

Краятъ на Свѣтовната война на Македонския фронтъ

Съ приложение на 8 скици

Обработилъ военната часть :
генералъ-лейтенантъ отъ запаса **Дитерихъ**

Сражения отъ Свѣтовната война

разработени въ отдѣлни описания
и издадени

ПО ПОРЖКА НА ДЪРЖАВНАТА АРХИВА

Томъ 11.

**Краятъ на Свѣтовната война на Македонския
фронтъ**

Преводът е направен от запас-
ния майоръ Лука Малѣевъ

Съ огледъ за по-точното предаване
на смисъла, на нѣкои мѣста преводътъ
следи почти непромѣнено нѣмския
текстъ.

За четене и проучаване на изложе-
нието трѣбва да се има подъ рѣка ав-
стрийската карта 1: 200,000, съ която
съюзниците си служехме презъ войната

Приложенитѣ скици сж съставени
по сжщата карта

Съдържание

Стр.

Въведение

Пробивътъ на македонския фронтъ

Бойнитѣ сили на дветѣ страни	20
Преди атаката	24
Пробивътъ между Соколъ и Вѣтерникъ	26
Противомѣрки на отбраната	30
Борбата по висотитѣ между Яребична и Голѣмъ Козякъ	33
Отстъплението на лѣвия брѣгъ на Черна	37
Боеветѣ при българската 3. дивизия на Триборъ и отстъплението при р. Бѣлашница	39
Позицията при Черна на 61. корпусъ	41
Първата отбранителна победа на българската 1. армия при Дойранското езеро	44
Важни решения въ Прилепъ	46
Боеветѣ на Черна	48
Отстъплението на българската 3. дивизия задъ р. Каменица	50
Втората отбранителна победа на българската 1. армия при Дойранското езеро	52
Последнитѣ боеве на българската 3. дивизия по южния брѣгъ на Вардара	53
Решение на армейската група да оттегли цен- търа и лѣвия си флангъ	59
Отстъпателнитѣ движения на XI. и I. армии	61
Единъ новъ участъкъ на фронта при Градско-Кри- волакъ	63
Отстъпателнитѣ боеве и по-нататъшнитѣ разло- жения на XI. и I. армии	69
Решението на армейската група Шолцъ да оттег- ли цѣлата XI. армия	75

Отстъплението на македонския фронтъ

Боеветѣ на 62. корпусъ на Църнобогския баиръ и въ тѣснината на Бучинъ	78
Оттеглянето на 61. корпусъ презъ прохода Бабуна	80
Боеветѣ при Никодимъ	83

Отбранителните боеве при Градско и Криволак	85
Отстъплението на българската I. армия на планинския гребенъ южно отъ Струмица	88
Падането на Градско	89
Падането на Щипъ	93
Решенията на щаба на 61. корпусъ	97
Стратегическото положение на армейската група Шолцъ вечерята на 24. септемврий	98
Приергардните боеве при 61. корпусъ	101
Последното сражение по пята Велесъ—Прилепъ	103
Напушането на Велесъ	105
Боевете западно отъ Щипъ	111
Отстъплението на българската I. армия задъ участъка на Струмица	112
Боевете при Бордъ	113
Загубването на Скопие	116
Отстъпателните боеве между Велесъ и Куманово	120
Боевете при Кочани и Царево село	126
Последниятъ боенъ день на съюзните българо-германски войски	129
Събитията при българската II. армия	131
България сключва примирие	132

Отстъплението на германските и австрийските войскове части отъ армейската група Шолцъ

Стратегическото положение на 30. септемврий	137
Пробивните боеве на частите отъ 62. корпусъ презъ Елешанъ за Прищина	139
Отстъпателните боеве по пята Прищина—Куршумлие	144
Маршътъ на отряда Бюркнеръ къмъ Адриатическото море	145
Разформироването на 62. корпусъ и щаба на 302. дивизия	147
Оттеглянето на частите отъ 61. корпусъ къмъ Враня	148
Боевете при Враня и по пята Враня—Лесковацъ	149

Отстъплението на XI. армия презъ Сърбия и Унгария

Маршътъ на XI. армия къмъ Нишъ и отстъплението задъ западна Морава	155
Разформироването на германския щабъ на армейската група Шолцъ и решението на австро-	

унгарски армейски щабъ за оттегляне отвждъ Дунава	158
Отбранителните боеве на западна Морава	160
Отстъплението на XI. армия къмъ Дунава	162
Преминаването на Дунава и защитата на Дунава	164
Отстъпление и отпътуване на XI. армия отъ Унгария за родината	167
Приложение: Изложение на германските щабове, части и формации, които се намираха въ Македония и Сърбия при последните боеве въ 1918. г.	170
Указател на имената	176

Обяснение на скиците

- Скица 1. Прегледна карта на югоизточния боенъ театъръ
 Скица 2. Прегледна карта за боевете на армейската група Шолцъ и на XI. армия
 Скица 3. карта на фронта на пробива
 „ 4. карта за боевете на 61. корпусъ между междуезерния участъкъ и Кичево
 Скица 5. Карта за боевете на 61. корпусъ отъ двете страни на Черна и при Райецъ
 Скица 6. Карта за боевете на 61. корпусъ на Вардаръ, Бабуна и Пчиня
 Скица 7. Карта за боевете на 61. корпусъ между Враня и Лесковацъ
 Скица 8. Карта за боевете на българската I. армия между пробивния фронтъ и Струмица

Въведение

(скици 1. и 2.)

Въ есента 1915. г. България застана на страната на намиращите се въ тежка борба централни сили като новъ желанъ съюзникъ. Тогава чрезъ единъ блъскавъ походъ, подъ германско командване, при съвмѣстното действие на германски и австро-унгарски сили съ българската войска, се удаде вече да се повали Сърбия, да се завземе Черна-гора и голѣма частъ отъ Албания и да се установи едно сигурно съобщение съ Турция. По военни и политически съображения германското върховно командване счете, че трѣбва да изостави изгонването на съглашенскитѣ войски отъ тѣхната позиция, опрѣна на неутралния гръцки пристанищенъ градъ Солунъ. Въ есента 1916. година българитѣ предприеха ново настѣпление, но не успѣха. Наистина, спускащето се отъ Бѣласица планина лѣво крило на българската армия овладѣ долното течение на Струма и можа да се разпростре по брѣга на Егейско море до р. Мѣста, обаче, дѣсното крило биде разбито югоизточно отъ Леринъ и отблъснато назадъ, вследствие контранастѣплението на дивизиитѣ на *Сарай*. Френци, сърби и руси се нахвърлиха тогава срещу българския фронтъ между Преспанското езеро и Нидже планина. Стана нужда да се пратятъ германски части въ помощъ на българскитѣ другари на най-важния участъкъ отъ атакувания фронтъ, особено въ завоя на Черна,*) до като следъ нѣколко месечна борба се успѣ да се сломи нападението на по силния противникъ. По този начинъ успѣхътъ на врага се ограничи само съ завземането на Битоля и лежащитѣ югоизточно отъ този градъ висоти. Въ военно отношение тѣзи загуби бѣха поносими, но политически, тѣ причиниха горчиви изпитания въ България.

Преди още пролѣтътъ на 1917. г. да бѣ смѣнила суровата зима, борбата въ Македония забушува отново. Все отново напираше съ своитѣ пълчища *Сарай*, командующиятъ съглашенската източна армия. При все това кър-

*) Едно пълно съ животъ описание на онѣзи боеве е дадено въ книгата „Есенното сражение въ Македония, завоя на Черна 1916“. Томъ 3 (I издание) респ. 5 (II издание) на издаванитѣ отъ Държавната архива описания.

вавитѣ жертви на 15 дивизии бѣха дадени напраздно. Ето защо въ срѣдата на май френскиятъ командующъ се видѣ принуденъ да преустанови безползното си настѣпление. Българитѣ и германцитѣ останаха победители. Тѣ задържаха непоколебимо въ свои рѣще разровенитѣ и разнебитени позиции. Безспорно, бѣха постигнати голѣми успѣхи, въ които имаха значителенъ дѣлъ германскитѣ щабове и части, поставяни главно на най-опаснитѣ мѣста. Особено се прояви единното германо-българско командване, което първоначално бѣ повѣрено на генералъ *фонъ Беловъ* (Отто), а отъ априлъ 1917. се даде въ рѣцетъ на генералъ *фонъ Шолцъ*, който остана командующъ на македонския фронтъ до края на войната.

* * *

Когато въ есента 1918. българскиятъ фронтъ въ Македония се провали, така внезапно и на гледъ необяснимо, отъ първия замахъ на съглашението, много срѣди въ Германия, следъ всичкитѣ събития отъ миналитѣ години, останаха като предъ една гатанка. Бѣха свикнали да се опаватъ на храбростта и вѣрността на здравия български селски народъ, като на една скала. Ето защо не е за очудване, че подъ поразяющитѣ впечатления на фактитѣ, се заговори за предателство, за да се обясни повидимо необяснимото.

Обаче, съ такава една громка дума не се изяснява причината на ужасната драма, която ще се развие предъ очитѣ на четета въ следващитѣ глави. Историческата истина и справедливостта спрѣмо предишния храбъръ съюзникъ изискватъ отъ насъ да проследимъ безпристрастно, до колкото това сега е вече възможно, най-дълбокитѣ причини за тежката сѣдба, която въ тѣсенъ смисълъ сполетѣ България, а въ послѣдствие се разпрострѣ въ най-широкъ размѣръ и върху нейнитѣ съюзници. Съ взаимни обвинения не се услужва никому. Не трѣбва да се забравя колко често потоци отъ германска и българска кръвъ сж се лѣли въ една и сѣща локва, какъ въ течение на редъ години войницитѣ на двата народа сподѣляха най-тежкото бреме и усилия всрѣдъ него-стоприемнитѣ македонски планини. И не трѣбва да изчезва надеждата, че чувството и споменътъ за взаимно преживѣното ще станатъ пакъ здрава връзка за едно по-добро бъдеще. Ние ще бждемъ справедливи къмъ нашия съюзникъ, ако търсимъ да го разберемъ, а ще разберемъ неговото действие и отказъ, ако бждемъ справедливи. Затова ще се опита тукъ, преди всичко, да се обяснятъ причинитѣ за изчезването на българската съпротивителна воля. Познаването на тѣзи вътрешни зависимости ще даде основата за разбиране на описанитѣ по-нататкъ послѣдни военни събития на македонския боевъ театръ.

* * *

Българския народъ застана на наша страна въ есенята 1915. г. не съ пламенното въодушевление, което година по-рано бѣ накарало нашата собствена нация да грабне оржието. Споменътъ за страшнитѣ жертви, дадени въ 1912. и 1913. години, тегнѣше непосилно на България при избухването на Свѣтовната война. Народнитѣ страсти се разгорещяваха главно все още отъ мисълта за отмъщение поради измамата съ Букурещкия миръ, кждето България се считаше жертва на тогавашнитѣ ѝ съюзници сърби и гърци и на лукавата Ромъния. Правителството върваше, следъ дълго колебание, че презъ втората година отъ голѣмото състезание на народитѣ ще може да осъществи унищожената въ 1913. година надежда за национално обединение на всички български земи съ кратковременно воюване на страната на централнитѣ сили. И то, както всички други европейски правителства, не предполагаше, че войната ще трае още съ години. За една дълготрайна война българския народъ изглеждаше още твърде много изтощенъ. Цвѣтътъ на армията, а особено много отъ храбритѣ офицери паднаха по бойнитѣ полета на Тракия и Македония. Времето отъ две години бѣ твърде кжсо, за да се замѣстятъ тежкитѣ загуби. Макаръ и въоръжението на частитѣ изобщо да бѣ модерно, то не отговаряше въ нѣкои отношения на изискванията на най-новата техника. Чувствуваше се особено недостигътъ отъ тежка артилерия. Модерни съобщителни сръдства имаше само въ съвсемъ ограниченъ размѣръ. Последствията отъ това се почувствуваха особено, когато войната продължи въпрѣки очакванията.

Висшето българско командване въобще бѣ подготвено само за воюване срещу балкански армии. Както то, така и армията се намѣриха предъ затруднения, когато се срещнаха съ противникъ, напълно модерно обученъ, да използва новитѣ технически сръдства за воюване. Храбростъ не липсваше на никого въ България; но скоро настѣпваше едно чувство на несигурностъ, щомъ се схванѣше отъ частитѣ и командването, че не могатъ да се добиятъ резултати само съ безогледно геройско хвърляне напредъ. Наистина, германскитѣ части и офицери донесоха една модерна бойна опитностъ и се опитаха да я предадатъ на своя съюзникъ. Но всестранно това не можа да се постигне всрѣдъ усиленитѣ и уморителни позиционни борби по македонския планински фронтъ. При това българската гордостъ се чувствуваше понѣкога накарънена, за гдето трѣбва да се учатъ отъ германцитѣ на единъ новъ начинъ за воюване. А това обучаване бѣ обикновено трудно, поради повишенитѣ бойни условия. Колкото и да бѣха благодарни на германцитѣ, колкото и безгранично да се очудваха на предаността имъ на великото дѣло дори и въ

чуждата тѣмъ страна, все пакъ чувствуваше се неприятно, особено въ време и мѣсто на почивка, какъ тѣзи силни германци, хора на дълга и волята, макаръ и по най-предпазливъ начинъ, се домогваха по нѣкога да завладѣятъ чуждата имъ изобщо мисль на своя съюзникъ. Такива търкания се случваха сжщо и въ страната на нашитѣ неприятели. За примѣръ, нали се оплакваха и австралийцитѣ, че дори и английскитѣ офицери, иначе така прочути съ своята ловкостъ и опитностъ, не сж умѣли презъ войната да държатъ смѣтка за чувствата на австралийскитѣ си съотечественици!

Докато въ бойнитѣ линии взаимното другарско съдействие бѣ отлично, при съвмѣстното живѣне започваха да се явяватъ търкания, които се случваха толкова по-често, колкото по-далечъ бѣха преднитѣ позиции. Една странна взаимна възбуденостъ се явяваше често, макаръ че никой не знаеше защо. Тя проличаваше особено въ множеството спорове по прехраната и квартиритѣ.

Подвозътъ бѣ, още отъ самото начало, една слабостъ на българскитѣ армии. Неговата организация не бѣше съобразена за голѣми действия, тежкоподвижна бѣше и спираше да функционира дори и тамъ, кждето се намираха въ изобилие сръдства за продоволствие на войски. Войсковитѣ части бѣха изоставени да се грижатъ сами въ най-широкъ размѣръ за своята прехрана. Една такава система можеше да работи само тогава съ успѣхъ, ако задъ бойния фронтъ се простираше богата продоволствена областъ и веднажъ създаденитѣ уредби по възможностъ малко се измѣняха. Всѣко смѣняване на една частъ отъ едно мѣсто на друго водѣше следъ себе си криза въ продоволствието.

Нито завзетата неприятелска страна, нито богатата земледѣлческа родна земя доставяха достатъчно сръдства за задоволяване на неговитѣ жизнени нужди. Ако даже при добри жътви българското управление не успѣваше да разпредѣли целесъобразно запаситѣ на страната и да осигури за армията едно задоволително продоволствие, то това неумѣние ставаше все по-сждбоносно при слабитѣ урожаи на 1917. и 1918. години. Българскитѣ войници, които бѣха въ най-голѣма степенъ безпретенциозни и се задоволяваха съ малко — едно качество, което трѣбва особено да се изтъкне — започнаха да гладуватъ. Тѣ съ право не разбираха причината за това и се озлобяваха, когато виждаха, че до самитѣ тѣхъ германскитѣ имъ другари не търпѣха никакви лишения. Какъ трѣбваше тѣ да си обяснятъ това? Безсъвестни подстрекатели разпространяваха слуха, че България се изсмуквала тайно отъ германски закупчици и отъ прашанитѣ въ отпускъ въ родината си германски войници. Но какво бѣ положението въ сжщностъ? Германското войсково управление съ единъ жестъ, за който по-кжсно често биде жестоко упрѣквано, се отказа

почти отъ каквото и да било използване на своя етапенъ районъ за продоволствуването на германскитѣ части на македонския фронтъ. Най-после се стигна до тамъ, че германскитѣ части превозваха храни не само за хората си, но и фуражъ за добитѣка отъ своята неблагословена съ излишѣци родина. А по-късно се подпомогна даже и на българското войсково управление съ тѣзи срѣдства.

Толкова по-непонятно и по-късогледо бѣ обстоятелството, че отъ българска страна не се предприе нищо, съ което да се попрѣчи на разпространението на тѣзи явно безсмисленни слухове. Напусто предупреждаваха самитѣ български офицери за последствията отъ това положение, при което всѣки случай можеше лесно да предизвика ожесточение, щомъ и правителството не вземеше никакви мѣрки.

Не по-малко обезпокоително отъ нуждата за хранителни припаси бѣ въ бойната линия и отчайващото вече снабдяване на хората съ облѣкло. Видѣтъ на сравнително добре облѣчени тѣ германски части карае българскитѣ войници да съзнаватъ още по-силно своето нещастно положение. Българската армия познаваше съвсемъ малко грижливата дейностъ на германскитѣ нисши началници въ това отношение. Недостатъчно контролирани, войницитѣ отчасти разпиляваха безъ смѣтка, а подвозѣтъ, неорганизиранъ съобразно нуждитѣ, не бѣ и не можеше да бѣде задоволителенъ. Изглѣждаше, като че ли не бѣ и помисляно за едно систематическо разпредѣление. Въ това отношение бюрократизмътъ се ширѣше най-безогледно. До като войницитѣ отъ най-преднитѣ окопи ходѣха отчасти въ парцали, срещаха се, напимѣръ, работнически команди въ тила съ най-добро облѣкло. До какво положение се е стигнало постепенно се вижда отъ съобщението на единъ германски офицеръ, което освѣтлява действителността. При обиколкитѣ му изъ българскитѣ позиции войницитѣ се скривали въ подземията, защото ги е било срамъ да се покажатъ предъ него въ мизерното състояние на своето облѣкло! При това трѣбва изрично да се изтъкне,*) че на българското управление не липсваха съвсемъ всички срѣдства за преодоляване лошото положение. Ако облѣклото, което при отстъплението биде изгорено въ складовѣтъ за да не попадне въ ржцетѣ на врага, се подвезеше своевременно на преднитѣ бойни части, това би повлияло безкрайно много за подобрене на настрсението имъ.

Би било несправедливо да се премълчи, че лошото положение въ собственитѣ редове не бѣ правилно преценено отъ много, иначе отлични български офицери. Но все пакъ тѣ правѣха всичко възможно, за да внесатъ едно подобре-

*) Освенъ това презъ лѣтото 1918. германцитѣ подпомогнаха въ широкъ размѣръ снабдяването съ облѣкло на българската армия.

ние до колкото зависѣше отъ тѣхъ. Въ повечето случаи тѣхнитѣ усилия намираха блѣскава войнишка отплата въ силния бъррески духъ на частитѣ имъ.

За отслабване на желанието у българитѣ да воюватъ нищо не сжщо и други обстоятелства и събития, които не могатъ да не бждатъ споменати, щомъ се е взело решението да се проследи погрома въ Македония до последнитѣ му при-

чини. Когато, въпрѣки очакванията, войната се продължи още много и противникътъ се спрѣ въ застрашителна бжжностъ около Солунъ, нѣщо повече даже, когато въ есента 1916. настжпи въ западна Македония единъ явенъ повратенъ ударъ, известни кржгове въ България започнаха да приписватъ всичката вина за тѣзи разочарования на германското командване. За честното германофилство на българския министъръ-председателъ *Радославовъ* не може да има съмнение. Ако при все това той не се противопостави енергично на тѣзи обвинения срещу съюзника, причината лежеше въ това, че по този начинъ той вѣрваше да може най-добре да запази довѣрието на народа къмъ своето собствено правителство. Едно опасно поведение, което още отъ самото начало създаваше грижи и на собственитѣ негови политически привърженици. Но и въ това направление открититѣ признаци всрѣдъ собственитѣ редове не бѣха достатъчно гласни и силни за да се усведоми правилно широката маса. Така се отърпяше на германцитѣ единствената отговорностъ, за гдето въ 1915. година неприятелътъ не биде изгоненъ своевременно отъ Солунъ, за гдето въ августъ 1916. настжплението въ гръцка територия започнало много късно и за гдето, най-после, въ ноемврий сжщата година съглашенскитѣ войски завладѣли отново Битоля. Обвиняваше, се безъ огледъ на общото положение, и отговорното германско военнорководство, че не било пратило достатъчно германски части, за да подкрепятъ на време българскитѣ линии.

Къмъ тѣзи обвинения се притуриха и появилитѣ се отъ есента 1916. напоследъ силни политически несъгласия. Българитѣ бжше започнала войната за обединение на всички български земи. Между съюзнитѣ правителства бжше договорно установено, какво териториално разширение ще трѣбва да получи бждещата България. Българското правителство скоро започна да иска области, извънъ установенитѣ граници. Германското правителство и военнo управление считаха невъзможно да дадатъ своето безусловно съгласие за всички тия искания. Особено спорѣтъ за бждещето владѣние на Добруджа разяждаше силно добритѣ отношения между най-висшитѣ германски и български инстанции. Българското правителство поддигна претенции за доброволното предаване тази страна на българското управление, веднага следъ задруж-

ното ѝ завладяване. Германското върховно командване се противопостави и искаше да се установи въ срѣдна Добруджа едно управление под германски началникъ. Това германското искане бѣ особено силно подкрепяно отъ Турция. Така се начена скоро, изхождаше отъ българскитѣ ржководни кръгове, едно систематично насѣскване противъ германскитѣ служебни мѣста, което все повече се изостряше и най-после не се стрѣскаше отъ избора на клеветитѣ. Разюзданиѣ страсти правѣха дълго време невъзможна отстъпчивостъта и отъ едната и отъ другата страна. Не е тука мѣстото да сждимъ до колко претенциитѣ на странитѣ бѣха основателни. Важно е само да се изтъкнатъ последицитѣ отъ този споръ за настроението въ България. А тѣ бѣха твърде сериозни, защото доведоха до (явни) стълкновения между германски и български военнослужащи, причинитѣ на които стълкновения въ края на краищата трѣбва да се отдадатъ на това политическо раздразнение.

Къмъ него се притури презъ лѣтото 1917. г. и извънредно повишеното българско недовѣрие къмъ нашата политика. Постоянно растящото въ Германия настроение за единъ миръ безъ присѣдиняване на територии подеиствува разрушително върху българскитѣ срѣди. България бѣ дала новитѣ огромни жертви, за да постигне най-после обединението на своитѣ народностни части на Балкана въ една държава. Трѣбваше ли кръвта — споредъ българското схващане — да е проливана пакъ напраздно? Трѣбваше ли да се възврънатъ на ромънитѣ Добруджа, на сърбитѣ стария български градъ Охридъ, на гърцитѣ — чието неофициално встѣпване въ войната въ София върваха, че трѣбва да поздравятъ съ вътрешно задоволство — областитѣ източно отъ Струма? Едно подобно искане се считаше отъ българска страна за равносилно на облагодетелствуване на враговетѣ за смѣтка на съюзницитѣ. Направенитѣ по поводъ на това отъ германска страна, по разни начини, опити за успокоение, имаха само привидно влияние. Вътрешно недовѣрието остана, дори нарастна. Опасяваха се да не бждатъ изоставени единъ день. Сега започна да се отдава вече политическо значение на германскитѣ военни мѣрки, като напримѣръ на изтеглянето на германскитѣ части отъ македонския фронтъ.

Чудно ли бѣ, че върху такава една почва фантазиитѣ вирѣха така пишно и че хората станаха възприемчиви за влиянията на онѣзи партии, които въ сжщностъ напълно одобряваха усилията на правителственитѣ срѣди, да не искаха да напуснатъ тѣхнитѣ пѣтища?

Последиствията отъ тѣзи зловредни настроения за продължаването на общата борба, рамо до рамо съ досегашнитѣ съюзници, не можеше да закжснѣятъ. България водѣше сжщо народна война, въ която и Родина и армия бѣха тѣс-

но свързани. Описанитѣ състояния следъ падането на *Радославовъ* въ пролѣтъта 1918. г. не само че не се подобриха — както често се очакваше отъ германска страна, — но се влошиха още повече. Наистина, новиятъ български министър-председател *Малиновъ* увѣряваше, че ще продължи догавашната политика на своята страна, обаче, — предпологайки у него добра воля, съгласно увѣренията му — той не успѣ да постигне каквито и да сж подобрения въ настроението на народа си, дори не можа да възпре по-нататъшното влошаване.

Германскитѣ командни инстанции въ*) Македония не бѣха непосветени въ тѣзи опасни за продължаването на войната настроения въ българскитѣ войскови части. Отъ началото на 1918. г. това състояние се изостри чувствително. Появиха се метежи. Сведения за тѣхъ стигнаха до знанията на германскитѣ началници, макаръ че българитѣ, по понятни причини, гледаха да прикриватъ случкитѣ като една вътрешна работа. Германското върховно командване бѣ уведомявано отъ върнитѣ на дълга си германски инстанции на македонския фронтъ за всички произшествия. Германското върховно командване узна сжщо, че едно, въ пролѣтъта 1918. г. въ околността на Преспанското езеро, проектирано българско нападение, чието изпълнение бѣ разпоредено отъ германска страна за подобрене на фронта, както и за повдигане българския боевъ духъ, е трѣбвало да се отмѣни, понеже български офицери обявили частитѣ си за неспособни повече за настѣпление. Твърде ловко използваше съгласението общото политическо и военно положение, за да приканва българитѣ, чрезъ потокъ отъ хвърчащи листа, да сложатъ оржжието си да забѣгнатъ отъ фронта и се откжснатъ отъ Германия. Скоро до знанието на германското командване проникна и слухътъ, че българскитѣ войници заявявали открито, какво на 15. септемврий щѣли да напуснатъ окопитѣ и ще се върнатъ по домоветѣ си, ако до тогава не се склучи миръ. Числото на българскитѣ бѣглеци се увеличаваше постоянно. Дори срещу едно нападение на гърцитѣ, които българитѣ иначе говорѣха съ неприкрито презрение, тѣ указаха презъ лѣтото една необикновено слаба съпротива.

Германското върховно командване наблюдаваше съний-голѣма загриженостъ това влошаване на българското положение, обаче, като имаше предъ видъ настѣпателнитѣ

*) Въмѣсто назначения на 22. 4. 17. г. за командующъ VI. армия генералъ отъ инфантерията *Фонъ Беловъ*, командването на армейската група пос генералъ отъ артилерията *Фонъ Шолцъ*; въ юний пос командването на XI. армия генералътъ отъ пехотата *фонъ Щойбенъ* на мѣстото отъ генерала отъ пехотата *фонъ Винклеръ*.

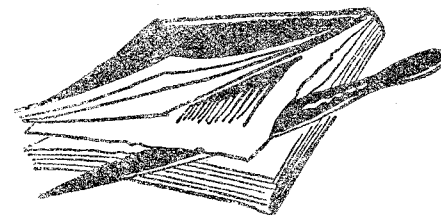
планове, които то бѣ приготвило за пролѣтъта 1918. за западния фронтъ, считаше, че не може да се откаже да намали чувствително, стоящитѣ на македонския фронтъ германски войски. *) То вѣрваше още, какво военнитѣ и политически замисли противъ едно подобно мѣроприятие трѣбва да се оставятъ на заденъ планъ, първо отъ съображението, че решителнитѣ успѣхи на западния фронтъ ще повлияятъ благоприятно и върху македонския боевъ театъръ и второ, съ надежда, че съ притеглянето на български дивизии отъ Ромъния и отъ Добруджа, кждето тѣ ставаха излишни, силитѣ на германскитѣ части, поне по численостъ, ще бждатъ многократно замѣстени. Германскитѣ, а сжщо, което трѣбва особено да се изтъкне, и българскитѣ най-висши командни инстанции на Балкана преценяваха съвършено правилно възгледитѣ на германското върховно командване, но въпрѣки това, считаха за свой дългъ да изкажатъ нескрито своитѣ голѣми опасения вследствие предприетитѣ мѣрки.

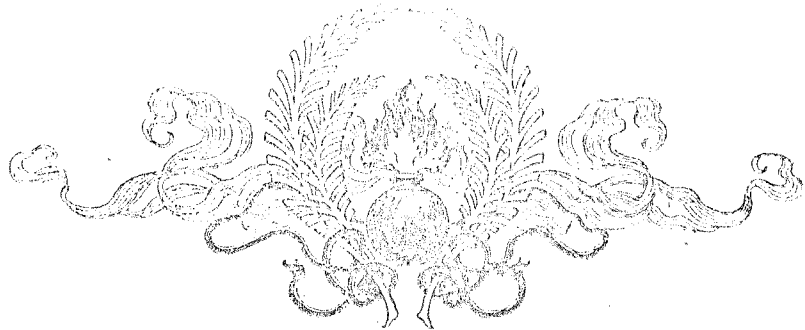
Съотношението на силитѣ на македонския фронтъ презъ течение на 1918. година се разви безсѣмнено въ вреда на българитѣ въ чисто числено отношение вследствие пристигането на нови гръцки дивизии къмъ намиращитѣ се на фронта до 1917. г. съглашенски сили. Германското командване застъпваше, обаче, становището, че това числено промѣнение въ съотношението на силитѣ съвсемъ не показва и едно значително промѣнение въ съотношението на боспособността. То смѣташе, че има основание да вѣрва, какво гръцитѣ не могатъ да предприематъ едно сериозно настѣпление, даже то допускаше, че чрезъ вмѣкване на германски части въ фронта на Струма презъ лѣтото на 1918. г. ще може да се постигне посрѣдствомъ пропаганда едно по слабо или по-пълно разлагане на желанието да воюватъ у стоящитѣ тамъ гръцки дивизии. Затова то изпрати на македонския фронтъ по-слабо подготвени за тежката настѣпателна борба на западния фронтъ опълченски части. По това ще се повърнемъ.

Но най-после ние не ще можемъ да разберемъ напълно настѣпилитѣ събития въ тѣхния катастрофаленъ развой, ако не ги доведемъ въ свръзка съ хода на сраженията на германския западенъ фронтъ. Последствията отъ неуспѣха на нашитѣ голѣми нападателни операции отъ срѣдата на юлий 1918. биеха ясно въ очи за настроението въ цѣла България. Въ България всичката надежда се възлагаше на една германска, победа. Тази победа отъ сега нататѣкъ бѣ вече съмнителна. Това трѣбва винаги да се взема въ съображение при

*) Отъ 22 германски дружини и 72 германски батареи, които въ края на 1917. година подкрепяха македонския фронтъ, въ края на августъ 1918. стоеха въ разпореждане на армейската група Шолцъ още само 3 дружини и 32 батареи.

решаването на описанитѣ събития за да се разбере малочислеността и притегляването, които така бързо, при настѣплението на съглашението, сломиха на нѣкои мѣста българския фронтъ. По затова пъкъ толкова по-виско трѣбва да се цени цѣлостта на онѣзи, които съ горда упоритостъ въ едно толкова безнадеждно положение изправиха чела срещу сждбата и предпочетоха да паднатъ, нежели да отстъпятъ. Отъ тази точка зрение трѣбва съвсемъ особено да се оценява стойността на борбитѣ. Не се ли придържа здраво това, ще се открити несправедливостъ, и то несправедливостъ не само на направеното отъ нашитѣ германски части по изгубенитѣ постове, но сжщо и спрямо българскитѣ офицери и войници, които съ кръвта си запечатаха своята вѣрностъ къмъ поставенитѣ цели на горещо любимото имъ отечество, както и спрямо онѣзи, които подъ коравото принуждение на събитията съ чистосърдечни сълзи взеха сбогомъ отъ германскитѣ бойни другари, безъ да могатъ да сподѣлятъ съ тѣхъ последнитѣ борби, да — и последното проваляне.





Пробивът на македонския фронтъ

Бойните сили на двете страни

(скици 1. — 3. и 5.)

Въ началото на юний 1918. г. генералъ *Франше д'Епре* пое командването на източната съглашенска армия, на мѣстото на генералъ *Гюма*, който бѣ отзованъ въ Франция за защита на Парижъ. Генералъ *д'Епре* получи директива отъ Парижъ да предприеме общо настѣпление съ всички сили, та да пробие българския фронтъ, да наложи едно решително отстъпление и по този начинъ да възвърне на сръбската и гръцка армии загубените части отъ отечествата имъ. Голѣмото настѣпление трѣбваше да се преднеставува отъ частични нападения и то преимуществено по участъците на сърби и гърци съ целъ да се подтиснатъ и се засили въратата имъ. *Франше д'Епре* разполагаше съ 30 пехотни дивизии, отъ които 8 френски, 6 сръбски, 4 английски, 11 гръцки и 1 италианска. Той се реши да предприеме главния ударъ между Черна и Мжгленица съ целъ да пробие фронта между — Добро-поле и Вѣтерникъ. Голѣмните трудности отъ силно претѣснената планинска мѣстностъ и отъ укрепените тукъ български позиции се признаваха. Но трѣбваше също да се вземе предъ видъ, че единъ успѣхъ на пробива и бързото продължаване на настѣплението по посока на Кафадарци ще доведатъ до най-голѣми резултати и ще раздѣлятъ българските сили при Битоля отъ тѣзи на Вардара. За подвоза се върваше, че ще може да се осигури съ бързото свързване мрежите отъ пѣтни съобщения, изработени до сега отъ сърбите и отъ българите.

Честта да предприематъ главния ударъ се възложи на двете сръбски армии, които вече две години се намираха въ този участъкъ, познаваха мѣстото на атаката, подготовени бѣха за планинска война и бѣха обилно снабдени съ неособенитѣ за война извъ планините помощни сръдства. Раз-

положената между Сушица и Соколъ II. сръбска армия имаше задачата да извърши пробива съ Шумадийската дивизия, френската 17. колонна дивизия и френската 122. дивизия, а дивизиите отъ втората линия — Тимошката и Югославянската — трѣбваше да се нахвърлятъ въ брешиа и да извършатъ преследването. I. сръбска армия, съ своите Дринска и Дунавска дивизии въ първа линия, а Моравската дивизия въ втора линия, стоеше готова между Соколъ и Лешница съ заповѣдъ да настѣпи само следъ като II. сръбска армия овладѣе първите гребени. Резервите на двете армии трѣбваше да се съединятъ по-късно за атаката на групата Козякъ.

Опредѣлената за атаката артилерия бѣ разставена така, че по възможностъ да нѣма нужда да промѣня позициите си, а отъ едно и също мѣсто да може да разруши първата българска линия, да придружи по-нататъшната пехотна атака и да достигне съ огъня си и втората линия на отбраната. Надвишаващиятъ съ около 1000 метра общата мѣстностъ за атаката върхъ Каймакчаланъ, позволяваше превъзходно наблюдение. Командующиятъ двете сръбски армии разполагаше съ 566 оръдия, между които 164 тежки. Отъ последните, 12 дългобойни оръдия, разположени по Нидже планина, можеха да обстрелватъ отъ високо атакваната отъ двете армии мѣстностъ. Артилерийската подготовка трѣбваше да се извърши само въ единъ день.

8 аеропланни ескадри, 7 френски и 1 сръбска, бѣха готови да подкрепятъ атаката на сръбските армии.

Ведно съ това настѣпление бѣха предвидени демонстративни атаки срещу главните пунктове изъ другите участъци на фронта. На участъка при Струма гърците имаха задача да превзематъ най-напредъ Сересъ и после това да настѣпятъ презъ Рупелското дефиле нагоре по Струма. На участъка Дойранъ — Вардаръ англичаните трѣбваше, подкрепени отъ най-тежки оръдия, да приковатъ на мѣсто противниковите батареи и да предприематъ пехотна атака само тогава, когато пробивътъ на решителния пунктъ е извоюванъ. Подобна бѣ задачата на френци и италианци по участъците при Битоля и Завоя на Черна.

Когато на 10. септемврий се получи въ Солунъ, кждето се намираше главната квартира на командующия източната съглашенска армия, разрешението на френския министър-председателъ *Клемансо* да се започнатъ решителните действия, всички приготовления бѣха привършени. Заповѣдта за настѣпление можеше да бѣде дадена.

Срещу източната съглашенска армия се бѣ окопала българската войска отъ Пелатосъ-планина въ Албания до устието на Марица. Дължината на този фронтъ бѣ 570 километра. Той опираше на западъ до албанския фронтъ на австрийците, а на изтокъ до турската армия.

Македонския фронтъ на българитѣ бѣ разпредѣленъ така:

XI. армия, подъ командата на германския генералъ фонъ Шойбенъ, съ 62. германски корпусъ — генералъ Флекъ —, който съ българската сборна (Охридска) дивизия, както и съ българскитѣ 6. и 1. дивизии,*) заемаше планинския участъкъ отъ дветѣ страни на Охридското и Преспанско езера до западна Черна.

61. германски корпусъ — генералъ Сюрена —, чиито дивизии 302., състояща се отъ български части, а само отъ германски щаба, както и българскитѣ 4. и 2., отбраняваше височинитѣ въ Завоя на Черна и планинитѣ източно отъ Черна до Добро-поле.

3. българска дивизия, заемаща командующитѣ надъ Мъгленската равнина скалисти висоти Кравица, Вѣтерникъ и Кукурюзъ, а опираща своя лѣви флангъ на високия планински масивъ Дудика, Джена и Мала Рупа.

Всичко 126 дружини и 484 орджия.

I. българска армия, подъ командата на генералъ Неръзовъ. Тя преграждаше съ 5., 9. и планинската дивизии — 63 дружини и 401 орджия — долината на Вардара и отбраняваше планинската мѣстностъ отъ дветѣ страни на Доиранското езеро.

XI. и I. армии бѣха сведени подъ командата на генералъ фонъ Шолцъ въ група армии. Генералъ фонъ Шолцъ имаше за началникъ щаба полковникъ графъ фонъ Шверинъ, за първи генералъ щабенъ офицеръ Ландфридъ и за главенъ квартиръ-майстеръ майоръ фонъ Хеннингъ.

II. българска армия, подъ командата на генералъ Луковъ, се бѣ окопала съ 11., 7. и 8. дивизии — 48 дружини и 251 орджия — по горнитѣ склонове на Бѣласица планина и при устието на Струма.

IV. българска армия се командваше отъ генералъ Тошевъ. Неи бѣ възложено да отбранява съ 10. дивизия и частъ отъ 2. конна дивизия Бѣломорския брѣгъ отъ устието на Струма до Марица.

Германскитѣ въздушни сили бѣха придадени по една боева ескадра при XI. и I. армии, а при XI. армия 3, при I. и IV. армии по едно веропланно отдѣление. Къмъ германскитѣ отдѣления имаше нѣколко български авиатори.

При всички армии позицитѣ бѣха добре укрепени и изобщо изгодни разположени за отбрана.

Върховното командване, съ огледъ на предстоящото настѣпление на врага, разполагаше съ четири смѣсени бригади, като резервъ. Отдѣлянето на цѣли дивизии за тази цель,

*) Пехотата въ една българска дивизия е почти два пѣти повече отъ една германска дивизия.

както винаги къмъ това се стремѣше армейската група Шолцъ, се указа неизпълнимо*).

Българското главно командване имаше като общъ резервъ 9 дружини и 9 батареи, които се намираха задъ II. армия.

Армейската група Шолцъ имаше 7 дружини, между тѣхъ и германската 13. резервна йегерска дружина и 3 батареи подъ командата и обучението на германския генералъ фонъ Ройтеръ, събрани въ района Велесъ — Градско. Тѣ можеха да бждатъ засилени отъ една съставляваща се отъ новобранскитѣ депа въ Враня и Алексинацъ германска допълняюща дружина (дружината Хаймбургъ), както и отъ учебнитѣ картечни и минохвъргачни команди и най-после отъ етапни части. Въ началото на септемврий бѣха пристигнали къмъ армейската група 6 германски опълченски дружини отъ Ромѣния и отъ Кримъ. Тѣ се насочиха по долината на Струмица за II. българска армия, кждето трѣбваше да бждатъ поставени срещу грѣцкитѣ кралски войски за да ги деморализиратъ. Сжщо и тѣзи, преимущественно съставени отъ възрастни хора части, въ случай на нужда, армейската група можеше да употреби като резервъ. Командующиятъ XI. армия имаше армейски резервъ 10 дружини, между които германската 12. йегерска дружина, 1 ескадронъ и 3 батареи, събрани всички южно отъ Прилепъ и стоящи подъ командата на единъ български бригаденъ щаба.

Резервътъ на I. армия отъ 9 дружини и 7 батареи**) се намираше въ долината на Вардара.

Вмѣсто генералъ Жековъ, който нѣколко дни преди боеветѣ бѣ заминалъ да се лѣкува въ единъ Виенски санаториумъ, пое командването на всички българо-германски сили генералъ Тодоровъ. Генералъ Бурмовъ бѣ началникъ щаба въ българското главно командване.

На решителния пунктъ, между Черна и Мъгленска, стоеха 33,000 българи и германци съ 158 орджия срещу близо 57,000 сѣрби и френци съ 566 орджия. Не толкова неизгодно бѣ съотношението между нападателя и защитника на другитѣ участъци отъ фронта. Особено частъ отъ грѣцкитѣ дивизии имаха твърде съмнителна стойностъ. Но това, което даваше на сѣглашенската армия едно решително превъзходство надъ българската войска, бѣ твърдата вѣра за победоносния изходъ на операциитѣ. Тази вѣра въодушевяваше сѣглашен-

*) Гледай „Края на борбата въ Македония 1918. и неговата пред-история“, описано по порѣка на тогавашния щаба на армейската група Шолцъ отъ полковника отъ запаса Ландфридъ. (Отдѣлно приложение на Военния седмиченъ листъ).

**) Нѣкои отъ тѣзи батареи се задържаха още по позицитѣ на I. армия.

ските части, въпреки грамадното национално различие, а на първо място сърбитъ, които, след катастрофата въ 1915. г. се бяха отново калили съ желъзна енергия и обзели отъ достойна за удивление надежда да освободятъ рано или късно своето отечество. Твърдата вѣра въ успѣха даде на атакующитѣ силата на удара.

Преди атаката

(скица 2—5.)

Мѣстността, въ която армейската група *Шолцъ* очакваше решителното сражение, се прорѣзва въ западната си половина отъ стрѣмнитѣ брѣгове на източна Черна. Ключътъ на българската позиция при Черна образуваха разположената всрѣдъ Завоя на Черна и стрѣмно спускащата се на северъ къмъ низината кота 1050. Попадайше ли тя въ ръцетѣ на противника, трудно можеше отново да се завладѣе. Държи ли я врагътъ, нейното командующо положение не позволяваше упорно да се отбраняватъ съседнитѣ позиции. Ето защо отбраната на кота 1050. бѣ засилена съ една германска частъ—12. резервна Йегерска дружина. Източно отъ Черна заеманитѣ отъ българитѣ важни височини Соколъ, Доброполе, Кравица, Вѣтерникъ и Кукурузъ се възвишаватъ до 1850 метра, опрѣни на северъ върху единъ планински масивъ, чиито гребени, обилно дълбоко пресѣчени отъ вливащи се отчасти въ Черна, отчасти въ Вардара притоци, позволяватъ силна отбана на всѣки новъ участъкъ. Най-важния по-задень отбранителенъ пунктъ на тази планинска мѣстность се образува отъ силната група Козякъ, чиито върхове достигатъ 1826 метра височина. По на изтокъ главенъ пунктъ на отбраната образуваха издигацитѣ се до 2180 метра съ множество единъ до други върхове, планински групи на Дудика, Джена и Мала Рупа и на разположенитѣ задъ тяхъ Царена, Порта и Кечикая. Ако падѣше една отъ укрепенитѣ висоти на тази многоглава планинска група, то по на северъ една подобна щѣше да даде на защитника новъ упоръ. И ако най-после той би билъ принуденъ да напусне и най-севернитѣ ѝ гребени, ще го приеме високата Марианска планина съ множеството си очертани масиви. Така разположениятъ между Черна и Вардаръ планински участъкъ, съ своитѣ силно пресѣчени, притиснати единъ до други, въ по-голъмата си частъ залесени върхове, е като че ли създаденъ за една издържлива отбрана.

Поради липсата на работници, командването биде принудено да се ограничи въ постройкитѣ на задни позиции. Предложението на армейската група за образуване на работнически дружини — и то преди всичко отъ находящитѣ се

въ българскитѣ части войници не българи — биде отклонено отъ българското главно командване. Само върху групата Козякъ се намираха тукъ-таме окопи съ препятствия.

Предната позиция, която трѣбваше упорито да се отбранява, бѣ укрепена добре, повечето въ две до три линии, преградени съ нѣколко реда телени мрежи. Изнесенитѣ на югъ масиви на Соколъ и Вѣтерникъ фланкираха съ орждията си далечъ фронта на атаката.

Въ Кюстендилъ, при българското главно командване, както и въ Скопие, при щаба на генералъ *фонъ Шолцъ*, се знаеше за приготвленията за настѣпление срещу XI. и I. армии. Многочислени нападения на български и германски патрули, които се връщаха съ пленници, въ свързка съ въздушнитѣ разузнавания и събиранитѣ по други пѣтища сведения, даваха една приблизително ясна картина за групирането на неприятелскитѣ сили.

Въ края на августъ множество неприятелски батареи започнаха да се пристрелватъ съ помощта на аероплани по висотитѣ отъ дветѣ страни на източна Черна по Добро-поле и по Вардара. Армейската група *Шолцъ* очакваше главния ударъ отъ дветѣ страни на източна Черна и на Добро-поле, а въ долината на Вардаръ само демонстративна атака. Наблюдаванитѣ въ първата третина на септемврий изнасяния напредъ на противниковитѣ безжични телеграфни станции премахваше всѣко съмнение, че настѣплението е предстояше.

Заради това генералъ *фонъ Шолцъ* изтегли на 9. септемврий отъ резерва на армейската група при Градско и насочи къмъ Прилепъ—Дуня българския 73. п. полкъ и германската 13. резервна Йегерска дружина *Хаймбургъ*. Същевременно щабътъ на XI. армия взе отъ армейския резервъ българския 53. пех. полкъ съ една батарея и германското 216. картечно отдѣление (до тогата въ 302. дивизия), като ги постави задъ българската 2. дивизия. На 13. септемврий тѣзи войски стоеха готови въ долината на р. Градешница. Също и българското главно командване, по многократното настояване на армейската група държеше смѣтка за положението и прехвърли по-голъма частъ отъ своя резервъ отъ Струма въ тила на I. армия.

Командующиятъ 61. германски корпусъ генералъ *Сюрень*, премѣсти, по нареждане на армейската група, своя щабъ на 10. септемврий отъ Канатларци въ Дуня, за да бжде по-близо до мѣстото, гдето се очакваха действията.

Отъ разговоритѣ, които висшитѣ германски началници имаха съ подчиненитѣ командири на части, относно мѣркитѣ, които се налагаха да се взематъ при атака и пробивъ отъ страна на врага, се отново констатира, че българскитѣ началници иматъ пълна вѣра въ отбранителната сила на частитѣ си.

Пробивът между Соколъ и Вѣтерникъ

(Скици 3.—5.)

Надъ македонскитѣ планини се синѣеше безоблачното небе. Жарко печеше слънцето по позициитѣ, бивацитѣ и незащитенитѣ пѣтища. Борбитѣ въ въздуха и нощнитѣ патрулни нападения се увеличаваха, а орждията затрепяваха поживо. Въ друго отношение фронтътъ не издаваше нищо необикновено. Но при все това въ сърцата на борцитѣ се бѣ загигздило онова напрежение, което предшества всѣко очаквано голѣмо сражение.

Въ утрото на 14. септемврий къмъ 8 часа забушува срещу фронта на армейската група *Шолцъ* една желѣзна буря. Батареитѣ и минохвъргачкитѣ на нападателя, ржководени отъ аероплани, започватъ да хвърлятъ срещу българскитѣ позиции натрупванитѣ отъ седмици снаряди. Тѣ трѣскатъ по Червената стена и кота 1248, чукатъ по скалитѣ на кота 1050 и блѣскатъ съ силно озлобление по камениитѣ стени на Соколъ, Добро-поле, Кравица, Вѣтерникъ и Кукурузъ. Къмъ 10 часа бурята нараства на ураганъ. Той залива българскитѣ окопи, закрития, гиѣзда за картечници, наблюдателнитѣ пунктове, съобщителни станции и батареи. Дървета се повалѣтъ съ трѣскъкъ, клонове и камъни фучатъ, а позициитѣ потъватъ въ димъ и прахъ. Картечницитѣ блѣватъ огънь въ тила на защитника. Българскитѣ и германскитѣ батареи отиварятъ съ извъннѣрно напрежение на огъня съ целъ да сломятъ артилерията на противника и да задушатъ още въ началото настѣплението на пехотата. Силни аероплани ескадри бучатъ надъ българскитѣ линии. Германски аероплани, макаръ и малко по число, се хвърлятъ срещу тѣхъ и ги принуждаватъ да се върнатъ назадъ.

Преди пладне между Сушица и Лешница се подаватъ напредъ сръбски и френски патрули, за да провѣрятъ ефекта на тѣхната артилерия. Тѣ се спиратъ на всѣкжде отъ силенъ картеченъ огънь. По пладне се извѣршава една сръбска атака срещу Търнава, но тя е кърваво отбита отъ българския 44. пех. полкъ. Въ 7 ч. вечерята една сръбска дружина настѣпва къмъ центъра на българската 2. дивизия, но атаката ѝ се сломява отъ огъня на орждията и картечницитѣ. Къмъ 10 ч. 30 м. вечерята една френска дружина се опитва да се нахвърли въ Добро-поле, кждето 30. пех. полкъ, на лѣвия флангъ на българската 2. дивизия, е особено силно пострадалъ, но оржженъ и картеченъ огънь и ржчи гранати отблѣскаватъ и тука нападателя. За успѣхъ е още рано. Но положението е таково, че въ най-скоро време трѣбва да се очаква голѣмата атака.

Още презъ течение на деня генералъ *фонъ Шойбенъ* насочи по посока на Битоля до станция Берани една група отъ своя армейски резервъ — германската 12. ъегерска дружина и придадения му отъ армейската група *Шолцъ* български 73. пех. полкъ — тѣй като, споредъ противниковия огънь, може и тамъ да се очаква настѣпление. А силни части — щаба на 2. сборна бригада, 53. и 81. пех. полкове, германското 216. планинско картечно отдѣление и 2 батареи отъ българския 2. артилерийски полкъ — даде въ разпореждане на 61. германски корпусъ. Къмъ привечерь той насочи още сили — 16. пех. полкъ — за моста Расимъ бей въ участъка на източна Черна. Презъ нощта огъня на сръбскитѣ и френски батареи продължава. Това прѣчи за поправянето на разрушенитѣ окопи и препятствия. Неприятелскитѣ снаряди се виятъ по българскитѣ и германскитѣ батареи и фучатъ въ тила, за да разрушатъ връзкитѣ.

Утрото на 15. септемврий настѣпва. Огъня на атакующия бучи отъ 4 ч. заранѣта съ най-голѣмата сила и се обръща въ барабаненъ къмъ центъра на 302. дивизия, кждето германската 12. резервна ъегерска дружина между българскитѣ 9. и 8. пех. полкове, държи кота 1050. Сжшо барабаненъ е огънятъ къмъ лѣвия флангъ на българската 2. дивизия, кждето 10. и 30. пех. полкове на Соколъ и Добро-поле очакватъ нападението. Такъвъ е той и на дѣсния флангъ на българската 3. дивизия, кждето 29., 32. и 80. пех. полкове бранятъ върховетѣ Кравица, Вѣтерникъ и Кукурузъ. Воятъ на батареитѣ наподобява бурята на развълнувано море. Изведнажъ къмъ 6 ч. сутринѣта желѣзния градъ спира да се сипе по вътрешнитѣ фланове на 2. и 3. дивизии и се пренася съ голѣма сила отъ преднитѣ линии въ дълбочина. Въ сжщото време се навдигатъ готовитѣ за атака полкове на сръбската Шумадийска дивизия, френската колониална дивизия и френската 122. дивизия и се нахвърлятъ, придружени отъ низко летящи бойни въздушни ескадри, въ гжсти вълни срещу стрѣмнитѣ висоти отъ Вѣтерникъ до Соколъ. Съ ревъ биятъ гранатитѣ на врага върху българскитѣ и германски батареи. Но въпрѣки тежкитѣ загуби, тѣ неспирно стрелятъ върху настѣпающия. Благодарение на артилерийския преградненъ огънь и на подпомогнатата отъ германскитѣ картечницитѣ съпротива отъ първитѣ линии, силния напоръ на френцитѣ къмъ Соколъ и Кравица е задушенъ. Силни части отъ 122. и 17. колониална дивизии, следъ първоначалнитѣ имъ успѣхи, биватъ отбити отъ огънь и контраударъ и при голѣми загуби отблѣснати назадъ. Само на дѣсния флангъ на френската 122. дивизия се успѣва да се задържатъ Канаритѣ. По на изтокъ една шурмова колона отъ 17. колониална дивизия напирѣ срещу западното крило на 3. българска дивизия и, като не среща достоенъ отпоръ, успѣва да разшири победата

си. Мѣстни резерви липсватъ, нѣма кой да поправи положението. Българскитѣ началници тамъ, въпрѣки всички тактически указания на германското командване, бѣха поставили всички свои разполагаеми сили въ най-преднитѣ окопи. Офицерскитѣ кандидати *Грунери*, който отбраниваше тамъ съ нѣколко картечници отъ германското 220. планинско картечно отдѣление „Гръцкия постъ“, стреляйки, държи се още единъ часъ. Подиръ това, отрѣзанъ отъ всички страни, той се вижда принуденъ да заповѣда на хората си да си пробиятъ пътъ назадъ. Само 9 стрелци успѣватъ да се върнатъ.

Срещу Вѣтерникъ е поставена въ широкъ фронтъ сръбската Шумадийска дивизия. Тя се хвърля бѣсно напредъ и следъ четири минути е въ българскитѣ окопи, първо съ лѣвата си, а скоро и съ дѣсната атакующа колона. Настава кжса борба, гърди срещу гърди, съ изненаданитѣ роти на българския 32. пехотенъ полкъ, които се бѣха подслонили въ закритията до като трасше барабанищиятъ огънь. Четвъртъ часъ следъ началото на настѣплението сърбитѣ овладѣватъ първата линия. Единъ часъ по-късно е сломена съпротивата и на втората линия. Набързо вдигнатата по тревога дружина — полкови резервъ на 32. полкъ — заема единъ участъкъ по висотитѣ северно отъ първата линия, отъ гдето възпрепятствува съ фланговъ огънь по-нататъшното настѣпление на сърбитѣ. Но една изведнажъ притеглена и открито подвозена сръбска планинска батарея накарва съ огъня си българската дружина да отстъпи. Така се овладѣва и втората българска позиция. А една настѣпваща по коритото на Пороиската рѣка българска дружина бива разпрѣсната съ мощенъ картеченъ огънь. Къмъ 1 ч. Шумадийската дивизия владѣе напълно Вѣтерникъ, макаръ че по на изтокъ атакитѣ срещу отбраниващия се по това време български 80. пехотенъ полкъ пропадатъ. Въ лѣво до Шумадийската дивизия, следъ своя първи неуспѣхъ, френската 17. колониална дивизия отново се насочва къмъ Кравица. Обаче, силниятъ огънь на упорититѣ батареи и картечницитѣ сломява яростта на атаката и принуждава атакуващия да залегне. 17 колониална дивизия вкарва въ боя своитѣ последни резерви, но въпрѣки това не можа съ собственитѣ си сили да изпълни своята задача. По-голямъ успѣхъ има дѣсниятъ флангъ на френската 122. дивизия, който, следъ завладѣването на Канаритѣ, можа още преди пладне да прегази цѣлата позиция при Добро-поле. Друго е положението на лѣвия флангъ на дивизията. Тамъ пропаднаха предъ твърдата съпротива на защитницитѣ всички атаки срещу Соколъ.

Къмъ пладне лѣвиятъ флангъ на българската 2. дивизия държа още „Първия гребенъ“, кждето разбититѣ остатѣци отъ 10. и 30. полкове сж подкрепени отъ нѣколко роти на българския 53. пех. полкъ, подадени напредъ отъ долината

на Градешница. Скоро пристига отъ корпусния резервъ сжщо и германското 216. планинско картечно отдѣление. Въ дѣсно отъ него се сражаватъ 4 картечници на 214. планинско картечно отдѣление. По на изтокъ на Хлѣбари картечници отъ 220. картечно отдѣление прикриватъ лѣвия флангъ на 2. дивизия. Тѣзи малко германски картечници, подъ командата на поручикитѣ *Туро* и *Валтеръ*, заедно съ слаби български и стреляшитѣ съ силно нагорещени орждия батареи, успѣватъ съ огъня си да задушатъ още въ самото начало всички по-нататъшни настѣпления на наблизно лежащитѣ френци.

Атаката не може да напредне отвѣдъ „Първия гребенъ“ и Кравица. Тогава се намѣсва сръбското главно командване и въ 2 ч. 30 м. сл. пл. заповѣдва на командующия на сръбската II. армия да извърши атаката съ всички сръдства, като вземе, въ случай на нужда и дивизиитѣ отъ втората линия. Шумадийската дивизия получава заповѣдъ да подкрепи съседитѣ френци, като имъ изпрати една колона къмъ източния склонъ на Кравица. Тимошката и Югославянската дивизии ще действуватъ на своя фронтъ. На съединенитѣ презвзходящи сили се удава най-после късно следъ пладне да отнематъ отъ ржигѣ на храбритѣ защитници — части отъ българскитѣ 29. и 32. пехотни полкове и сражаващата се тамъ дружина отъ 80. полкъ, както и нѣколко германски картечници — върха Кравица. Съ падането на този упоренъ пунктъ е пробитъ на широкъ фронтъ дѣсниятъ флангъ на българската 3. дивизия. Маситѣ на атакующия се обръщатъ сега къмъ източния флангъ на българската 2. дивизия. При едновременния напоръ по фронта и въ флангъ защитницитѣ не могатъ вече да удържатъ „Първия гребенъ“. Тѣ отстъпватъ. Две картечници отъ германското 214. планинско картечно отдѣление, които сж получили нови мунции, се хвърлятъ срещу настѣпващитѣ сърби. Обаче, тѣхниятъ огънь се задушава отъ вълната на бѣгащитѣ назадъ българи. Застрашени въ тила, най-после напуцатъ позициитѣ си и последнитѣ германски картечници и въ пълненъ редъ последватъ отстъпващитѣ български части, като прикриватъ тѣхното отстъпление презъ долината на Градешница.

Българскитѣ позиции отъ Соколъ до Кукурузъ сж завладѣни отъ сръбската II. армия. Само отъ върха на Соколъ се отправятъ все още къмъ противника куршумитѣ на скрити изъ подъ разкъртенитѣ камъни картечници и единични добре прицелени артилерийски изстрели.

Следъ пладне напуцатъ окопитѣ си и дивизиитѣ на разположената вече между Соколъ и Лешница сръбска I. армия. На дѣсниятъ флангъ Дринската дивизия възвива къмъ Соколъ. Отправениятъ отъ тамъ картеченъ огънь отбива сжщо и нейнитѣ атакующи колони. Френци отъ 122. дивизия и сърби отъ Дринската дивизия атакуватъ отново Соколъ отъ

всички страни. Най-накрая към 9 ч. вечерта се сломява силата на защитниците—слаби части от българския 10. пехотен полк, ведно с няколко германски картечници, чиито мунции сж изстреляни. След петнадесет — часова борба атакуващите могат да забият знамената си върху напоевите с кръв камънаци.

Въ лъво от Дринската дивизия настъпва Дунавската дивизия. И тя също среща вредомъ отперъ. Към 5 часа е отбито настъплението й срещу българския 21. пехотен полк. Въ 7 ч. вечерта е заставена да преустанови атаката си и дъсната колона, която бѣ насочена къмъ позициите на българския 44. пех. полк.

Съ загубването на Соколъ, Добро-поле, Кравица и Вѣтерникъ вътрешните флангове на българските 2. и 3. дивизии се огънаха на една нпрочина отъ 14 километра. Обаче, центровете и външните флангове на тѣзи дивизии продължаватъ да се държатъ здраво. Неиздстието не е още тъй голѣмо, за да не може армейската група да се надѣва да противостои на удара съ своите собствени сили.

Противонѣрки на отбраната (скици 2. и 3.)

Отъ пладне бѣ отслабналъ артилерийскиятъ огънь по неатакуваните части отъ фронта. Противникови аероплани ескадри търсѣха съ бомбите си щабовете на българските 2. и 3. дивизии, както и важния желѣзнопѣтень възелъ Градско. Намѣрението на противника да насочи главната своя атака срещу планинските позиции, източно отъ Черна и тукъ да произведе пробива, се очерта съ пълна яснота.

Затова генералъ фонъ Шолцъ реши да подвезе къмъ XI. армия своите последни резерви, стоящи при Велесъ—Градско: германската дружина Хайлбургъ къмъ Дуна за 61. германски корпусъ, а българския 49. пехотен полкъ съ 3 полски батареи къмъ Алчаръ за българската 3. дивизия. Командующите XI. и I. армии бѣха предупредени да притеглятъ резервите си къмъ своите застрашени отъ главния ударъ флангове. Генералъ Сюрень изпрати всичко, което можеше да отдѣли като резерви отъ по-малко застрашените участъци отъ фронта на корпуса — 81. пехотен полкъ и 3. дружина отъ 16. пех. полкъ, германското 211. планинско картечно отдѣление и 2 батареи — на 2. дивизия, къмъ Мелница и долината на р. Задука. Също и командующиятъ XI. армия направи потрѣбното. Още подиръ пладне, щомъ пролича, че и втората позиция отъ фронта на пробива нѣма да се удържи, генералъ фонъ Шойбенъ заповѣда, въ идващата нощъ, 2. дивизия да оттегли центъра и лѣвия си флангъ на линията по височините Яребична—Царь Фердинандъ—Голѣмъ Козякъ, а 3. дивизия да

отстъпи съ дѣсния флангъ и центъра си въ продължение на линията отъ 2. дивизия, по височините Малкъ Козякъ—Тополецъ—Преслапъ. Тая силна позиция, отстояща 4—6 километра на северъ отъ загубената линия, бѣ прикрита по фронта си отъ дълбоко пресѣчениите потоци на Лешница, Градешница и Порои, чиито високи брѣгове атакуващите трѣбваше да преодолява подъ огъня на защитата, а съ фланговете си се опираше на командующите височини, които до сега упорстваха на врага.

Армейската група даде въ разпореждане на XI. армия досегашния командующъ резерва на армейската група генералъ фонъ Ройтеръ съ предназначение да поеме командването на войските въ центъра на мѣстото на пробива. Ако нѣкой можеше всрѣдъ настаналия хаосъ да създаде редъ и възвърне съпротивната сила, то това бѣ този каленъ на македонския боеен театъръ твърдъ началникъ, чнето име имаше добъръ отзвукъ и между българите.*)

Така отъ по-висшите командни мѣста бѣ разпоредено всичко, за да се ограничи пробива на самото полесражение.

Когато генералъ фонъ Ройтеръ, установенъ съ щаба си въ Паликура получи заповѣдта да вземе командването фронта на пробива, въ такова тежко положение не му бѣха познати нито новоподчиняваните му части, нито позициите, нито мѣстността. Неговиятъ недостатъченъ за поемането на единъ по-голѣмъ участъкъ отъ фронта щабъ трѣбваше да се попълни; свързките за командването въ лишените отъ пѣтища планини трѣбваше да се новоорганизируютъ, а отчасти ново-създаватъ. Той се счете за задълженъ да донесе за произхождащите отъ това голѣми трудности. Но, когато заповѣдта не бѣ отменена, върѣки че и генералъ фонъ Шойбенъ бѣ призналъ основателността на донесението, той се отдаде съ извънредна енергия и преданностъ да изпълни своята задача. Следъ пладне той напусна съ петимата свои офицери досегашното си мѣстостоеие и стигна привечеръ съ генералъ-щабния капитанъ Гладковски щабъ на корпуса въ Дуна, кждето генералъ Сюрень го освѣтли, че той се праца да поеме командването на вътрешните флангове на българските 2. и 3. дивизии, т. е. на разбитите остатъци отъ 1/8. и 2/3. бригади. Тѣзи тежко пострадали части трѣбваше да се засилятъ и подкрепятъ отъ корпусния резервъ. На сборната дивизия Ройтеръ се подчиниха:

българската 1/8 бригада: 10. и 30. пехотни полкове;

българската сборна бригада: 53. и 81. пехотни полкове;

*) Сравни също неговата дейностъ въ „Есенното сражение въ Македония, Завоя на Черна 1916. г.“

*) „1/8. бригада“ и „2/3. бригада“ сж съкращения за „1. бригада отъ 8. дивизия“ и „2. бригада отъ 3. дивизия“. Това важи и за други подобни съкращения, които по-късно ще се срещнатъ въ изложението.

българската 2/3. бригада: 80., 29. и 32. пехотни полкове; германската 13. резервна йегерска дружина (на пжть); германският 214. и 220. планински картечни отдѣления; българския щабъ на 1. арт. отдѣление съ 2. и 3. батареи отъ 2. артилерийски полкъ (леки полски гаубици);

българската 2. батарея отъ 15. артилерийски полкъ (леки полски гаубици);

българската 5. батарея отъ 23. артилер. полкъ (полски орждия на пжть);

германската 1/26. батарея отъ 2. тежъкъ артил. полкъ (10 см. орждия).

германската 1. батарея отъ 14. тежъкъ арт. полкъ (тежки полски гаубици);

германски два взвода отъ 15. планинска батарея;

българска 3. рота отъ 1. пионерна дружина;

германската 106. пионерна дружина;

българската 3. армейска минохвъргачна рота;

германската 172. планинска минохвъргачна рота;

германските телефонни формации;

германските 4. и 6. товарни колонии.

Повечето отъ тѣзи части бѣха вече на фронта и силно пострадали, нѣкои отъ тѣхъ само остатъци. Генералъ фонъ Ройтеръ трѣбваше да поеме командването следъ ориентирание най-късно на 17. септемврий. Той се отправи веднага за Мелница, щабъ на българската 2. дивизия, кждето пристигна малко преди полунощъ, очакванъ съ нетърпение. Началникътъ на дивизията генералъ Русевъ възнамяряваше да му предаде веднага командването фронта на пробива, но, по искането на генералъ фонъ Ройтеръ, реши най-напредъ да се установи посредствомъ изпращане на офицери, сегашното положение на фронта. Генералъ фонъ Ройтеръ имаше отъ своя щабъ само капитанъ Гладковски при себе си, защото вториятъ му автомобилъ бѣ повреденъ на 15. септемврий на пжть за Дуня.

Преди пладне на 16. септемврий мина безъ по-нататъшно уясняване. Къмъ пладне пристигна въ Мелница и генералъ Сюрень, придруженъ отъ 3 германски офицери, предназначени да бждатъ дадени въ разпореждане на генералъ фонъ Ройтеръ. Последния, по настояване на командующия корпуса, обеща да поеме командването още на 16. вечерята, макаръ че нищо още не знаеше за нашитѣ части и за врага. Следъ заминаването на генералъ Сюрень, чрезъ щабъ на 2. дивизия той съобщи, че въ 7 часа вечерята ще приеме командването на участъцитѣ 1/8, сборната и 2/3. бригади, а после това се отправи съ четирмата германски офицери въ автомобилъ за Витолище, отъ кждето изпрати напредъ артилерийския командиръ майоръ Бенсигъ и капитанитѣ Дистервегъ и Мюнстеръ, за да се добие съ ясни сведения за подчине-

ната му пехота и артилерия. Следъ пладне той остави капитанъ Гладковски въ Витолище, като се отправи самъ пеша къмъ единъ пунктъ по посока на Голѣмъ Козякъ, кждето бѣ повикалъ бригаднитѣ командири за предаване на заповѣдитѣ. Пжтьтъ бѣ пустъ и безлюденъ. Най-после се появи единъ български фелдфебелъ, ездящъ къмъ северъ на едно малко старо бѣло конче. Той трѣбваше да даде кончето си на генералъ фонъ Ройтеръ, който съ негова помощъ стигна на време на опредѣления отъ него пунктъ. Наоколо, всрѣдъ самотността на скалитѣ, бѣ тихо. Генералъ фонъ Ройтеръ се видѣ принуденъ да се върне въ Витолище, безъ да е ималъ лична среща съ подчиненитѣ му бригадни командири.

Борбата по висотитѣ между Яребична и Голѣмъ Козякъ

(скици 3. и 5.)

Нощта срещу 16. премина безъ по-нататъшни борби на българския фронтъ. Противникътъ се опита само чрезъ огънь да прѣчи на движението по пжтищата, а чрезъ хвърляне на бомби да тормози бивацитѣ на частитѣ и шабоветѣ. Така отбраната успѣ до пукването на зората да оттегли частитѣ на новитѣ имъ позиции. На висотата Яребична бѣ разположенъ 21. пехотенъ полкъ отъ 3/2 бригада, по дълго изтегнатия заденъ скагъ на върха Царъ Фердинандъ и по седлото Варвара бѣше 1/2 бригада, съ 44. и 28. пехотни полкове, усилена съ дружини отъ 53. пех. полкъ. Бригадната висота и Голѣмъ Козякъ държаха 10. и 30. пехотни полкове отъ 1/8 бригада съ части отъ 53. пех. полкъ и отъ резерва притегленитѣ дружини на 81. пехотенъ полкъ. По на изтокъ 3. дивизия отбраняваше Малъкъ Козякъ, Тополецъ и Пресланъ. Всички части, които бѣха участвували вече въ боя, бѣха повече или по-малко орѣдѣли, вследствие кървавитѣ загуби и даденитѣ пленници. А при нѣкои дружини отслабването бѣ още по-голѣмо поради бѣглецитѣ. Обаче, хората, които се намираха още при частитѣ, все бѣха обзети отъ желанието да изнесатъ борбата съ честъ.

По всички участъци на фронта имаше части отъ германски картечни отдѣления, които се държаха самоотвержено. Артилерията, съ изключение на нѣколко паднали въ ржцетѣ на противника батареи, бѣ оттеглена на новитѣ позиции.

Врагътъ преследваше по петитѣ, първоначално съ патрулни отдѣления, после насочи по-голѣми сили да настѣпватъ по Тунджанския гребенъ, който се простира отъ западъ на изтокъ между горнитѣ течения на р. Градешница и р. Задука. Подиръ кжса, но силна огнева подготовка, съ тежки и предвигнати напредъ презъ нощта леки сръбски батареи.

на 16. септември към 6:30 ч. преди пладне Дринската дивизия атакува склоновете на Малката и Големата бригадни висоти. След ожесточен и ржкопашен бой атаката бива отбита. Сжщо така едно настжпление на Югославянската дивизия към Големъ Козякъ бива отбита съ огъня на орждията отъ близката отбрана, германскитъ картечници и 81. пех. полкъ*). Врагътъ схваща, че трѣбва планомѣрно да мине въ нова атака. Неговитъ батареи бѣлватъ отново огънь и отправятъ снарядитъ си срещу позициитъ отъ източна Черна до Козякъ съ все сила. Между 10 и 11 ч. пр. пл. се навдигатъ полковетъ отъ Югославянската и Дринската дивизии на единъ фронтъ отъ 12 километра, за да се навърлятъ въ атака на разгроменитъ позиции. На дѣсния флангъ на българската 2. дивизия—21. пехотенъ полкъ—отбива петъ силни настжпления. Обаче, сѣрбитъ нахлуватъ по висотата Царъ Фердинандъ, седлото Варвара и Козякъ. Борбата се обръща на ржкопашна, при контра удари тукъ и тамъ. Най-после Дринската дивизия успѣва да направи пробивъ по седлото Варвара и да се зачепка здраво по югозападния склонъ на върха Любеница. Но силата ѝ се изчерпва. Съ промѣнлива борба българитъ успѣватъ следъ пладне да задържатъ позициитъ по върха Яребишна, Царъ Фердинандъ, Любеница и Козякъ, макаръ и на нѣкои мѣста противникътъ да е разкъсалъ линиитъ.

Генералъ *Сюрентъ* праща въ подкрепа на 2. дивизия две дружини отъ 16. пехотенъ полкъ, а за засилване на своя слабъ корпусенъ резервъ притегля една дружина и две полски батареи отъ 302. и 4. дивизии къмъ моста Расимъ бей. Даденигъ му отъ резерва на армейската група германски части — 16. йегерска дружина, дружината *Хаймбургъ* и 210. планинско картечно отдѣление — се довеждатъ отъ западна Черна и Прилепъ по-близо до източна Черна. Така мѣрките на командването целятъ да се засили все повече фронта.

Германскитъ бойни въздушни ескадри и аероплани отдѣления не позволяватъ да има надмощие въ въздуха, въпрѣки значително по-големото число противникови апарати. Разузнавателни летения се извършватъ далечъ задъ тила на противника, до като по-големата частъ отъ неговитъ апарати се задържатъ задъ собствения фронтъ. Множество борби въ въздуха свършватъ съ победа на германскитъ аероплани. Вицефелдфебелъ *Физелеръ* отъ 25. бойна ескадра сваля своя шестнадесети противникъ.

Но волята за борба у българскитъ части повидимо отслабва. Пошиятъ духъ заразява скоро и пристигналитъ рано лчессъ части. Когато въ 7 ч. вечерята, следъ единъ кжсъ огневъ ударъ, сѣрбитъ насочватъ въ атака нови голѣми сили,

*) Тамъ се намираше сжщо и баварската 1. батарея отъ 14. тежки артилерийски баталйонъ подъ командата на запасния поручикъ *Фуксъ*.

отдѣлни части отъ фронта между висотата Любеница и Козякъ се оттеглятъ назадъ безъ бой. Други първоначално оказватъ съпротива, но после се увеличатъ въ общото отстжпление, прикрити само отъ нѣколко германски картечници, които се оттеглятъ стреляйки на групи. Още сега би се дошло до катастрофа, ако въ последния часъ не се бѣ явила на Кучкинъ каменъ германската 13. резервна йегерска дружина. Тази дружина бѣ тръгнала на 15. по обѣдъ въ два ешалона отъ Дуня презъ моста Расимъ бей, Мелница и Полище, по тѣсни и трудни планински пѣтища, често задържана отъ отстжпващитъ назадъ българи. Следъ единъ уморителенъ маршъ дружината стигна на бойното поле, напълно изтошена.

Ешалонътъ на тежкитъ картечници е още много назадъ. Обаче, командирътъ на дружината, майоръ *фонъ Плато*, въ ясно съзнаване на положението, освобождава набързо следващитъ въ колоната леки товарни картечници и, безъ да се бави, се хвърля съ дружината си въ контръ атака. Дружината се увелича и излиза напредъ два километра, докато настаналата пълна тъмнота спира настжплението ѝ въ непознатата мѣстностъ. Ротитъ завзематъ южния склонъ на Кучкинъ каменъ и изнесенитъ северно отъ Големъ Козякъ висоти, прикриватъ съ това намиращитъ се на позиция български и германски батареи и даватъ нова стойкост на българския 81. пехотенъ полкъ, който пъкъ заема позиция северозападно отъ йегеритъ. На изтокъ майоръ *фонъ Плато* остава безъ свързка. Ефрейторътъ йегеръ *Рихтеръ*, отъ 2. рота на запасния подпоручикъ *Шленкрихъ*, попада въ късната вечеръ съ своя патрулъ на малкъ Козякъ срещу едно сръбско отдѣление, ето защо майоръ *фонъ Плато* се вижда заставенъ презъ нощта да оттегли отъ фронта своитъ 1. и 4. роти и да ги ешалонира въ лѣво. Малко преди полунощъ пристига единъ офицеръ отъ картечнитъ роти съ донесение, че не е възможно съ напълно изтошенитъ коне да се подвезатъ тежкитъ картечници и минохвъргачкитъ. Понеже е изключено изнасянето имъ напредъ отъ прислугата на тако-за голѣмо разстояние и пжтътъ на движението е застрашенъ отъ противника, майоръ *фонъ Плато* заповѣдва картечнитъ роти да се върнатъ къмъ Мелница. Ние ще ги видимъ после при боеветъ около моста Расимъ бей. Австрийската товарна колона, която бѣ подвезла лекитъ картечници, се разбѣгала презъ време на боя, така че дружината оставаше да продължава борбата безъ транспортни срѣдства, доволствуване съ муниции и превързоченъ материалъ. Кжсно презъ нощта се получи донесение, че отъ изпратенитъ патрули този на запасния подпоручикъ *Шанцъ* е билъ нападнатъ по Бригаднитъ висоти отъ противника. Подпоручикътъ по всѣка вѣроятностъ е заритъ отъ една граната, а хората му ранени-

На 17. септември към 4 часа пр. пл., следъ подготовка съ пехотенъ и картеченъ огънь, сърбитѣ се нахвърлятъ съ по-голѣми сили на Кучкинъ камень. Българитѣ избѣгватъ. Тогава готовитѣ за противоударъ резерви — запасниятъ подпоручикъ *Бергеръ* съ 1. и запасниятъ подпоручикъ *Валтеръ* съ 4. йегерска рота — се спускатъ противъ нахълталия врагъ и го изгонватъ отъ висотата. При своето бѣгство назадъ сърбитѣ понесатъ тежки загуби. Следъ новоовладѣването на висотата отъ йегеритѣ, българитѣ се връщатъ на позицията. Но още въ 5.15 ч. пр. пл. майоръ *фонъ Плато* получава донесението, че 81. пех. полкъ отстъпва къмъ Триборъ. И понеже вече йегерската дружина остава безъ никакви свръзки отъ дѣсно и отъ лѣво, майоръ *фонъ Плато* се решава да последва 81. пех. полкъ. Така Кучкинъ камень падна въ ръцетѣ на сърбитѣ.

Самоотвержената борба на саксонскитѣ йегери би могла дори да възстанови положението на групата Козякъ, но не успѣ да задържи отстъплението на прогоненитѣ отъ Любеница български части, които въвлѣкоха съ себе си и защитницитѣ на Бригаднитѣ височини и дружинитѣ на 81. пехотенъ полкъ.

Началникътъ на българската 2. дивизия генералъ *Русевъ* бѣ разпоредилъ вечерта на 16. отстъплението на всички негови части на издигащата се северно отъ р. Задука линия: висотата при Бешице — Пантелеймонъ — Триборъ, която линия той зае при Бешице съ пристигащитѣ отъ корпусния резервъ дружини на 16. пех. полкъ. Обаче, той пропусна да уведоми съседнитѣ дивизии за своето отстъпление. Необходимо стана да се намѣсатъ щабоветѣ на 61. корпусъ и XI. армия, за да се поставятъ въ известностъ за новото положение съседнитѣ дивизии. Същевременно бѣ предупреждена българската 4. дивизия да оттегли своя лѣви флангъ отвъдъ западния брѣгъ на Черна и северния брѣгъ на р. Задука. Също и сражаващитѣ се източно отъ пробивния фронтъ полкове, отъ центъра и лѣвия флангъ на 3. дивизия, които отбраняваха храбро своитѣ позиции, трѣбваше да държатъ смѣтка за положението. Съ съгласието на армейското командване тѣ бѣха оттеглени на Блатецъ и върховетѣ на Дудика и Джена, които образуваха широко издаващия се крайгъленъ камъкъ между XI. и I. армия. Вътрешнитѣ флангове на 2. и 3. дивизии трѣбваше да се свържатъ на Триборъ. Заповѣданото отстъпление на 3. дивизия се извърши презъ нощта срещу 17. безъ напоръ отъ страна на противника, следъ като една атака отъ части на френската 17. колониална дивизия при Сборско биде отбита съ ржкопашенъ бой отъ българския 24. пехотенъ полкъ.

Отстъплението на лѣвия брѣгъ на Черна

(скица 3. и 5)

Когато вечерта на 16. септември генералъ *фонъ Ройтеръ* пое командването въ Мелница, неговата първа задача бѣ да спре отстъпващитѣ български полкове, които споредъ докладитѣ на пратенитѣ къмъ тѣхъ офицери, бѣха силно разбъркани и неспособни повече за борба, и ги задържи на позиция по висотитѣ на Триборъ, като имъ даде стойкостъ посредствомъ вмѣкването на слаби германски части. Така въ утрото на 17. бѣ пратена на висотата южно отъ Витолище баварската 106. пионерна рота, където тя се уреждаше за по-продължителна отбрана ведно съ 220. планинско картечно отдѣление. Къмъ нея се групираха остатъци отъ български дружини, които генералъ *фонъ Ройтеръ* — заплашенъ отъ бунтуващи се български войници съ щикъ и ржчна бомба — съ револверъ въ ржка подаде напредъ. Идващето отъ боя напредъ 214. планинско картечно отдѣление получи заповѣдъ да заеме тилна позиция по висотата северно отъ Витолище. По на изтокъ се чувстваше влиянието на майоръ *фонъ Плато*, който съ своитѣ саксонски йегери заемаше източната частъ на Триборъ, до като 81. пехотенъ полкъ пристигаше на западната частъ. Наистина, бойната сила на йегерската дружина бѣ вече твърде слаба, тъй като една голѣма частъ отъ муницитѣ, особено на картечницитѣ, бѣ изстреляна, а числото на бойцитѣ бѣ силно орѣдѣло, поради кървавитѣ загуби и заболяванията презъ време на марша. Духътъ на слабитѣ роти, обаче, остана както и преди, крепенъ отъ твърдата воля да се пожертвуватъ до край. 4 леки картечни групи, които бѣха оставени въ нощта на Кучкинъ камень да прикриватъ отстъплението, се прибраха при дружината, следъ като задържаха противника до преди пладне.

Презъ течение на преди обѣда се върнаха при генералъ *фонъ Ройтеръ* офицеритѣ, които той при пукването на утрото бѣ пратилъ по посока на Полище и Триборъ, както и при батареитѣ. Отъ тѣхния докладъ се установи, че 1/8 бригада съ около 500 пушки и 8 картечници, безъ резерви, е заела висотитѣ южно отъ Полище и северно отъ р. Задука и ще държи позицията, придържайки се въ дѣсно на 2. дивизия, а въ лѣво на сборната бригада. Също и на Триборъ и по-нататъкъ на изтокъ отбраната бѣ уредена. Презъ течение на деня се установи телефонна свръзка съ бригаднитѣ щабове. Щабътъ на генералъ *фонъ Ройтеръ* се увеличи съ пристигането на изостаналитѣ на 15. септември съ автомобилъ си офицери. Между тѣхъ се намираше и подполковникътъ отъ българския генераленъ щабъ *Павловъ*, комуто се възложи отбраната на висотитѣ, южно отъ Витолище и събирането на находящитѣ се тамъ български части.

Началникът на артилерията въ дивизията, майоръ *Бенсигъ*, по заповѣдъ на корпуса биде предаденъ на 2. дивизия, и биде замѣстенъ отъ майоръ *фонъ Рекъ* съ неговия полкови щабъ.

До подиръ пладне се бѣ удало на *фонъ Ройтеръ* да създаде една нова отбрана по висотитѣ на линията Полище—Триборъ—Креминъ. Той можеше съ вѣра да посрещне едно настѣпление на врага, въ какъто смисълъ донесе въ шаба на корпуса.

Но при този последния бѣха настѣпили събития, които създадоха едно съвсемъ ново положение. Преди пладне на 17. щабътъ на корпуса бѣ получилъ заповѣдта по армията да се държи линията висотата при Бешище—Пантелеймонъ—Триборъ. Ако ли развоятъ на операциитѣ наложеше да се оттегли отъ тази линия, то 2. дивизия трѣбваше да се оттегли на висотитѣ северозападно отъ Черна, по дветѣ страни на пѣтя Мелница—Каляни, а 4. дивизия, като държи свръзка съ 2. дивизия, да завие назадъ съ центъра и лѣвия си флангъ отвѣдъ Черна по посока на Чанище. Генералъ *Сюрень* умишлено не бѣ изпратилъ още издадената съгласно горното заповѣдъ по корпуса до подчиненитѣ части за да не повлияе неблагоприятно съ преждевременно дадени разпореждания за отстъпление на българскитѣ началници, особено на началника на 2. дивизия чието смѣняване бѣ изискано. Къмъ обѣдъ пристигна очакваното решение на българското главно командване, съ което се отнемаше длъжността на началника на 2. дивизия и той се замѣстваше отъ генералъ *Николовъ*, до тогава началникъ на 12. дивизия. До пристигането на последния, генералъ *фонъ Ройтеръ* трѣбваше да поеме командването на 2. дивизия, къмъ която бѣха придадени участитѣ на 1/8. и сборната бригада, а 2/3. бригади се постави отново въ подчинение на 3. дивизия. Като се усигури така командването, генералъ *Сюрень* издаде следъ пладне своята задържана до тогава заповѣдъ, за въ случай че стане наложително необходимо едно отстъпление отвѣдъ Черна. Но между това началникътъ на 2. дивизия генералъ *Русевъ* бѣ заповѣдалъ отстъплението на дивизията му на западния брѣгъ на Черна по свой починъ още преди пладне, следъ загубването на Пантелеймонъ, безъ да бѣде притисканъ отъ противника. Ще трѣбва по-късно да се установи, дали генералътъ е взелъ решението подъ влияние на съобщението на единъ германски офицеръ за свръзка, който знаеше за възнамѣряваната заповѣдъ по корпуса, или е действувалъ самостойно. Отстъплението бѣ извършено така безразсѣдно, че началникътъ на дивизията, безъ да донесе въ шаба на корпуса, напусна по обѣдъ съ цѣлия си щабъ досегащото си мѣстонахождение Мелница и презъ моста Расимъ бой се прехвърли на западния брѣгъ на Черна, като нѣколко часа липсваше какъто и да е свръзка съ него.

Задържанитѣ до тогава отъ дивизията му позиции по висотата при Бешище и Пантелеймонъ бѣха напуснати въ 3. часа следъ пладне.

Така че, безъ напоръ на противника, положението се измѣни най-сѣдобносно, вследствие отстъплението на 2. дивизия. Вече и 4. дивизия, изпълнявайки заповѣдта, оттегли своя центъръ и лѣвия си флангъ задъ Черна. Отстъплението на 2. дивизия отвѣдъ Черна стана изведнажъ. 1/8. и сборната бригади трѣбваше да отстъпятъ презъ Витолице и въ свръзка съ 2. дивизия да отбраняватъ Черна до вливането на р. Белашница.

Боеветѣ при българската 3. дивизия на Триборъ и отстъплението при р. Белашница (скица 5.)

Следъ оттеглянето на 2. дивизия отвѣдъ Черна, охраната на водещитѣ къмъ северъ пѣтища, източно отъ Черна, падна на българската 3. дивизия. Вследствие на това на 17. септемврий биде възложено на сѣщата, подкрепена съ пристигалия отъ армейския резервъ 49. пехотенъ полкъ, да държи позицията си по висотитѣ на Мала круша—Блатецъ—Джена, а за обезпечаване на дѣсния си флангъ и за свръзка съ 2. дивизия да прати отряди къмъ командующитѣ върхове Зелка и Гуровъ Камень. Всичкитѣ движения трѣбваше по възможностъ да се извършватъ въ тъмнотата.

Обаче, още отъ утрото на 17. сръбскитѣ батареи бѣха открили огънь съ увеличаваща се яростъ по Триборъ. И все повече ставаха неприятелскитѣ вериги, които се трупаха по отпредъ лежащитѣ гънки. Това бѣха преднитѣ части на сръбскитѣ Моравска и Югославянска дивизии, които, идвайки отъ Градешница и Козякъ, се събираха тукъ за да обкржатъ Триборъ отъ югозападъ и югоизтокъ. Следъ пладне артилерийскитѣ и картеченъ огънь на сръбитѣ чувствително се засили. Тогава рояци сръбска пехота се нахвърлятъ срещу окопитѣ по върха, отбраняванъ отъ германската 13. резервна йегерска дружина. Обаче, атаката се сломява още отъ картечния огънь на изнесената напредъ по южния склонъ на Триборъ 2. йегерска рота. Най-тежко е положението на вицефелдфебела *Колхофъ* съ неговитѣ картечни групи, но и той удържа своята позиция. Следъ този неуспѣхъ сръбитѣ обърнаха по-голѣмитѣ си сили къмъ заетата отъ българския 81. пехотенъ полкъ—западна частъ на гребена. Въ скоро време започватъ да се забелязватъ отстъпателнитѣ движения на българитѣ. За да подкрепи колебающитѣ се части, майоръ *фонъ Плато* насочва офицерския кандидатъ *Щибицъ* отъ 3. рота съ две леки картечни групи полунадѣсно толкова напредъ, че той може

да обстрелва западния склонъ на българската позиция. Към 5 ч. сл. пл. командирът на 81. пехотен полк съобщава, че противникът го обкръжава с голъми сили, като моли за още помощ, за да може да удържи своите готови за контраудар роти от резерва. Майоръ фонъ Плато се притича веднага на този вик за помощ и за тази цел му дава въ разпореждане единъ взводъ от своята отдѣлена като резервъ рота. Но преди още този взводъ да се преадигне офицерският кандидатъ Щойбицъ донася, че противникът настъпва съ 7 роти въ дерето, западно отъ Триборъ, къмъ артилерийската позиция и пътя за Витолище и е обкръжилъ вече напълно Триборъ. Същевременно се предприема атака отъ сърбитъ, подпомогната отъ артилерийски и миненъ огънь, по югозападния склонъ на Триборъ. Българитъ избѣгватъ назадъ и тѣхниятъ полкови командиръ съобщава, какво той трѣбва да отстъпи, защото ротитъ му отъ резерва не могли повече да бждатъ задържани. Скоро се появяватъ неприятелски вериги по висотитъ въ тила на йегерската дружина, чиято позиция вече не може да се задържи. Майоръ фонъ Плато трѣбва да даде заповѣдъ за отстъпление къмъ долината, източно отъ Триборъ. Две групи отъ издалената напредъ 2. рота, подъ командата на старши подофицеръ Кюсернеръ, които групи по-късно пропаднаха безъ вестъ, и две леки картечни групи отъ 3. рота, подъ командата на випоси надеждния оберйегеръ Фетеръ, прикриватъ отстъплението на дружината и се държатъ предъ врага до последния патронъ. Силно обстрелвана отъ артилерия и картечници, дружината отстъпва презъ стръмния, едва проходимъ източенъ склонъ на Триборъ. Едва северно отъ Алчаръ майоръ фонъ Плато успѣва да събере остатъцитъ на дружината си и да ги отведе назадъ къмъ Мрежеско. Тази дружина изпъли своя дългъ до последни сили.

Подиръ единъ тежъкъ маршъ въ планинитъ, разбититъ остатъци отъ 81. пехотен полк — командирът на полка е пропадналъ безъ вестъ! — успѣватъ на 18. септемврий да достигнатъ западния брѣгъ на Черна.

Също и източно отъ Триборъ българскиятъ фронтъ продължава да се разширява. Още на 16. вечерята отличиятъ се въ по-раншитъ боеве 24. пехотен полк отъ 1/3 бригада отбива една френска атака при Зборско. Обаче, вече на 18. умората отъ борбата, заразяваща все повече полковетъ отъ българската войска, обзема и части отъ тази бригада. Сърбитъ, които атакуватъ съ Югославянската и Тимошката дивизии българскитъ позиции по Мала круша и Блатецъ, успѣватъ да се промъкнатъ напредъ безъ особена съпротива. Някои части отъ разбититъ дружини се разбунтуватъ и отстъпватъ въ пълно разложение 8 километра назадъ, до като се удаде да бждатъ възпрѣни отново по височината при Мрежеско.

Генералъ фонъ Щойбенъ се вижда принуденъ да даде заповѣдъ на 3. дивизия да отстъпи на линията Куманичево — Мала рупа, където непременно трѣбва да се задържи. Нейниятъ дѣсенъ флангъ тукъ можеше да влѣзе въ връзка съ лѣвия флангъ на 2. дивизия и да намѣри закритие по фронта отъ Бѣлацница и вливанитъ въ нея дълбоко врѣзани дерета до като лѣвиятъ ѝ флангъ — 46. пехотен полк, който до сега бѣше отстоялъ на всички противникови атаки — се опира на силната планинска позиция по Царена и Мала Рупа.

Сръбското главно командване успѣ презъ време на боеветъ да преодолѣе прѣчкитъ, които се създаваха съ подвоза на голъми войскови маси презъ планинитъ. Шумадийската дивизия следва по посока на Блатецъ, 17. колониална дивизия настъпва следъ Югославянската дивизия, кавалерийската дивизия се спуска презъ Полише, Дринската дивизия е въ маршъ презъ Беншице напредъ, а Дунавската дивизия се обръща къмъ Черна съ посока моста Расимъ бей. Френската 122. дивизия се оставя за сега като армейски резервъ на Добро-поле.

Позицията при Черна на 61. корпусъ

(скици 3. и 5.)

Оттеглянето на 4. и 2. български дивизии отвѣждъ Черна се извърши презъ нощта срещу 18. безъ да бжде обезпечено отъ врага, но коштува многочислени жертви, поради неудобната планинска мѣстност, бедна съ пѣтища и просѣчена навредъ съ дълбоки и стръмни урви.

Генералъ фонъ Ройтеръ напусна късно следъ пладне на 17. своя наблюдателенъ пунктъ, разположенъ северно отъ Витолище, за да достигне Дуня, новото мѣстонахождение на щаба му. Преди това той бѣ изпратилъ подполковникъ Павловъ и Капитанъ Драгановъ да отнесатъ заповѣдитъ му до подчиненитъ му четири бригади. Водящиятъ за моста Расимъ бей пътъ презъ селото Мелница, което навѣрно противникътъ бѣ вече заелъ, не можеше да се използва. Така че, стана необходимо преминаването на Черна да се опита нѣкъде по-долу по течението ѝ, тамъ гдето между Върбешко и Фепърчани една пътека водѣше презъ рѣката. Този пътъ, презъ Жихово, Върбешко и следъ това надолу въ стръмната урва, презъ която се провираше между високи скали, коштува немаловѣрни усилия на хора и коне. Въ най-дълбокъ мракъ се търсѣше пътеката, съ водене на конетъ се напипваше вѣящия се по дѣсниа брѣгъ за Фепърчани тѣсенъ пътъ презъ скалитъ, изкастерващъ се по отвесната каменна стена, възвисена до 1000 метра надъ Черна, после между камънаци се луташе къмъ Фепърчани и най-накрай за Дуня — и всичко

това всрѣдъ тропическа жегѣ, въ най-душна нощъ. Трѣбваше дванадесетъ часа време, за да се преодолѣе планината въ отстояние на 8. километра. Едва на 18. септемврий въ 5 ч. следъ пладне генералъ *фонъ Ройтеръ* пристигна съ щаба си въ Дуна.

Сжидитѣ, а отчасти и по-голямѣ трудности имаха да преодоляватъ сломенитѣ, уморени и изгладилѣ български части при своето отстъпление отвѣдъ Черна. Не е чудно, че тѣ пристигнаха тамъ напълно изтощени и можеха да бждатъ употребени само тѣзи части, чиито командири имъ въздействуваха съ извънредна енергия.

Съ пукването на зората на 18. лѣвиятъ флангъ на 4. дивизия бѣ оттегленъ задъ Черна. Къмъ него се придържаше 2. дивизия. Споредъ заповѣдта на генералъ *фонъ Ройтеръ*, 3/2 бригада съ 43. и 21. пехотни полкове трѣбваше да отбранява висотитѣ надъ моста Расимъ бей; по-нататѣкъ въ лѣво, до брода на птеката Върбенско — Фепърчани включително, бѣ разположена 1/2 бригада съ 16., 44. и 28. пехотни полкове; 1/8 бригада съ 10. и 30. пехотни полкове се намираше още по въ лѣво, до пѣтя за Годякъ включително; а най-северно, най на лѣвия флангъ стоеше сборната бригада съ 53. и 81. пехотни полкове до пѣтя за Галища.

Още въ предшествуващитѣ бойни дни много орждия бѣха загубени: унищожени отъ противниковия огънь, прѣснати при отстъплението или хвърлени въ долищата, а нѣкои и попаднали въ вражки рѣце.

Така сжщо и при оттеглянето отвѣдъ Черна се пожертвуваха пакъ много орждия, които трѣбваше да се прѣснатъ преди преминаването на стрѣмнитѣ стени на Черна. Тѣй, че, за предстоящата борба на Черна 2. дивизия можеше да постави само 6 български полски, 3 германски тежки батареи и 3 германски планински батареи. Най-важното мѣсто за минаването на Черна — при моста Расимъ бей — се отбраняваше отъ единъ още отъ вечерта на 17. организиранъ тетъ-де-понъ, съставенъ преимуществено отъ германски части и командванъ отъ майоръ *фонъ Крахтъ*, командиръ на саксонската 12. Йегерска дружина. Тукъ се събираха идящитѣ отъ Стравина, Полище и Мелница пѣтища. Отъ тукъ изхождаха важнитѣ, водящи на северъ презъ Бѣли каменъ пѣтища, между които едно добре прокарано военно шосе. За заемане на 5 километра проточената, изнесена въ пелукржгъ предъ моста позиция, имаше съвсемъ малко части. Дружината *Хаймбургъ* — 2 пехотни и една картечна роти — отбраняваше на дѣсното крило платото, обляганото въ дѣсно на Черна, по чийто западенъ брѣгъ бѣ разположенъ българскиятъ 43. пехотенъ полкъ. Срѣдата, съ своя остъръ връхъ, бѣ повѣрена на саксонската 12. Йегерска дружина*) и на две картечни

*) 2. колосадачна рота отъ дружината се сражаваше на кота 1050 ведно съ Саксонската 12. резервна Йегерска дружина.

роти отъ Саксонската 13. резервна Йегерска дружина 211. планинско картечно отдѣление прикриваше лѣвото крило на тетъ-де-пона като държеше връзка съ българския 16. пех. полкъ, разположенъ по висотитѣ на западния брѣгъ на Черна, надъ моста Расимъ бей. Тукъ биде поставена сжщо и пристигащата вечерта 1. дружина отъ българския 81. пехотенъ полкъ. Резервътъ — 3. рота и 1. картечна рота отъ 12. Йегерска дружина — стоеше готовъ задъ острия връхъ. Германскитѣ 14., 16. и 18. планински батареи заемаха позиции по западния и източния брѣгове на Черна. Две орждия бѣха приспособени като пехотни орждия.

Още следъ полунощъ сѣрбитѣ настѣпиха съ силни патрули къмъ тетъ-де-пона. На 18. къмъ 9 ч. пр. пл. се донесе за първитѣ неприятелски колони, настѣпващи отъ Мелница, около 2 роти. Подиръ тѣхъ следваха нѣколко ескадрона, които отстъпиха подъ огъня на германскитѣ планински батареи. Провидѣха се и товарни коне и скоро тетъ-де-понътъ биде обхванатъ отъ неприятелски картеченъ огънь. Разузнаващи авиатори хвърчеха надъ позициитѣ и хвърляха бомби. После пладне пое командването позицията на тетъ-де-пона подполковникъ *фонъ Ноцъ* — щабътъ на германския 9. Йегерски полкъ. Този подполковникъ биде извиканъ тукъ отъ най-отдалечения дѣсенъ флангъ на XI. армия. Той се убеди скоро, че, макаръ и фронтътъ на разтегнатия тетъ-де-понъ да се земе само тънко отъ слабитѣ части, все пакъ всички бѣха въодушевени отъ твърдата воля: „Презъ тукъ никой не можеше да премине!“ Държеха ли се твърдо съседитѣ отъ дѣсно и отъ лѣво отвѣдъ Черна, защитницитѣ на тетъ-де-пона можеха да гледатъ съ увѣреностъ на предстоящитѣ борби. Тѣ не закъснѣха. Сръбската Дунавска дивизия се вгнѣздваше здраво срецу тетъ-де-пона. Нейнитѣ батареи биеха неспирно по скалиститѣ върхове, чиито защитници намираха недостатъчно закритие задъ канаритѣ и каменнитѣ блокове и дадоха чувствителни загуби. Обаче, атакитѣ на пехотата не можаха никжде да се развиятъ напълно. Сѣрбитѣ скоро се убедиха, че стоятъ предъ единъ твърдъ германски фронтъ.

Поради оттеглянето на 4. и 2. дивизии отвѣдъ Черна попълването съ бойни припаси и прехраната на частитѣ се уреди по-добре, отколкото бѣ до сега, следъ загубване на старитѣ трайни позици, защото пѣтищата на подвоза водѣха перпендикулярно къмъ фронта, по долините на втичащитѣ се въ Черна рѣки. Отъ 14. септемврий насамъ не бѣ разпоредено нищо отъ страна на българскитѣ тилни организации и тѣхнитѣ колони за попълване хранителнитѣ срѣдства, бойнитѣ припаси и телефонитѣ. Генералъ *фонъ Ройтеръ* разпореде потребното и въ това отношение, като действуваше строго.

Генералъ *Сюрени* попълни своя корпусен резервъ при Дуня съ поставянето подъ готовност по две дружини отъ 16. и 73. пех. полкове, както и 2. дружина отъ 8. пех. полкъ. Къмъ него се присъедини и привлечената отъ долината на Струма още на 5. септемврий отъ страна на армейската група *Шолц* 2. дружина на германския 375. пех. полкъ.

Първата отбранителна победа на българската I. армия при Дойранското езеро

(скица 8.).

Българската I. армия стоеше още неразколебана на цялото протежение по фронта си. Нейниятъ способенъ командующъ генералъ *Перезовъ*, въ артилерийско отношение отлично подпомогнатъ отъ германския генералъ-лейтенантъ *Поселдъ*, бѣ се посветилъ съ пълно разбиране на подготовката и грижитъ за благото на своитѣ войски и можа да даде на своитѣ дивизии едно достатъчно различие въ дълбочина съ отдѣлянето на резерви. При това желѣзнопътната линия въ долината на Вардаръ идваше до самитѣ бойни позиции и подвозваше редовно хранителни и бойни припаси — едно преимущество, което спомогна да се поддържа високо добрия духъ на частитѣ. Дѣсния флангъ на армията се опираше на Мала рупа, отъ гдето се откриваше обзоръ чакъ до Солунъ. Тамъ бѣ 5. дивизия*), чието лѣво крило достигаше при Гевгели до Вардара. На източния брѣгъ на Вардара следваше планинската дивизия. Висотитѣ западно отъ Дойранското езеро бѣха повѣрени на 9. дивизия, подъ командата на способния генералъ *Вазовъ*. Въ нейния районъ се намираще разрушения отъ огъня на орждията гр. Дойранъ, чиито развалини, свидетелствуващи за предишната красота, се оглеждаха въ синята вода на езерото. Възвишаващитѣ се къмъ Бѣласица планина върхове, източно отъ езерото, бѣха защищавани отъ 2/11 бригада.

Въ утрото на 16. септемврий срещу Дойранската позиция изведнажъ се отпраща силенъ огънь отъ всички калибри. Открити сж най-малко 30 неприятелски батареи. Неспирно трещатъ английски и гръцки гранати по българскитѣ окопи отъ Вардара до гребена на Бѣласица планина. Градътъ Дойранъ, чиито улици и къщи лежатъ мъртви и показватъ животъ само въ зимницитѣ, заприличва все повече на една обширна камениста пустиня. Неприятелския огънь разкъсва теленитѣ заграждания и стенитѣ на окопитѣ, рови върха на издигащия се рѣзко надъ низката планинска мѣстностъ, да-

*) Въ боеветѣ на 5. дивизия вземаше участие храбрия и безстрашния Князь Кирилъ, вториятъ синъ на Царя.

лечъ въ неприятелскитѣ позиции поглеждащия Дубъ, разбива картечници и стига дълбоко задъ фронта, кждето възпламенява артилерийски и пионерни складове съ тѣхнитѣ избухливи запаси. Вечерята на 16. неприятелътъ настѣпва съ три дивизии, английскитѣ 22. и 28. и гръцката Серска дивизия, отъ дветѣ страни на желѣзния пътъ западно отъ Вардара и срещу предната Дойранска позиция. Обаче, изъ каменнитѣ грамади и дупкитѣ въ земята единъ брѣзъ сгънь посреща атакующитѣ части. Български полски гранати трѣщатъ въ вражитѣ редове, а по между тѣхъ тежкитѣ снаряди на германската артилерия. Атакующия все още поддържа огъня на своитѣ батареи. Германскиятъ началникъ на тежката артилерия при 9. дивизия майоръ *Глезенсъ* е принуденъ да напусне своя наблюдателенъ пунктъ на висотата Фурка и ръководи огъня отъ наблюдателния пунктъ на една отъ своитѣ батареи. Загубитѣ на българитѣ и на слабитѣ въ тѣхната срѣда, сражаващи се германски картечни групи, се увеличаватъ. На 17. септемврий се спуска газъ въ все нови отровни облаци по българскитѣ позиции. Въ ранно утро на 18. огънятъ бушува свирепо. Съкрушающе удря последниятъ залпъ въ българскитѣ окопи. Тогава, догде още първитѣ слънчеви лъчи обливатъ съ блѣстяща червенина източния върхъ на Дубъ, англичанитѣ и гръцитѣ се надигатъ отъ своитѣ окопи съ свѣткащи щикове и се хвърлятъ въ атака срещу позициитѣ отъ Деведжили до Дойранското езеро и отъ неговия северенъ брѣгъ до политѣ на Бѣласица планина. Нападателятъ успѣва западно отъ Дойранското езеро да нахълта въ предната позиция и да се зачепка на отдѣлни упорни пунктове отъ главната позиция. Но картечницитѣ, на по-важнитѣ мѣста, тѣзи на германското 225. планинско картечно отдѣление подъ командата на подпоручикъ *фонъ Хайнеманъ*, спиратъ пробива. Това използватъ храбритѣ роты отъ резерва на българскитѣ 17., 33., 57. и 58. пех. полкове, подкрепени отъ 34. пех. полкъ, за да контраатакуватъ нахълталия врагъ въ флангъ и въ тилъ. Които не паднаха подъ тѣхнитѣ ръчни гранати и щикове, или не можаха да избѣгатъ, се предаваха. Повече отъ 500 англичани и гръци попадатъ въ пленъ. Огънятъ на българскитѣ и германски батареи бие опустошително по бѣгащитѣ назадъ нападатели, които едва успѣватъ да се задържатъ въ окопитѣ на българската предна позиция. Стотици отъ тѣхнитѣ мъртви и ранени изоставатъ по доловетѣ предъ главната позиция.

Сжщо и северно отъ Дойранското езеро българитѣ държатъ своитѣ позиции. Гръцката Критска дивизия се понася тукъ въ атака, подържана отъ шестъ изнесени напредъ батареи. Тя нахълтва въ предната позиция на българската 1/11 бригада, но скоро огънятъ на отбранителнитѣ батареи

я принуждава да търси прикритие и да отстъпи, като оставя пленници.

Въ същия ден, който видѣ растящото разложение на българските полкове източно отъ Черна, при Дойранското езеро българските части показаха още пълна боеспособност. Генералъ фонъ Шолцъ можеше още да се надѣва да закрепи разгробения фронтъ.

Важни решения въ Прилепъ

(скица 2. и 4.)

На 18. септемврий после пладне се състоя въ Прилепъ, въ щаба на XI. армия, една конференция, въ която взеха участие генералъ Тодоровъ, генералъ фонъ Шойбенъ и неговиятъ началникъ щаба подполковникъ Леммерхиртъ, както и полковникъ графъ фонъ Шверинъ, като представител на армейската група Шолцъ.

Какъ можеше да се стане господарь на положението?

Още на 16. армейската група бѣше поискала подкрепления отъ германското върховно командване, а на 17. българското главно командване бѣ поискало изпращането поне на шестъ германски дивизии. Обаче, и на германския западенъ фронтъ сѣщо вилнѣше отъ месеци най-тежка отбранителна борба, която изтощаваше силитѣ. Затова по онова време германското върховно военно ръководство бѣ въ състояние да обещае само една германска усилена пехотна бригада отъ Севастополъ и една австро-унгарска дивизия.

Положението на Македонския фронтъ бѣ критическо, Пробивътъ на лѣвото крило на XI. армия се разпрострѣ на 35 километра и взе разширение въ дълбочина отъ 25 километра, но другитѣ части отъ фронта отъ албанскитѣ планини до източна Черна и отъ Мала рупа до Егейско море бѣха още непоколебими. Даже I. армия се намираше въ едно повишено настрояние, вследствие отбранителната ѝ победа. При българското главно командване се обсъждаше за известно време решението да се вкаратъ всички сили въ борбата, като I. и II. армия както дѣсното крило и центъра на XI. армия се понесатъ въ голѣмо настѣпление по посока на Солунъ. Планътъ бѣше много примамливъ, но изпълнението му трѣбваше да се изостави, не само поради трудността на терена, но и преди всичко, защото състоянието на не вече способнитѣ за настѣпление и числено слаби за тази целъ части, не бѣ задоволително, а и не бѣ възможно сѣщо да се запрегнатъ нуждитѣ за настѣплението батареи и обозни колони. Не. Едно настѣпление въ голѣмъ размѣръ бѣ изключено.

Но, може би, би било възможно да се дойде до единъ решающъ обратъ на положението чрезъ едно енергично оттегляне на цѣлия фронтъ и отдѣляне отъ врага. Това би дало възможностъ на сътресенитѣ части отново да се опомнятъ, да се дойде по-близо къмъ очакванитѣ отъ северъ подкрепления, да се скъсатъ етапнитѣ линии и най-после да се спечели време за отдѣляне нови силни резерви отъ неатакуванитѣ участъци. Отъ друга страна ще се затруднятъ свързките въ тила на противника, поради лишената отъ пѣстища планинска мѣстностъ. Едно оттегляне на цѣлия фронтъ имаше действително много изгоди, но поради други трудни обстоятелства представляваше и много неизгоди. Не можеше да се предвиди какво влияние ще укаже то на настроението и държането на българските части. Българското главно командване изказваше своето най-сериозно опасение, че остѣпателни движения въ голѣмъ размахъ ще разнищатъ сѣщо и до сега здравитѣ части. Остѣпѣше ли лѣвото крило на XI. армия, то трѣбваше да се изостави и Охридъ, разположения на източния брѣгъ на Охридското езеро старопрестолень градъ на първата българска държава: Охридъ и Ресенъ бѣха станали символъ на българитѣ за тѣхното ново подемане. Загубването на тѣзи два важни града щѣше, както се бѣ изразилъ и Царъ Фердинандъ предъ германския воененъ пълномощникъ полковникъ фонъ Масовъ, да нанесе грамаденъ ударъ върху настроението на българския народъ и да създаде необозрими послѣствия за вътрешното политическо положение, както и за фронта. Рухнѣше ли духътъ въ Родината, то и сѣдбата на войната бѣ решена. Не! И едно отстъпление на цѣлия фронтъ не би трѣбвало да се предприема, докато сѣществувалъ и най-малкиятъ изгледъ да се поправи положението.

Затова генералъ фонъ Шойбенъ реши при по-нататъшното отстъпление на 2. и 3. дивизии да остави своята армия отъ свързката ѝ на албанския фронтъ съ австрийцитѣ до Чевената стена въ досегашнитѣ позиции и отъ тамъ нататъкъ да възвие презъ кота 1248 назадъ по една по-рано пригответена позиция къмъ дѣсния флангъ на 3. дивизия. За това решение говорѣше и следното съображение. Колкото по-дълго се вмѣкваше атакующиятъ въ фронта на пробива, толкова повече нарастваше за него опасността, че фланговетѣ му сѣ застрашени и че неговитѣ вмѣкнали се въ човала сили могатъ да бждатъ отрѣзани. Ето защо не можеше да се очаква, че противникътъ ще прати веднага голѣми сили въ джгата на пробива.

Българския главнокомандующъ генералъ Тодоровъ даде своето съгласие за решението на генералъ фонъ Шойбенъ. Сѣщо и полковникъ графъ фонъ Шверинъ, отъ име на генералъ фонъ Шолцъ, се съгласи, обаче, предложи момента за предполагаемото отстъпателно движение да се посочи отъ

генерала по лично негово усмотрение. Българското тилово управление на XI. и I. армии получи указание още от сега да вземе всички мѣрки за единъ редовенъ подвозъ за частитѣ отъ 62. корпусъ по линията Жостовъ (при Скопие) — Тетово — Кичево, която получаваше по-големо значение следъ загубването на важната етална линия Градско — Прилепъ. — Беранче. Сжщо и за българската I. армия се взеха мѣрки за да може въ случай на нужда тя да се базира на Струмица. Преди всичко, обаче, трѣбваше съ всички срѣдства да се подкрепи 3. дивизия и да ѝ се пратятъ въ помощъ всички разполагаеми части. Въ съгласие съ българското главно командване, генералъ фонъ Шолцъ реши да преустанови мѣрките за деморализиране на гръцкия фронтъ въ долината на Струма, като частитѣ, които биха се освобождавали отъ тамъ притегли за решителния ударъ. Плтуващитѣ къмъ Струмския фронтъ или вече находящитѣ се тамъ германски дружини бѣха привлѣчени къмъ Струмица. Германскиятъ 12. опълченски полкъ (безъ неговата 2. дружина) който още на 15. бѣше върнатъ въ Дедели, ведно съ две български полски батареи, се насочи къмъ Демиръ Кания въ разпореждане на XI. армия. Сжщо и българската I. армия получи заповѣдь да приготви за бързо изпращане къмъ 3. дивизия всичко, което можеше да отдѣли, въпрѣки заплашващитѣ и самата нея по-нататъшни атаки на врага, а то бѣ единъ пехотенъ полкъ една германска и две български полски батареи.

Боевете на Черна

(скица 5.)

При 2. дивизия генералъ фонъ Ройтеръ съ своя щабъ работѣше усърдно да уреди своитѣ разбѣркани и изтощени части, да ги разпредѣли на предстоящитѣ по-нататъшни борби и да подкрепи бойната имъ сила. На 18. септемврийвечерята се получи при него донесението отъ 44. пехотенъ полкъ, разположенъ на позиция северно отъ моста Расимъ бей, какво връзката на лѣво съ 28. пехотенъ полкъ не била още установена и че противникътъ се опитва въ участъка на този полкъ да премине Черна. Установи се по-късно, че въпрѣки заповѣдта до 28. пех. полкъ, да заеме опредѣления му участъкъ на западния брѣгъ на Черна така, щото да може да обстрелва съ действителенъ пехотенъ огънь тѣснината на Черна и разположенитѣ на отвѣдния брѣгъ височини, този полкъ, напълно изтощенъ, се разположилъ на почивка, безъ да вземе даже най-необходимитѣ охранителни мѣрки. Ведага заповѣданото отъ генералъ фонъ Ройтеръ запусване на дупката посрѣдствомъ 44. пехотенъ полкъ не можа да се изпълни

своевременно. Сърбитѣ преминаха Черна именно на това мѣсто, кждето въ предната нощъ бѣ преминалъ щабътъ на фонъ Ройтеръ и една частъ отъ българскитѣ войски и се изкачиха на висотитѣ между стрѣмния брѣгъ и Фепърчани. Поради това фонъ Ройтеръ предаде къмъ 10 ч. вечерята заповѣдта на дадения му отъ корпуса въ негово разпореждане 73. пех. полкъ (безъ 3. дружина) да прогони находящия се на западния брѣгъ противникъ и да запуши празнината. Полкътъ потегли веднага отъ Дуня, но следъ единъ усиленъ нощенъ маршъ презъ три дълбоки планински урви, стигна едва на сутринята на 19. септемврий висотитѣ югоизточно отъ Фепърчани.

Между това генералъ фонъ Ройтеръ рано на 19. се бѣ отпавилъ къмъ тетъ-де-пона при Расимъ бей и бѣ заповѣдалъ да се насочатъ две йегерски роти, които да обхванатъ въ тилъ отсамъ Черна напредналия противникъ, действайки заедно съ 73. пехотенъ полкъ. Командирътъ на 12. йегерска дружина майоръ фонъ Крахтъ пое лично изпълнението на поръчението. Той достигна въ нощта срещу 20., следъ неописуеми напряжения мѣстото, гдето врагътъ се бѣ промъкналъ отсамъ Черна, но не можа вече да настѣпи, тъй като до това време 2. дружина отъ 73. пехотенъ полкъ бѣ успѣла да обгради и унищожи прехвърлилитѣ се сърби — предни части отъ Дринската дивизия. Между мъртвитѣ се намѣри и единъ американски офицеръ. Отрядътъ Крахтъ, следъ като, благодарение подвоза на една товарна колона, бѣ подкрепенъ съ вода и храна, биде оттегленъ къмъ Дуня като корпусенъ резервъ.

На мѣстото на полудружината Крахтъ, на 19. вечерята пристигна въ тетъ-де-пона I. дружина отъ 43. пехотенъ полкъ, очаквана съ нетърпение, тъй като успѣшното отбиване на една неприятелска атака бѣ чувствително увеличило загубитѣ по слабо заемания фронтъ.

Къмъ пладне на 19. генералъ фонъ Ройтеръ се върна при щаба си въ Дуня. Той бѣ посетилъ частитѣ отъ своя обширенъ участъкъ, говорилъ съ войницитѣ и извлѣкалъ впечатлението, че тѣ сж готови да се окопаятъ по позициитѣ си и да се държатъ. За защита на несигурния лѣви флангъ на дивизията бѣ пратена къмъ Галище пристигналата отъ армейския резервъ III. дружина на 73. пех. полкъ.

Късно вечерята се съобщи въ щаба на 61. корпусъ за предстоящото пристигане на генералъ Николовъ, назначения отъ българското главно командване новъ началникъ на 2. дивизия, така че генералъ Сюренъ разпореда да стане раздѣляне на подчиненитѣ на генералъ фонъ Ройтеръ части. На генералъ Николовъ се подчиниха, подъ названието „2. дивизия“, 3/2. бригада и отбраняващия тетъ-де-понъ при Расимъ бей отрядъ Нощъ. На генералъ фонъ Ройтеръ останаха подъ

чинени подъ названието „дивизия Ройтеръ“, 1/8. бригада, сборната и 1/2. бригади, съ които той трѣбваше да разпростре охраната си чакъ до „Водопада“ и тамъ да установи свръзка съ 3. дивизия.

Нощта срещу 20. мина безъ боеве при Черна. Едва настѣпващата дневна свѣтлина позволи да се види, че сѣрбитѣ напредваха отъ вредъ къмъ Черна, на мѣста даже съ голѣми сили. Въ утрения полумракъ на 20., една дружина отъ Дринската дивизия се прехвърли презъ Черна при Върбешко и овладѣ висотитѣ западно отъ Годякъ. Една дружина отъ 73. пехотенъ полкъ се насочи срещу нея. Сѣщо и на други мѣста опасността отъ неприятелски пробивъ бѣ предстояща. Въпрѣки това генералъ *фонъ Ройтеръ* бѣ принуденъ да отслаби още повече своя фронтъ, съ огледъ на все продължаващото отстъпление на българската 3. дивизия, за да изтегли лѣвия си флангъ отъ „Водопада“ до Резава. Същевременно той изпрати две припадени му отъ корпусния резервъ дружини, II. дружина отъ германския 375 пехотенъ полкъ и II. дружина отъ българския 8. пехотенъ полкъ, ведно съ две батареи, подъ командата на майоръ *фонъ Мушкусъ* къмъ Возарци, съ целъ да възпрепятствуватъ на едно настѣпление на противника къмъ шосето Прилепъ—Градско и да разузнаватъ до Кафанарци.

По пладне пристигна въ щаба на 61. корпусъ новоназначениятъ началникъ на 2. дивизия генералъ *Николовъ*, който пое следъ пладне командването на своята частъ.

Отстъплението на българската 3. дивизия задъ р. Каменица (скица № 5.)

До като позициитѣ на Черна изглеждаха, че се затвърдяватъ, положението при 3. българска дивизия ставаше все по критическо. Въ нощта срещу 19., съгласно заповѣдта отъ щаба на XI. армия, тя се оттегли на линията Куманово—Магазинъ Алатани—Мала рупа. Следъ пладне на 19. полковетѣ отъ 2/3. и 1/3. бригади напушатъ позициитѣ си предъ сръбската Моравска дивизия, безъ тя да предприема атака, при Куманичево—Конопище и се оттеглятъ неудържимо назадъ къмъ северъ. Само части отъ 24. пех. полкъ отъ 1/3. бригада и подведения отъ резерва на българското главно командване 14. пехотенъ полкъ държеха позициитѣ си при и източно отъ Конопище, и отстъпиха чакъ следъ заповѣдъ отгоре, къмъ Бошава и Богуля, където установиха свръзка съ германската 13. резервна йегерска дружина. Тази дружина, следъ боя на Триборъ, достигна въ нощта срещу 18. Мрежечко и тамъ се свърза съ генералъ-щабния майоръ *фонъ*

Хеннингъ ауфъ Шьонховъ, пратенъ на бойното поле отъ армейската група *Шолцъ*, още когато се разпалваше сражението. Този офицеръ, който бѣ командвалъ дълго време полкъ на македонския фронтъ, познавайки условията и особенитѣ изисквания на тамошния боенъ театъръ, се зае съ желѣзна настойчивостъ да повлияе на напълно отказалото българско командване въ духа на исканията на армейската група. Йегерската дружина получи заповѣдъ отъ него да замине за Бошава, за да може да се снабди съ храна и бойни припаси и да подготви за по-нататъшна борба своитѣ силно изтощени роти — дружината разполагаше още съ 220 пушки и 4 леки картечници. На 19. после пладне му се предаде заповѣдта да заеме и да държи висотитѣ западно отъ Бошава, за да прибере отстъпващитѣ презъ Боянчище части. Тази заповѣдъ му се предаде отъ страна на 3. дивизия, чийто щабъ за сега се намираше въ Бошавския манастиръ, посрѣдствомъ генералъ-щабния майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ*, изпратенъ при този щабъ на мѣстото на майоръ *фонъ Хеннингъ*.*)

Поради това, че свръзката съ щаба на XI. армия ставаше все по-трудна, 3. дивизия биде подчинена направо на армейската група. Тази последната стори всичко, за да повдигне бойната сила на дивизията. Български батареи се подвизиха напредъ съ германски камиони, други, както и колиитѣ на българскитѣ пехотни полкове, се запрегнаха съ конетѣ на германски колони, а хранителни припаси се дадоха дори отъ германскитѣ наличности.

Презъ течение на вечерята на 3. дивизия се удаде — най-енергично подпомогнатата отъ Престолонаследника князь *Борисъ*, който се явяваше винаги на опаснитѣ пунктове и лично действаваше безъ огледъ за своя животъ, и отъ майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ*, който стана съ своята нова енергия душата на отбраната въ този боенъ участъкъ — да образува една нова упорна линия задъ рѣката Каменица и по веригата висоти отъ Беглище и Кочана презъ Бошава и Богуля. На дѣсния брѣгъ бѣха разположени части отъ 87. пехотенъ полкъ и на 2/3 бригада, на които въ лѣво се намираха остатъци отъ 49. пехотенъ полкъ и отъ 1/3 бригада. По-голѣми групи отъ тѣзи войскови части, при своето отстъпление отъ позициитѣ при Куманичево и Боянчище, бѣха стигнали чакъ до Резава и Фесѣе, където се събираха. Висотитѣ, западно отъ Бошава, бѣха заети отъ 24. пехотенъ полкъ. 13. резервна йегерска дружина държеше южната окрайнина на селото Долна Бошава и подемащата се точно на западъ височина. По на изтокъ, малко назадъ ешалонирани, се окопаваше 14. пехотенъ полкъ по висотата, южно

*) Майоръ *фонъ Хеннингъ* се върна на своята отговорна длъжностъ като оберквартирмейсторъ въ щаба на армейската група *Шолцъ*.

отъ Чемерско, кждето той можеше да прегради пътя, водещъ отъ Богуля на северъ къмъ Вардара. Въ късната вечеръ бѣ удѣленъ лѣвия флангъ на този боевъ фронтъ съ 45. пехотенъ полкъ отъ 3/3 бригада, който отбраняваше Джена, а сжщо и днесъ бѣ отстоялъ съ успѣхъ въ борбата. До като този полкъ, по заповѣдъ на дивизикта, се оттегляше къмъ Богуля, 46. пехотенъ полкъ отъ сжщата бригада остана въ позицията на Джена и Мала Рупа, като биде подчиненъ на 5. дивизия. Пехотнитѣ части имаха само тукъ таме слаби батареи. Вечерта се очакваше да пристигне въ Кърново германскитѣ 12. опълченски полкъ съ две дружини. Други дружини и батареи, сжщо едно германско тежко артилерийско отдѣление, се намираха на пътя. Енергията на командването успѣ да запуши отново зезашата дупка по фронта на пробива. Обаче, не можеше да се прогони страшната грижа, до кога ще могатъ да удържатъ последнитѣ още боеспособни части.

Втората отбранителна победа на българската I. армия при Дойранското езеро

(сннца 8.)

Догдето траеха тѣзи събития при XI. армия, противникътъ продължи на 19. септемврий атакуйтъ си срещу I. армия при Дойранското езеро. Единъ пристѣпъ, насоченъ още преди първото пукване на зората къмъ главната позиция на 1/11 бригада северно отъ езерото, биде отбитъ отъ огъня на орждията, минохвъргачкитѣ и картечницитѣ. Къмъ 4. ч. 30 м. пр.пл. батареитѣ, западно отъ езерото, засилватъ огъня си до барабаненъ и търсятъ да сломятъ батареитѣ на защитника посредствомъ газови снаряди. Огневиятъ ударъ се последва отъ една атака срещу позицията на българската 9. дивизия между Деведжели и Долджели. Англичанитѣ напредватъ предъ преградния огънь на отбранителнитѣ батареи чакъ до Дубъ. Храбриятъ български 33. пехотенъ полкъ, подкрепенъ отъ германското 224. планинско картечно отдѣление, ги отблъсва съ контраударъ назадъ. На прислугата на германскитѣ картечници се удава да заловятъ единъ полкови щабъ и 6 картечници отъ англичанитѣ. Следъ нова мощна артилерийска подготовка противникътъ къмъ 9. ч. 30 м. преди пладне насочва нови голѣми сили къмъ Дубъ. Но и тѣ сж кърваво отбити. Обаче, противникътъ е упоритъ: къмъ 10 часа той настѣпва за трети пътъ. Удава му се да завладѣе два окопа. Но едва се е установилъ здраво, той биде контраатакуванъ. Въ ржкопашна борба той е заставенъ да напусне отново спечеленитѣ упорни пунктове. Българитѣ оставатъ въ пълно владѣние на своята главна позиция, предъ която лежатъ повече отъ хиляда мртви.

На 20. септемврий и българската 5. дивизия отби сжщо едно настѣпление, предприето на западния брѣгъ на Вардара противъ Джеовската предна позиция.

Българската I. армия стоеше все твърдо на позициитѣ си

Последнитѣ боеве на българската 3. дивизия по южния брѣгъ на Вардара

(скици 1., 2., 5., 6. и 8.)

Пълната луна въ нощта срещу 20. септемврий осветлява една мрачна картина. Задъ фронта на 3. дивизия български войници на тѣпни отстъпватъ назадъ. Маситѣ се блъскатъ по шосето отъ Неготинъ за северъ, притиснато между Вардара и следващитѣ покрай и западно отъ него височини. Пеша или на коне, войници и селяни, жени и деца, коли и товарни животни се движатъ въ пълнен хаосъ къмъ моста на Вардара при Криволакъ. Малкото офицери сж съвсемъ безпомощни. Изведижажъ хаосътъ се възспира. Отъ северъ се явяватъ въ полумрака ездачи върху едри коне. Команди, караници и ругатни. Германски тежки батареи настѣпватъ къмъ врага и си пробиватъ пътъ презъ потока отъ бѣгалци. Все нови и по-нови спирания настѣпватъ. Обаче, най-накрая батареитѣ достигатъ Неготинъ, кждето полето се разширява. Маршътъ следва сега неспирно по-нататкъ къмъ своята целъ, Кафадарци. Това е 3. отдѣление отъ пруския 9. тежкъ артилерийски полкъ, който, подъ командата на капитанъ *Делиусъ*, се праща на бойното поле отъ резерва на I. армия. Първо то трѣбва да почака въ Кафадарци пристигането на сжщо така отъ I. армия идящия 66. пехотенъ полкъ за да продължи съ него настѣплението къмъ фронта по посока на Бошава. Тежкитѣ загуби, които понесе щабътъ на капитанъ *Делиусъ* преди два дни на гара Милетково отъ бомбенитѣ нападения на противникови авиатори, не сж още попълнени. Неговиятъ адютантъ е раненъ, а подофицерътъ—телефонистъ и 22 тежки коня сж убити. Щабътъ е останал само съ 5 ездови коне. Тѣзи две батареи бѣха нововъоржжени въ началото на септемврий, 5. батарея съ две тежки полски гаубици моделъ 1902., а 8.—съ две тежки полски гаубици моделъ 1913. За използване въ планинитѣ тежкитѣ двойни снарядни ракли бѣха замѣнени съ малки коли, които бѣха запрѣгнати при батареитѣ съ леки коне, а въ обозитѣ съ волове, и които возѣха само по 4 снаряда. Тежкитѣ коне стигаха тъкмо за запрѣгане на орждията, наблюдателницата и тежкитѣ коли отъ щаба. Личниятъ съставъ бѣ толкова недостатъченъ, че всички подофицери, съ изключение на щатния фелдфебелъ, трѣбваше да бждатъ поставени като ездачи.

След като въ утрото на 20. отдѣлението стигна въ Кафадарци, капитанъ *Делиусъ* извади батареитѣ си на почаквателна позиция и заповѣда да се приготвятъ наблюдателни пунктове, за да може всѣки моментъ да се намѣси въ боя. Защото по висотитѣ при Беглище се виждаха български позиции, а споредъ съобщенията на български артилерийски офицери, е настъпила липса отъ бойни припаси при нахлуващата се въ боя артилерия. Но за сега сражението се водѣше още извънъ далекобойността на неговитѣ орждия.

Минаха часове. Къмъ пладне се прѣща отъ българската позиция единъ автомобилъ, вътре въ него е Престолонаследникъ *Князь Борисъ*, който и днесъ е пакъ тамъ, кждето се води решителната борба. Споредъ неговото мнение ходътъ на сражението не е неблагоприятенъ, така че все има надежда, шото нахлуващитѣ се на позиция полкове да могатъ да се държатъ до пристигане на подкрепления. Обаче, надеждата не се сбъдва. Сърбитѣ, които бѣха минали р. Каменица съ Моравската дивизия, успѣватъ, следъ неочаквано засилване на огъня си, да нахълтатъ къмъ 3 ч. следъ пладне въ българската позиция. Българската пехота не издържа борбата отъ близо, тя бѣга назадъ къмъ Кафадарци. Врагътъ следва по петитѣ имъ толкова наблизко, че германскитѣ батареи не могатъ да различатъ другаръ отъ врагъ и поради това не посмѣватъ да откриятъ огънь. Капитанъ *Делиусъ* е принуденъ да заеме съ батареитѣ си друга позиция по височината северно отъ Кафадарци, отъ кждето тѣ веднага се намѣсиха въ борбата. Обаче, отстъплението на българската пехота става така неудържимо, че батареитѣ скоро попадатъ подъ противниковъ пушеченъ огънь, и, ако не искатъ да жертвуватъ своитѣ орждия, трѣбва отново да промѣнятъ позициитѣ си. Поручикъ *Обершулте* е раненъ тежко отъ куршумъ до капитанъ *Делиусъ*. На командующата висота 262 при Сопотъ подполковникъ *Георгиевъ*, началникъ щаба на 2/3. бригада успѣва още единъ пътъ да спре отстъпващата пехота, следъ като и противникътъ е преустановилъ преследването. Но не можеше да има и съмнение, че тукъ е и последната възможностъ да се запази Вардарската желѣзнопътна линия. Загуй капитанъ *Делиусъ* изпраща къмъ 4 ч. сл. пл. единъ офицеръ до телефонния пунктъ въ Криволакъ за да предаде донесение въ щаба на армейската група *Шолцъ* върху положението. Най-после късно следъ пладне се показва отъ Неготинъ походната колона на нетърпеливо очаквания 66. пехотенъ полкъ. Вечеръта той стига висотата 262, кждето два ескадрона отъ 6. коненъ полкъ, съ полковия командиръ начело, въ безукоренъ редъ и държане, бѣха заели позиция. Така сжщо и 66. пехотенъ полкъ и неговиятъ командиръ произвеждатъ отлично и ободряваще впечатление. Български батареи не се виждатъ. Командирътъ на 2/3. бригада взема

командването на образуващата се тукъ около 1500 метра дълга бойна позиция. Лунниятъ блѣсъкъ освѣтлява окупнитѣ работи на пехотата и артилерията и сочи целитѣ на вражитѣ планински орждия. Едва следъ дълго време се отдава на подпоручикъ *Айхлеръ* съ своята 8. батарея да застави да млъкнатъ противниковитѣ орждия.

Презъ нощта чрезъ майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ* се предава заповѣдъ на 3. дивизия, че на пехотата се възлага, посредствомъ единъ тедъ-де-понъ при Криволакъ, да възпрепятствува напредването на врага къмъ Шипъ и че за нейна поддръжка батареитѣ отъ отдѣлението *Делиусъ* трѣбва да се поставятъ на позиция на лѣвия брѣгъ на Вардара, северно отъ Вардаръ чифликъ. Необходимитѣ за изпълнението на тази заповѣдъ мѣрки се взематъ презъ въ нощта, до утрото на 21., безъ обезпокояване отъ страна на противника.

Тази сжщата нощъ, презъ която отдѣлението *Делиусъ* извърши своя маршъ отъ Кафадарци за Криволакъ, криеше съ тъмнината си така сжщо и бивака на една германска частъ-12. опълченски полкъ, който бѣ настъпилъ вечеръта на 19. съ своитѣ I. и III. дружини отъ Демиръ-капия за Кърново. Въ лѣво и дѣсно на проточения въ долината на Бошава селски пътъ почиваха опълченцитѣ. Малцина само се унесоха въ дълбокъ сънъ презъ душната нощъ, въпрѣки прекаранитѣ трудности. Нѣкои си мислѣха за далечната бранденбургска родина. А всрѣдъ това се преплитаха споменитѣ отъ недавнашното минало. Още въ последнитѣ дни на августъ, полкътъ се числѣше къмъ окупационнитѣ войски въ Кримъ, до като дружинитѣ му бѣха натоварени на параходи въ пристанището Керчь на Азовско море, за да бждатъ отнесени при синьоблестяше небе покрай южнитѣ брѣгове на Кримъ и отъ тамъ презъ Черното море на западъ. На 3. септемврий сл. пл. транспортнитѣ параходи стигнаха Булинския ржавъ на Дунава, който влива своитѣ голѣми мжтни водни маси презъ пусти и обилно мочурливи брѣгове въ Черно море. Въ Браила, разтоварени отъ параходитѣ, дружинитѣ бѣха препратени по-нататъкъ въ утешително пжтуване по трена, край ромънската столица Букурещъ, презъ просторнитѣ равнини на Банатъ, съ голѣмия му германски градъ Темишваръ, и подиръ прехвърлянето на Дунава, презъ продълговатитѣ долини на Сърбия до Дедели, кждето бѣха свалени на 11. септемврий. Преди пладне на този день, при преминаването презъ Скопие, генералъ *фонъ Шолцъ* поздрави полка и съ думитѣ си разтрогна силно и топло сърдцата на опълченцитѣ и събуди чувството на дълга. Отъ Дедели дружинитѣ бѣха отправени, въ приблизително пълненъ боевъ съставъ къмъ Струма, когато заповѣдта на армейската група ги извика назадъ къмъ Вардара, първоначално само I. и III. дружини.

Сега ротитѣ бивакираха тукъ, при подножието на единъ старъ манастиръ въ македонското село, което се простираше

надлъжъ въ долината на Бошава, и очакваха съ напрежение най-близкото бждеще. Настъпващото на 20. септемврий утро завари тѣхния полкови командиръ майоръ *Золданъ* въ бойната позиция на подчинената му 13. резервна йегерска дружина, кждето, ведно съ майоръ *фонъ Плато*, разглеждаше съ бинокълъ неприятелското разположение. Йегерски патрули още къмъ края на нощта бѣха установили, че българскиятъ 14. пехотенъ полкъ не се намираше вече въ своята позиция южно отъ Чемерско. Сжщо не можеше да се открие нищо и отъ 45. пехотенъ полкъ, на който бѣ възложено да прегражда водящитъ отъ Богуля къмъ северъ пѣтица. Противно на това, на западъ свързката съ 24. пехотенъ полкъ сжществуваше още.

Къмъ 6. ч. пр. пл. се появиха при Богуля неприятелски походни колони, които вземаха посока къмъ Бошава. Скоро се показаха и колони, най-малко две дружини, по пѣтя, който води отъ Конопице за Бошава. Това сж авангардитъ на настъпващитъ по долината на р. Богулска и Бошава Тимошката и Югославянската дивизии. Обстреляни отъ германски и български картечници, сръбскитъ части се разпръснаха по гънкитъ на мѣстността. Сега противниковитъ батареи, които бѣха открити предната вечеръ, започнаха да стрелятъ срещу позициитъ при Бошава. Майоръ *Золданъ* се решава да прати подъ командата на капитана отъ опълчението *Транетъ*, своята III. дружина на напуснатата отъ 14. пех. полкъ висота южно отъ Чемерско, докато I. дружина оставане въ разпореждане на полковия командиръ при Кърново. Трѣбаа да се бърза. Вече се надигатъ въ широкъ фронтъ противникови вериги, които се задаватъ отъ Богуля и Конопице, както и отъ долината на горна Каменица. Огнената борба начева съ неравни сили. Преди всичко се чувствува отъ германскитъ и българскитъ части пълното мълчание на българскитъ батареи.

Майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ* още въ предната вечеръ, когато разбра, че липсватъ снаряди за артилерията, бѣ научилъ какво при Кърново, станция на въздушната линия, има бойни припаси и бѣ предоставилъ на разположение камионъ, за пренасянето имъ, обаче, на началника на артилерията се удаде да подвезе снаряди, едвамъ когато бѣ късно. Поради това неприятелскитъ батареи можяха да действуватъ необезпокоявани отъ никого. Силенъ огънь се силе по висотитъ на Бошава и по тила. Българскитъ части започватъ да се разстройватъ. Въ дѣсно отъ германскитъ йегери се оттеглятъ прислужници на българскитъ картечници. Подиръ тѣхъ следватъ вериги. Майоръ *фонъ Плато* праща къмъ тѣхъ своята първа рота, за да подкрепи положението. Обаче, противникътъ съзналъ, че не може да спечели теренъ, южно отъ Бошава, поради упорития огънь на германскитъ йегери, насочва по-голѣми сили, за да обгради заетитъ отъ българигъ

висоти, западно отъ Бошава. Майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ*, който бѣ излѣзълъ на бойната позиция за да хвърли съ собственигъ си очи погледъ върху положението, като забелязва застрашаването на дѣсния флангъ, се отправя бързо къмъща ба на дивизията въ Барово, за да предвигне самъ напредъ всички разполагаеми части. Преди всичко се праща I. дружина отъ 12. опълченски пехотенъ полкъ, за да заобиколи северно отъ Бошавския манастиръ и да се нахвърли срещу лѣвия флангъ на противниковия обхватъ. Една българска опълченска дружина следва презъ Стригово. Така сжщо по-голѣми части отъ 11. пехотенъ полкъ, които бѣха се събрали при Стригово, настъпватъ презъ Бунарче, за да подкрепятъ контръ-удара. Обаче, намиращитъ се въ боя, западно отъ Бошава части отъ 14. пехотенъ полкъ не издържатъ повече на противниковия напоръ. Тѣ бѣгатъ назадъ и срещатъ настъпващитъ за контръ-ударъ части, отъ които едни се уличатъ, а други успѣватъ да заематъ височината, югоизточно отъ Стригово. Въ досегашната позиция на 14. пехотенъ полкъ остава само пратената тамъ въ помощъ йегерска рота на подпоручика отъ запаса *Хартунгъ*, която рота упорствува на всички атаки на сърбитъ, макаръ и при голѣми загуби.

Щомъ майоръ *Золданъ* забелязва, че неговата I. дружина, ведно съ български картечници, е заела висотата при Стригово, дава заповѣдь на сражаващитъ се непосилно при Бошава дружини да отстъпятъ къмъ Кърново, кждето тѣ пристигатъ къмъ 11 ч. преди пладне, силно пострадали отъ артилерийския огънь и заставатъ отъ дветъ страни на пѣтя пакъ готови да посрещнатъ съ огънь преследващия противникъ. Така борбата се изнася съ часове безъ артилерийска поддръжка.

Между това майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ* е донесълъ въ армейската група *Шолцъ* за бойното положение при 3. дивизия и е получилъ заповѣдь за сжщата да държи позицията по висотитъ на линията Беглище — Барово — Горна Драчевица — Копришница ведно съ пристигащитъ въ помощъ части на I. армия.

Къмъ 1 ч. сл. пл. се дава нареждане до майоръ *Золданъ* въ случай че противника намира силно, да се отстъпи на линията Барово—Горна Драчевица. Той праща своята I. дружина къмъ висотата северно отъ Барово, кждето, споредъ съобщението на майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ*, ще пристигнатъ и събрани български части. Майоръ *Золданъ* дава заповѣдь на майоръ *фонъ Плато* да се оттегли съ своитъ йегери и III. дружина на опълченския полкъ на висотитъ при Горна Драчевица. Въ 2 ч. после пладне дружинитъ *Плато* и *Транетъ* напушатъ подъ силенъ орждеенъ-огънь своитъ позиции, прикрити отъ първоначално продължаващитъ да стрел-

ятъ и подиръ отскапващите по пята презъ Барово картечници. Дружините, въпреки всичко, достигатъ целта си по лишената отъ пшеница долина на Бошава късно презъ нощта, следъ преодоляване на голѣмитъ трудности по мѣстността. Тукъ въ утрото на 21. майоръ фонъ Плато получава заповѣдь отъ майоръ фонъ Фалкенхаузенъ да отстъпи предъ напирания противникъ на лѣвия брѣгъ на Вардаръ при Демир-капия и да потърси свързка съ дѣсния флангъ на I. армия при Курещница.

I. дружина отъ опълченския полкъ изнесе топлия день въ тежки боеве югозападно отъ Стригово. Заповѣдта на командира на полка за отстъпление, макаръ и препратена чрезъ двама отлични пеши ординарци — тѣ пропаднаха безъ вестъ, — не стига до дружината. Дружинниятъ командиръ, капитанътъ отъ опълчението Фуксъ, макаръ и да е наблюдавалъ отъ дѣсния флангъ на своята бойна позиция отстъпването на находящите се къ дѣсно българи, а по после на йегерите и III. дружина, е останалъ на позицията си. Той праща само вицефелдфебеля Маухъ до командира на полка въ Кърново, за да му доложи за настъпването на нови неприятелски пехотни колони и батареи отъ Конопище. Съ оттеглянето на дружините Плато и Трапетъ напорътъ на врага срещу висотите при Стригово става по-силенъ. Загубите отъ пехотния и артилерийски огънь се увеличаватъ. А вече третиятъ неприятелски картечници отъ лѣво. Къмъ 4 ч. сл. пл. вицефелдфебелъ Маухъ се връща съ донесение, че полковия щабъ се е оттеглилъ и че противникови отдѣления навлизатъ вече въ Кърново. Едвамъ сега капитанъ Фуксъ се решава да напусне своята позиция и дава заповѣдь за отстъпление къмъ Барово. Но врагътъ застрашва вече оттеглянето на лѣвия флангъ. Находящите се тамъ картечници трѣбва, до колкото не сж повредени отъ неприятелския огънь, да бждатъ разбити, за да не попаднатъ въ вражи ръце. При тежки загуби отъ убити, ранени и безъ вестъ пропаднали, ротите достигатъ, отстъпвайки на групи, вечерта въ Барово, където се събиратъ и отправятъ за Бешевица, къмъ новата тѣхна бойна позиция. Тукъ дружината достигна своя полкови командиръ, който искаше да посрещне отскапващите части на висотата при Барово, но бѣ прогоненъ отъ тамъ отъ неприятелската кавалерия.

Дали отговаряше на положението, оставането на дружината Фуксъ на височината при Стригово, когато всички части се бѣха оттеглили, може да каже само този, който е прозрѣлъ всички въздействующи върху командира на дружината впечатления. Обаче, трогателна и същевременно ободряюща ще остане за винаги издържливостта на браненбургската опълченска дружина да брани до последни сили повѣрения ѝ пунктъ — единъ достоенъ завършекъ на борбите на германските части въ онази бойна мѣстностъ.

Майоръ Золданъ, подчиненъ на 3. дивизия, чийто щабъ напуска Демир-капия на 21. изостаналъ безъ свързка съ другите части, знаещъ само че предстои едно евентуално отстъпление къмъ северо-изтокъ, при това и безъ каквото и да е продоволствие, се решава на 21. вечерта да тръгне въ походъ съ трите германски дружини презъ високите стрѣмни планини. Въ два нощни марша, изискващи напѣгането на последните сили, презъ тѣсни конски пътеки, следвайки само по компаса, дружините стигатъ въ Радовище, напълно изтощени и съ много болни отъ малария. Ние ще чуемъ тамъ на 23. отново за тѣхъ.

Догде бушувахе сражението на фронта, царѣше също и въ въздуха оживѣна бойна дейностъ. Съглашенските ескадри нападаха съ бомби и картечници почти ежедневно постройките при гарите Дръново, Градско, Демир-капия, Удово и Дебели и обстрелваха населените мѣста и лагери, както и колоните. Също и германски отдѣления, преди всичко 38. аеропланно отдѣление на капитанъ Лауеръ, изпращаха ежедневно своите ескадри и единични аероплани на важните пунктове на сражението срещу нападателя. Бойните авиатори извоюваха всѣки день успѣхи въ въздуха безъ да загубятъ нито единъ апаратъ поради разрушение отъ неприятеля. Вицефелдфебелъ Физелеръ извади отъ строя само въ единъ день два неприятелски аероплана, — своите 17. и 18. противници.

Решение на армейската група да оттегли центъра и лѣвия си флангъ

(скици 2., 4., 6. и 8.).

Въ Скопие, където се намираше щаба на генералъ фонъ Шолцъ, се следѣше съ голѣмо напрежение за събитията на фронта. Отбранителниятъ успѣхъ на българската I. армия не можеше да заблуждава, че също и нейните позиции, въ свързка съ положението при XI. армия, въ скоро време не щѣха да могатъ повече да се задържатъ. Вследствие неудържимото отстъпление на 3. дивизия растѣше до най-голѣмъ размѣръ опасността за линията Удово—Градско. Въ двадесетъ и четири часа можаха по-голѣми неприятелски сили да се явятъ на линията и да застрашатъ тила на българска I. армия. Също чрезъ застрашаването на Градско, най-важния възелъ на всички пшеница на македонския боевъ театъръ, се излагаше на най-голѣма опасностъ и съобщението на XI. армия съ Вардарската линия. Ясно бѣ, че сърбитѣ, съ своите II. армия между Возарци и Дуна отвждъ Черна и съ I. армия между Демир-капия и вливането на Черна, ще настѣпятъ къмъ Вардара, за да разширятъ на западъ и изтокъ втикнатия въ

българския фронтъ клинъ до пълното раздѣляне на българските армии. Слабитѣ резерви на българското главно командване и на армейската група *Шолцъ* бѣха употребени почти всички на застрашения участъкъ. По-голѣми сили, за да се поставятъ вкупомъ фронтално срещу мѣстото на пробива, или съ тѣхъ, посредствомъ настѣпление и ударъ срещу фланговетѣ на вражния клинъ, да се докара една промѣна въ положението, липсваха. При това продължаващитѣ голѣми сражения на германския западенъ фронтъ все забавяха изпращането на германски части въ Македония.

Още на 19. генералъ *Шолцъ* бѣ разпородилъ да се оттеглятъ резерви отъ по малко застрашенитѣ участъци, за да прикрие намиращитѣ се въ опасностъ вътрешни флангове на XI. и I. армии. XI. армия бѣ изпратила две дружини и една батарея отъ резерва на армейската група въ Дрѣново. До I. армия бѣ разпоредено, независимо отъ изисканитѣ още на 18. подкрепления — 66. пехотенъ полкъ съ три батареи — презъ нощта срещу 20. да формира съ разполагаемитѣ части единъ отрядъ отъ всички родове войски, да го постави подъ командата на единъ енергиченъ началникъ и изпрати въ маршъ южно отъ Демиръ капия, кждето този отрядъ трѣбва да остане като резервъ на армейската група, готовъ за действие. Дветѣ армии бѣха длъжни да предприематъ необходимитѣ приготовления, за да могатъ въ случай на нужда презъ нощта срещу 21. да завиятъ назадъ съ фронтоветѣ си и то: XI. армия отъ кота 1248 презъ Църнобогския баиръ — Тополчани — Бѣли каменъ до „Водопада“, а I. армия по линията Барово — кота 950 — Мировче — Удово — Рабово — Бѣласица планина. Съобщенията въ тила на XI. армия трѣбваше да се организиратъ веднага презъ Кичево и Велесъ, тѣзи за I. армия само за 5. дивизия презъ Криволакъ, а за другитѣ части презъ Струмица. 3. дивизия, при която се намираше майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ* като офицеръ за свързка отъ страна на армейската група *Шолцъ*, биде подчинена направо на последната.

На 20. положението бѣ до тамъ напреднало, че не би могло да се чака повече за изпълнение на взетото на 18. и предадено на 19. решение — XI. и I. армии да се оттеглятъ назадъ въ джгата кота 1248. — Бѣли каменъ — Удово — Бѣласица планина. По настояване на Престолонаследника *Князь Борисъ* привеждането на заповѣдта за отстъпление се отлагаше при все това отъ часъ на часъ.

На 20. септемврий, въ 4 ч. сл. пл. армейската група даде най-после на XI. и I. армии решителната заповѣдъ, да започнатъ отмиѣтането на фронтоветѣ си въ настѣпващата нощъ. Обаче, поради промѣненото положение, I. армия трѣбваше да оттегли дѣсното си крило не по висотитѣ по дѣсния брѣгъ на Вардара, но, подъ прикритието на Демиръ Капия, върху източния брѣгъ.

Едновременно съ това генералъ *фонъ Шолцъ* даде последнитѣ разполагаеми сили, за да образува единъ новъ участъкъ отъ фронта, за свързка между XI. и I. армии по линията Градско — Криволакъ, вмѣсто 3. дивизия, която бѣ се разложила напълно. XI. армия получи заповѣдъ да изпрати колкото се може по-бързо излишнитѣ части отъ всички други участъци, подъ твърда команда къмъ Градско, къмъ кждето бързо се превозваха съ тренове и разполагаемитѣ германски етапни части. На 3. дивизия се заповѣда съ остатѣцитѣ отъ своитѣ части да възпрепятствува при Криволакъ на едно настѣпление на врага по посока на Щипъ. Даде се заповѣдъ до I. армия веднага съ най-голѣма бързина да насочи презъ Струмица — Щипъ къмъ Криволакъ всичката разполагаема конница, както и пехота и картечни отдѣления. Намиращи се още въ походъ, идващи отъ Струмския фронтъ, германски дружини бѣха насочени по посока на Щипъ и, до колкото бѣ възможно, се пренасяха съ камиони презъ Щипъ за Криволакъ. Командването на находящитѣ се и очаквани въ новия участъкъ на фронта Градско — Криволакъ части се повѣри на пристигналия преди малко време на македонския фронтъ началникъ на германската 6. резервна дивизия генералъ *Дитерихъ*, който още на 20. напусна Демиръ Хисаръ, на Струмския фронтъ, кждето бѣ до тогава съ щаба си, за да се отпрати презъ Велесъ за Градско.

Отстъпателнитѣ движения на XI. и I. армии

(скици 2., 4., 5. и 8.)

Заповѣданитѣ движения за огъване назадъ на фронта на армейската група започнаха на 20. септемврий съ наставане на тъмнината.

Отъ всички военни операции отстъпленията сж най-труднитѣ. Дивизиитѣ на германския 61. корпусъ изпълняваха своето отстъпление, както и дивизиитѣ на българската I. армия, не подиръ мѣстни поражения, а следъ отбранителни успѣхи. Духътъ на тѣхнитѣ части не бѣ сломенъ. Ние ще видимъ, че макаръ и дивизиитѣ на I. армии да се разложиха скоро, вследствие безпорядъкъ и паника, тѣзи отъ 62. корпусъ изпълниха отстъплението въ пълень редъ. А ценно е, при проследяване на събитията при отстъплението, да се потърсятъ причинитѣ за различния имъ развой въ дветѣ групи.

62. корпусъ, който презъ последнитѣ дни бѣ отбилъ многократни атаки на шосето Битоля — Ресенъ, огъна назадъ лѣвия флангъ на своята 1. дивизия къмъ селото Църнобогъ. Кота 1248 образуваше осъта на движението. Новата позиция отъ Църнобогския баиръ чакъ до Тополчани, като пазѣше шосето Битоля — Прилепъ. Тази линия биде заета по висотитѣ още на 19. отъ генералъ *Велъ* — щаба на германската 26. кавалерийска бригада, — който до тогава командваше час-

титъ между Охридското и Преспанското езера. Образуващият се по този начинъ новъ участъкъ между 1. и 302. дивизии, въ който участъкъ се предадоха части отъ корпусния резервъ и отъ дивизиитъ на корпуса получи наименованието „участъкъ Велъ“. Като ариергардъ на отстъпващитъ войски бѣха оставени отзадъ въ старитъ позиции силни офицерски патрули. За подвоза корпусътъ можеше да се ползува, следъ като бѣ спрѣла да работи тѣсноколейката отъ Градско презъ Прилепъ, само съ тѣсноколейката Скопие—Тетово—Кичево.

302. дивизия, подчинена на 61. корпусъ, се оттегли по висотитъ северно отъ Канатларци и прохода Писокалъ, като остави силни части съ картечници и артилерия на висотата Бобище. Тази дивизия бѣ отбила още на 16. атакитъ срещу дълго геройски отбраняваната кота 1050. Движенията си за заемане на новата позиция 4. дивизия изпълни на два пѣти. Въ нощта срещу 21. тя достигна висотитъ североизточно отъ Крушевица, съ единъ силенъ ариергардъ при Чанище. Оставашиятъ свободенъ поради скъсяване на линията български 31. пехотенъ полкъ получи заповѣдь да се отправи за Трояци като корпусенъ резервъ. 2. дивизия съ нейната 3. бригада и голѣмата частъ отъ артилерията биде изтеглена за да отиде презъ прохода Бѣли каменъ най-първо въ Бѣла водца, като армейски резервъ. Отъ тамъ следъ нѣколко часова почивка, тя трѣбваше да бѣде притеглена къмъ Дрѣново. Подчинениятъ на дивизията отрядъ *Нощ* остана като ариергардъ въ тегъ-де-пона Расимъ бей.

Дивизията *Райтеръ* получи заповѣдь да задържи презъ нощта срещу 21. позициитъ си на Черна — на една дължина отъ 28 километра, — задача, която не би могла да бѣде изпълнена съ слабитъ части въ случай на една по-силна атака. Още повече, че навредъ чувстващата се липса на офицери увеличаваше до загрижностъ разложението на българскитъ части. Въ необозримата и силно пресѣчена мѣстность, изоставени сами на себе си, често безъ храна и бойни припаси, защото българското интенданство бѣ напълно безпомощно, българскитъ войници напущаха по единично или на групи своитъ позиции. Къмъ това се притури и обстоятелството, какво при отстъпването отсамъ Черна въ нощта срещу 18., българскитъ части, смѣтайки че следъ тѣхъ ще дойдатъ други български отряди, не разрушиха, следъ като минаха, мостчетата, така че сѣрбитъ можаха почти необезпокоявани да се прехвърлятъ съ малки отдѣления на западния брѣгъ на Черна. При това положение се изискваше най-голяма енергия отъ началника на дивизията, за да се заставятъ българскитъ войски да се удържатъ на Черна.

При българската I. армия щабътъ се противопостави живо на мисълта за отстъпване и, сигурно подъ влиянието на българското главно командване, се хранѣше съ надеждата, че

отстъплението*) ще може да се избѣгне. Защото „отстъпление“ бѣ за щаба на армията равнозначуще на „разложение“. Навѣрно тукъ се намира и обяснението, че въпрѣки предупрежденията отъ германска страна, не бѣха своевременно извършени подготовленията. Въ всѣки случай щабътъ не успѣ да предотврати настаналитъ, трудности при отпращането на отстъплението, извършено само по-малко шосета и изпълнено неспокойно. 5. дивизия туѣбваше да отстъпи по посока на Милеткозо, планинската и 9. дивизии на линията Удово — Костурино, 1/11 бригада на върха Висока чука вредомъ подъ прикритието на ариергарди, които първоначално задържаха старитъ позиции. Голѣмо количество коли, материали и хранителни припаси изостанаха. Много орждия, сѣщо и германски, поради липса на коне трѣбваше да се прѣснатъ. Всички колони и обози, трѣгнаха късно въ движение и безъ своевременно напѣтване, се насочиха по единственото шосе, което се виеше съ стрѣмни завои презъ прохода Раброво — Струмица, така че то и схождащитъ при Раброво пѣтища скоро се задрѣстиха и натикналитъ се човѣшки маси, орждия и коли представляваха добра целъ за множеството низколѣтящи аероплани.

Не е чудно, че и при дивизиитъ на тази армия, която енергично командвана, така твърдо се бѣ държала до сега въ борбата, отстъплението взе форма на разложение и на много мѣста се превърна въ пълна паника.

По цѣлия фронтъ на отстъплението на XI. и I. армии пламтѣха грамадни пожарища на преждевременно западени складове съ бойни припаси и магазини, издавайки на неприятеля съ далечъ свѣтящитъ въ нощта езици отстъплението. Само рѣдко германското командване успѣваше да въздържи българитъ отъ навика много рано да унищожаватъ своитъ складове при отстъплението.

Генералъ фонъ *Щойбенъ* премѣсти презъ нощта щаба си въ Велесъ, а генералъ *Сюречъ* своя въ Прилепъ. Щабътъ на българската I. армия отиде въ Струмица.

Единъ новъ участъкъ на фронта при Градско—Криволакъ (скици 2., 5. и 6.)

Кждето Струма, между Бѣласица и Пиринъ, пробива стрѣмнитъ планини презъ Рупелското дефиле, въ кжсния подиръ обѣдъ на 20. септем. пѣтуватъ къмъ северъ три автомобиля на щаба на германската 6. резервна дивизия. Шосето, обградено отъ отвесно издигащи се скали, лежи въ дълбока сѣнка. Само

*) Заповѣданото отъ армейската група отстъпление спаси най-накрая българската I. армия отъ капитулация.

високо горе върховете на скалите сж огрѣни още отъ залезващото слънце. Скоро луната разлива матовия си блѣсъкъ, а горещиятъ каманакъ излъчва душенъ лъхъ. По гладкото шосе автомобилите брѣмчатъ съ все сила напредъ. Силното въздушно течение действува благотворно и всеки часъ, който приближава дивизионния щабъ къмъ целта на пѣтуването му — голѣмия градъ — лагеръ Градско, може да бжде цененъ.

Едва преди кжсо време началникътъ на 6. резервна дивизия генералъ *Дитерихъ* бѣ напусналъ френската земя, кждето неговите части, подиръ голѣмото сражение въ Франция*, се биеха въ твърда отбрана месеци подъ редъ на единъ изложенъ пунктъ на западния фронтъ. Петъ дни следъ отбиването на последното голѣмо настѣпление, дивизията, силно пострадала, бѣ оттеглена най-после на почивка, но само съ цель да се разформира, поради липса на възможност да се попълнятъ загубите ѝ. Останалиятъ поради това свободенъ щабъ на дивизията бѣ пратенъ въ началото на септемврий въ Македония на фронта на Струма, за да стои на разположение на възнамѣряваната пропаганда спремо гърците съ притегленитъ отъ Ромѣния и Кримъ 6 германски дружини. Германското върховно командване, възъ основа на многобройни съобщения, допускаше, че една голѣма частъ отъ гръцката армия не одобрява Венизеловата политика и е останала вѣрна на краля и на следваната отъ последния политика. При едно поставяне на германски части по Струмския фронтъ, гдето срещу българската II. армия стояха гръцки дивизии отъ старата кралска армия, имаше възможностъ голѣма частъ отъ последните да се присѣдинятъ да взематъ участие въ едно настѣпление къмъ Солунъ. Ако съ течение на времето се успѣеше само да се разколебаятъ гръцките дивизии на Струмския фронтъ до толкова, за да стане необходимо съглашенското командване да докара тукъ довѣрени сили и по този начинъ се отслаби на други мѣста, то и съ това вече можеше да се очаква едно облекчение на главния боенъ фронтъ.

Къмъ щаба на 6. резервна дивизия биле придаденъ генералъ-щабниятъ майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ*, по-раншенъ воененъ аташе въ Атина. Отъ германските дружини само две бѣха поставени на фронта при започване на съглашенската атака на 15. септемврий. Тѣ започнаха веднага да изпращатъ офицерски патрули, които първоначално, макаръ и при загуби, имаха за резултатъ да установятъ влиянието на офицери венизелисти върху кралските войски.*) Общото положение накара пропагандата на Струма да се преустанови още на 18. вечерята и германските дружини бѣха отпра-

*) Появяването на германски части предизвика изпращането на френската 122. дивизия на фронта при Струма; обаче тя пристигна тамъ едва следъ примирието.

вени отъ тукъ на главния боенъ фронтъ. На 20. следъ пладне майоръ *Ландфридъ*, първиятъ генералъ-щабенъ офицеръ при армейската група *Шолцъ*, предаде по телефона на генералъ *Дитерихъ* очакваната съ нетърпение отъ армейската група заповѣдъ, да се отправи веднага за главния фронтъ, за да поеме командването на новообразовашия се участъкъ отъ фронта Градско—Криволакъ.

Пѣтуването за тамъ продължава. Скоро се напуца долината на Струма. Пѣтятъ се отбива въ долината на р. Струмица, къмъ западъ. Въ Петричъ генералътъ попада на II. дружина отъ германския 12. опълченски пехотенъ полкъ, чийто командиръ капитанътъ отъ опълчението фонъ *Шилгенъ* мислѣше да натовари картечниците си върху камииони, за да ги изпрати бързо презъ Щипъ за Криволакъ. Следъ единъ кжсъ разговоръ, нощното пѣтуване продължава и автомобилите на дивизионния щабъ гонятъ своята цель. Планинските градове Струмица и Радовишъ се минаватъ безъ спиране. Утрото на 21. свѣтлѣе. Слънцето червенѣе и хвърля дълги сѣнки. Гумите на колелата заплашватъ да се пукнатъ. А вода нигде не може да се намѣри. Трѣбва да се пожертвуватъ последните напитки, за да се охладятъ гумите. Стада добитъкътъ, карани отъ български войници отъ югъ къмъ северъ, пресичатъ пѣтя. Първите предвестници на отстъплението! Скоро тѣ ставатъ по-явни. Въ стрѣмните и тѣсни улици на Щипъ, построения върху гранитни скали главенъ градъ на Овче поле, отстъжаващи български части задрѣстватъ пѣтя. Автомобилите съ мъжа могатъ да си пробиятъ мѣсто. Следъ туй пѣтуването следва свободно напредъ къмъ западъ. Най-после, часътъ е около 8. пр. пл., провижда се Велесъ, широко просналъ се въ долината на Вардара, надъ която се издига подобно на амфитеатъръ съ своите блѣстящи бѣли кжщи и минарета, посрѣбрани отъ грѣещето утринно слънце. Стрѣмно спущане къмъ долината води презъ тѣсните улици на града къмъ Вардара. Скоро трѣбва да се стигне крайната цель — Градско. Но щомъ автомобилите влѣзоха отвѣдъ моста на Вардара въ тѣсното шосе, притиснато между рѣката и стрѣмните скали, тѣ се натѣкнаха на главата на една безкрайна отстъпваща българска колона, срещу която по нататѣшното пѣтуване е невъзможно. Неизброими волски коли, стада говеда, между тѣхъ малки войскови отдѣления — всичко се стреми, силно притиснато, полета движащи се, къмъ северъ. Щабътъ на дивизията се опитва съ всички срѣдства да отвори мѣсто за автомобилите.

Но той е безсиленъ срещу блѣскащата се насреща маса. Минаватъ часове. Отъ каменните канари на планината се излъчва въ долината непоносима горещина. Отвѣдъ, на другия брѣгъ, се издигатъ надъ водата стрѣмни колела, които още до скоро сж черпели ценната влага за оросяване на

полетата. Единъ австрийски подофицеръ докладва, че Градско е билъ обстрелянъ съ мини, другъ единъ съобщава, че френцитъ били влѣзли вече въ Градско. По правило, бѣглицитъ преувеличаватъ, но по всичко личи, че положението е извънредно напрегнато. А при все това още нѣма никаква възможностъ да се мине напредъ. Най-после идва краятъ на колоната. Сега съ най-силно действие на моторитъ се трѣгва напредъ. На автомобилътъ на дивизионния началникъ пуква една гума. Прехвѣляне въ следната кола и по-нататъкъ. Но и тя става невъзможна за движение. Най-после съ третата кола се пристига въ близостъ до Градско. Долавящиятъ се още отъ далечъ гърмежъ на оръжията става по-силенъ. Градско, по цѣлото свое протежение, изглежда като едно голѣмо огнено море, отъ което се издигатъ широки облаци димъ. Изглежда че го обстрелва артилерия. Генералътъ напуца колата, за да се промъкне пеша съ своя щабъ въ горящия лагеръ, когато изведнажъ се задава насреща изъ облака димъ единъ автомобилъ. Шофьорътъ му, германецъ, докладва, че българитъ, преди съветъ оттегляне сж подпалили лагера и склада съ бойни припаси, чието съдържание се възпламенява все отъ ново. Значи, това бѣ то гърмежътъ отъ оръжията! Германскиятъ етапенъ командантъ подполковникъ Крахъ е още въ пълна дейностъ и съ енергия се старае да ограничи пожаращето и да спаси застрашенитъ запаси. Чрезъ преждевременнитъ подпалвания е повредена така сжщо и желѣзнопътната линия, преди да се изпълни заповѣданото изпразване на линията Удово—Градско, вследствие на което не сж могли да бждатъ изтеглени отъ напуснатата линия десетъ трена, натоварени отчасти съ ценни запаси.

Въ Градско генералъ *Дитерихъ* се намѣри съ своя първи генералъ-щабенъ офицеръ капитанъ *фонъ Фридрихъ Шрьотеръ*. Този последния бѣ пратенъ на 16. септемврий въ българската 5. дивизия като офицеръ за свръзка на армейската група съ поръчение да донесе за положението особено на дѣсния флангъ, който стоенне въ въздуха, поради отстъпването на 3. българска дивизия. Отъ тамъ той бѣ насоченъ на 20. вечерята отъ щаба на армейската група къмъ Градско, където той веднага постави пристигащитъ части да охраняватъ лагера и преграждатъ шосето Градско—Велесъ.

Участъкътъ Градско — Криволакъ бѣ подчиненъ непосредствено на щаба на XI. армия. Поради положението се предизвика раздѣлянето на 25 км. дългия участъкъ на две групи, група Градско и група Криволакъ. До пристигането на очаквания отъ устието на Струма полковникъ *Плацманъ* (щаба на саксонския 18. хусарски полкъ) се възложи на майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ* да ладе необходимитъ заповѣди за групата Криволакъ. Тя получи нареждане да прикрива прехвѣлянето отъждъ Вардара при Криволакъ, да прегради шосето

Криволакъ — Шипъ и като разузнава до Кафадарци — Демиркапия да установи свръзка съ находящитъ се тамъ по източния брѣгъ на Вардара български части. Генералъ *Дитерихъ* пое лично командването на групата Градско, до пристигането на нѣкой подходящъ офицеръ. Нейната задача бѣ прикриването на важния етапенъ пунктъ Градско, преграждане на Вардарската долина ведно съ линията Градско—Велесъ и на водещия презъ Кичево на северъ и въ долината на Вардара пътища.

До 21. вечерята се разполагаше съ следнитъ части:

Група Градско:

- Байротската опълченска пехотна дружина (2 роти);
- 1 пехотна и 2 картечни роти отъ Лайцигската опълченска пех. дружина;
- 2 роти отъ Зандерсхаузенската опълченска пехотна дружина;
- 1 слаба пехотна дружина (дружината *Айзенлоръ*), съставена отъ германски и австрийски етапни войници;
- 1. дружина отъ българския 66. пехотенъ полкъ;
- 1 рота отъ българския 10. пех. полкъ, пристигнала отъ София, където бѣ взела участие при недавнашното посещение на Баварския кралъ;
- 1 рота отъ българската III. етапна дружина;
- 2 ескадрона и 2 картечни ескадрона отъ българскитъ 2., 3. и 6. конни полкове;
- щаба на отдѣление съ 1. и 3. батареи отъ българския 2. артилерийски полкъ (полски гаубици);
- щаба на отдѣление съ 2. и 3. батареи отъ българския 24. артилерийски полкъ (полски оръдия);
- 1 тежка батарея полски гаубици
- 1 лека батарея полски гаубици
- составени отъ материалния резервъ и отъ германски етапенъ персоналъ.
- 1 германска планинска батарея;
- 1 германско-българско пионерно отдѣление отъ 2 роти, съставено отъ депото пионери — новобранци отъ Врѣня;
- Къмъ горнитъ части пристигнаха на 22 още 4 маршеви роти отъ българскитъ 14., 16., 17. и 25. допълняющи дружини, както и една картечна рота отъ българския 81. пехотенъ полкъ
- и германския IV. брони възводъ.

Групата Криволакъ:

- Щаба на българската 2/3 бригада;
- българския 66. пехотенъ полкъ (безъ 1. дружина);

българския 80. пехотен полк (остатъци);
 българския 87. пехотен полк (остатъци);
 картечната рота на германската II. дружина от 12.
 опълченски пехотен полк (другите роти на тази дружина
 на път);

българския 6. конен полк (без 1 ескадрон);
 III. отделение от германския 9. тежък артилерийски
 полк;)

2 (от 23. септември 4) български планински батареи.
 Привличането на всички, каквито и да било разполагае-
 ми хора към Градско показваше напълно непоколебимата
 воля на армейската група да измъни съдбата чрез вкар-
 ване в борбата последния способен за бой войник.

Съобщенията за врага създаваха такава картина: През
 течение на предобяда по слаби сръбски сили бяха преми-
 нали Черна при Рибарци и се насочили към Градско. След
 пладне можах да бъда обстреляни от батареите на гру-
 пата Градско две сръбски дружини и три батареи, движу-
 се от Кафадарци по посока на Паликура. По-късно те бяха
 установени при Паликура. Сжщо и пред групата Криволак
 врагът настъпваше към Вардара. Тамонит мостове
 бяха вдигнати в въздуха от защитата след като и послед-
 ните части се оттеглиха на северния бряг.

Към 4 часа след пладне се събщи за посещението
 на Царя на Българите *Фердинанд* в Градско. Един час
 по-късно царският влак пристигна, идящ от Скопие, къ-
 дето Царят бѣ размѣнилъ съ генералъ *фонъ Шолцъ* мисли
 върху положението. Съ ализането на гарата, влакът бѣ пос-
 рещанъ отъ единъ неприятелски аеропланъ, който хвърляше
 бомби. Царятъ изслуша доклада на дивизионния началникъ
 върху положението и за намѣренята му, подиръ което оби-
 коли, придруженъ отъ Престолонаследника позицитѣ. Тукъ
 той прекара дълго време между частитѣ, макаръ че сегисъ
 тогисъ единъ аеропланъ го приветствуваше съ огъня на сво-
 ята картечница. Държането на Царя показа, че когато една
 голѣма частъ отъ неговитѣ командующи бѣха почти изгубили
 надеждата за по-благоприятенъ обратъ на положението, той
 енергично още се старееше да възпре злото.

Гръбнакътъ на участъкътъ Градско—Криволакъ се уста-
 нови здраво. Обаче, необходимо бѣ да му се изпратятъ още
 сили за да стане боеспособенъ срещу по-голѣми атаки Пора-
 дитова армейската група *Шолцъ* обърна вниманието на
 XI. армия, че е отъ голѣмо значение щото нейното лѣво
 крило да не бѣде отрѣзано отъ шосето Градско—Велесъ
 и заповѣда веднага да се насочатъ по възможность голѣми
 сили къмъ Велесъ, за да се възпрепятствува на врага
 да направи пробивъ презъ Градско—Велесъ. Генералъ

фонъ Шойбенъ, който още презъ следната нощъ при на-
 станалото сжсяване на фронта на неговата армия, бѣ
 наредилъ да се изтеглятъ силни части отъ бойния фронтъ
 на българската 2. дивизия, заповѣда на началника на тази
 дивизия генералъ *Николовъ* да постави до 24. сутринта сво-
 та дивизия при Велесъ, готова за по-нататъшно използува-
 не. Тази „дивизия *Николовъ*“ се състоеше отъ щаба на 1/2,
 бригада, 16., 28. и 44. пехотни полкове, както и всичката ар-
 тилерия на дивизията, съ изключение на предаденитѣ на ге-
 нералъ *фонъ Ройтеръ* батареи и 6 батареи на 4. дивизия. I.
 армия биде отново предупредена отъ щаба на армейската
 група *Шолцъ*, че е отъ най-голѣмо значение изпращането по
 възможность на силни части къмъ Щипъ.

Би било отъ твърде голѣмо значение, ако тѣзи запо-
 вѣди можеха да бъдатъ изпълнени въпрѣки трудността на
 предаването имъ и непрохоимостта на терена, както и въпрѣ-
 ки намаляващата се дееспособность на частитѣ.

Отстъпателнитѣ боеве и по-нататъшнитѣ раз- ложения на XI. и I. армии

(скици 4.—5. и 8).

По широко изтегнатия фронтъ по Черна, заемащъ отъ
 дивизията *Ройтеръ*, опититѣ на сърбитѣ да преминатъ рѣката
 се увѣнчаха на 21. съ по-нататъшни успѣхи, тъй като въ пре-
 дидущата нощъ българитѣ бѣха напуснали почти навсѣкжде
 позицитѣ си на лѣвия брягъ на Черна. Преди пладне Дринска-
 та дивизия се закрепилъ на позицията по върховетѣ на Сама бу-
 ка, до като Моравската дивизия овладѣ важния кръстопътъ
 при Галище и изпрати отделения въ северна посока къмъ
 долината на Райецъ, по пътя Прилепъ—Возарци. Команди-
 рътъ на българската бригада подполковникъ *Ценковъ* се опи-
 та да привдигне своитѣ части за завладѣване отново на Га-
 лище. Напразно! Нито заповѣдитѣ, нито храбрия примѣръ
 и въздействието на офицеритѣ не можах да накаратъ вой-
 ницитѣ да настѣпятъ. За щастие, къмъ пладне пристигнаха
 тамъ насоченитѣ къмъ Трояци резерви. Генералъ *фонъ Рой-
 теръ* даде отъ тѣхъ, въ разпореждане на полковникъ *Цен-
 ковъ* за нова атака срещу Галище, две дружини и две бата-
 реи, подъ началствуването на полковникъ *Момчиловъ*, коман-
 диръ на 43. пех. полкъ. Тѣзи части успѣха най-после, настѣп-
 вайки презъ Дренъ, да завладѣятъ командующитѣ висоти, за-
 падно отъ Галище и да преградятъ съ огъня си изхождаща-
 та отъ тамъ мрежа отъ пътища.

Генералъ *фонъ Ройтеръ* още на 20. вечерта бѣ премѣ-
 стилъ своя щабъ отъ Дуня въ Трояци, гдето се събираха пъти-
 щата, идващи отъ всички части на неговия фронтъ. Той бѣ прис-

тигналъ на време, за да възпрепятствува на унищожаването на тамошните складове съ бойни и хранителни припаси и за да разпорежи, щото отклоняващата се къмъ [Дуна въздушна линия да остане да действа до пристигането на неприятеля. Тази линия, ведно съ неуморимитъ германски 4. и 6. товарни колони, бѣ продължавала частитъ, доколкото ѝ бѣ възможно. Благодарение само на това разпореждане тамошния фронтъ не биде напълно сломенъ още на 21.

После пладне на 21. се получи въ Трояци една заповѣдъ по корпуса, която разпореждаше до генералъ *Ройтеръ* да задържа позицията по висотитъ Четириъ буке—Добротино—Возарци, като постави готови задъ лѣвия флангъ голѣми сили за атака срещу Кафадарци. За тази атака бѣха предоставени пристигналитъ въ предната нощъ въ Бѣловодица части отъ българската 2. дивизия — щаба на 3/2 бригади, 21. пехотенъ полкъ, четири български батареи и германската 16. планинска батарея, — които генералъ *фонъ Ройтеръ* изпрати веднага въ походъ къмъ Трояци. Къмъ тѣхъ се присъединиха пристигналитъ тамъ още на пладне три батареи, както и намиращия се въ маршъ отъ моста Расимъ бей отрядъ *Ноцъ*.

Презъ течение на този денъ зачестиха съобщенията, че пѣтьтъ Мраморъ—Дрѣново е билъ заетъ отъ противника. Наистина, рано сутринта при настѣплението си отъ Трояци, отрядътъ *Мутиусъ* не бѣ срещналъ никакъвъ противникъ и бѣ заетъ Возарци безъ противодействие. Обаче, следъ пладне донесенията на изпратенитъ въ разузнаване двама офицери отъ 12. йегерска дружина разсѣяха всѣко съмнение. Мраморъ бѣ заетъ действително отъ врага и пѣтьтъ Мраморъ — Дрѣново се намираше подъ неприятелския артилерийски огънь. Важната връзка между Трояци и отряда *Мутиусъ* бѣ съ това прекъсната. Ето защо генералъ *фонъ Ройтеръ* даде заповѣдъ на пристигналия преди малко въ Трояци командиръ на българския 21. пехотенъ полкъ да завладѣе отново Мраморъ съ полка си и четиритъ батареи и да прогони противника презъ Гърбавакъ къмъ Черна. Благодарение на личното влияние на началника на дивизията и на примѣра на енергичния полковникъ командиръ се успѣва да се привдигнатъ войскитъ за атака и въ тъмнината да се овладѣятъ стрѣмитъ висоти между Радобили и Мраморъ. Като дивизионенъ резервъ останаха въ Трояци притегления отъ Дуна отрядъ на 12. йегерска дружина и една минохвъргачна рота (безъ минохвъргачки). Отъ другитъ подкрепления се очакваше да пристигне на следния денъ 1. дружина отъ българския 8. пехотенъ полкъ.

Въ стремлението си да притегли по възможностъ силни части задъ своя лѣви флангъ, генералъ *Сюрень* заповѣда на българската 4. дивизия, безъ 31. пехотенъ полкъ, да оста-

ви презъ нощта срещу 22. още две други дружини като корпусенъ резервъ въ Трояци. Саксонската 12. резервна йегерска дружина (до тогава при 302. дивизия) генералъ *Сюрень* притегли въ свое непосредствено разпореждане къмъ Прилепъ, кждето се намираше щабътъ на корпуса.

Презъ нощта срещу 22. отстъпателнитъ движения въ центъра на XI. армия продължиха планомѣрно. Ариергардитъ на 1. дивизия, на участъка *Велъ* и на 302. дивизия, които задържаха както и преди окопитъ си срещу противниковитъ атаки, бѣха прибрани въ новитъ позиции. 4. дивизия съ главнитъ си сили достигна висотитъ източно отъ прохода Писокалъ по Бѣли каменъ. И тетъ-де-понътъ при Расимъ бей биде напуснатъ. Слабитъ части на подполковникъ *фонъ Ноцъ* отбраняваха тамъ четири дни наредъ своитъ позиции върху голитъ скали, безъ заслонъ отъ палящото слънце и отъ неприятелскитъ снаряди срещу атакитъ на Дунавската дивизия. Съ гордото съзнание, че не сѣ разбити, а отстъпватъ само по заповѣдъ, тѣ трѣгнаха въ образцовъ редъ назадъ презъ Дуна. Непосрѣдствено следъ трѣгването имъ, ариергардътъ унищожил моста на Черна, а после и станцията на въздушната линия. Въ Дуна германскитъ части се раздѣлиха отъ българскитъ си другари отъ 1. дружина отъ 81. пехотенъ полкъ и отъ 1. дружина на 43. пехотенъ полкъ, които до последния часъ изпълниха върно своя войнишки дългъ. Подиръ това германскитъ части преминаха Бѣли каменъ, прекосиха позицитъ на 4. дивизия и се отправиха за обекта на марша си—Трояци, кждето трѣбваше да влѣзатъ въ състава на дивизията *Ройтеръ*. Вредомъ ариергардитъ подпалваха последнитъ складове съ бойни припаси, магазини и пострѣйки. Така сжщо станаха жертва на военната необходимостъ и нѣкои хубави старинни джамии съ своитъ строини минарета. Часове наредъ планината отъ далечъ изглеждаше като потънала въ едно огнено море. А трескотията и гърмежитъ на хилядитъ запалени снаряди, чието навременно изнасяне назадъ бѣ пропуснато отъ българитъ, създаваха впечатлението като отъ едно гигантско артилерийско сражение. Макаръ че, при тѣзи обстоятелства, отстъплението по никой начинъ не можеше да остане скрито за френцитъ и италиянцитъ, тѣ преследваха едва на следния денъ съ кавалерия и нѣколко роти, които бѣха разпрѣснати отъ подаденитъ напредъ български отдѣления.

Дивизията *Ройтеръ* удържа презъ нощта висотитъ на Четириъ буке, Грабовица и Радобили. При все това майоръ *Мутиусъ* бѣ принуденъ да изостави по-нататъшната отбрана на тамошния важенъ бродъ на Черна и на пѣтя къмъ Градско, макаръ че отрядътъ му вечерта бѣ отбилъ всички неприятелски атаки при Возарци. Неговитъ български части напуснаха въ нощната тъмнина позицията, изоставиха орж-

дията си и се пръснаха изъ планинитѣ. Неговата слаба германска II. дружина отъ 375. пехотенъ полкъ биде принудена отъ части на Моравската дивизия да се оттегли по посока на северъ и като премина, следъ труденъ маршъ въ планинитѣ, презъ Войница—Оровче, стигна презъ деня на 22. въ Велесъ, изтощена и силно разколебана.

До утрото на 22. всички заповѣдани отъ армейската група движения бѣха изпълнени.

При XI. армия, въ района на 62. корпусъ, лѣвиятъ флангъ на 1. дивизия бѣ отдръпнатъ отъ кота 1248. къмъ селото Църнобогъ. Къмъ него се придържаше участъка *Велъ*, който държеше върховетѣ отъ Църнобогския и Тополчанския баири. 62. корпусъ зае: съ 302. дивизия мѣстността при Шелеревци, висотата Калабакъ и върховетѣ северно отъ прохода Писокалъ; съ 4. дивизия Фатакъ и Бѣли каменъ; съ дивизията *Ройтеръ* една джга, която начеваше отъ скалистата кота 1250. и минаваше по висотитѣ западно отъ Галище, за да свърши къмъ Радобили. Селото Мраморъ, което предната вечеръ 21. пехотенъ полкъ бѣ отнелъ отъ сърбитѣ, биде отново загубено. Войницитѣ на полка напуснаха позициитѣ си безъ командирѣтъ на полка и неговитѣ офицери да могатъ да ги възсиратъ.

Поради последвалото въ нощта разформиране на отряда *Мутуусъ*, за противника остана откритъ пѣтитѣ презъ Вазарци къмъ шосето Прилепъ — Велесъ, владѣнието на което бѣ отъ рѣшающе значение за по-нататѣшнитѣ операции. Затова генералъ *Сюрень* заповѣда да се сформира единъ новъ отрядъ подъ командата на командира на българския 73. пехотенъ полкъ, който трѣбваше да заеме върха Попадия и прегради минаващитѣ презъ тамъ пѣтица за прохода Бабуна, като прикрива съ това и лѣвия флангъ на корпуса. Опредѣленитѣ за този отрядъ части — една дружина отъ 73. пехотенъ полкъ, две колездачни роти отъ саксонската 12. йегерска дружина, половината отъ 2. ескадронъ на померанския 11. драгунски полкъ и една полска батарея отъ дивизията *Ройтеръ* — се насочиха така въ походъ, че да могатъ да стигнатъ на Попадия презъ нощта срещу 23. Обаче, само една частъ отъ насоченитѣ за тамъ войски можеха да намѣрятъ, по едва личащитѣ пѣтица, всрѣдъ трудно проходимата скалиста планина разположения върхъ.

Вследствие събитията при дивизията *Ройтеръ* издадената на 21. заповѣдъ за атака къмъ Кафадарци бѣ станала неизпълнима. При все това генералъ *фонъ Шойбенъ* разпреди на 22. дивизията *Ройтеръ* да атакува загубената позиция на върховетѣ по Четириъ буке — Галище — Грабовица. Той се надѣваше посредствомъ тази атака да повлече благоприятно на все по-напредващото съюзнието положение на противника и да принуди противника да се оттегли.

на заповѣдта си, въпрѣки сериознитѣ въ основата си възражения на началника на дивизията. Тогава генералъ *фонъ Ройтеръ* свика подчиненитѣ си командири въ Трояци за да имъ предаде лично заповѣдта и да вложи за нейното изпълнение и самия себе си. Всичкитѣ командири заедно заявиха, че частитѣ имъ не били вече способни за атака, обаче, обещаха да сторятъ всичко за да се изпълни атаката, следъ като частитѣ бждатъ подкрепени съ храна и питие. Но преди тѣ да стигнатъ до бойнитѣ си мѣста, въ щаба на дивизията се получиха нови донесения за разложение на цѣли полкове. При нѣкои части войницитѣ бѣха прогонили съ сила офицеритѣ, които искаха да ги предвождатъ. Вредомъ войницитѣ дезертираха масово. При това положение на генералъ *фонъ Ройтеръ* не бѣ останало друго, освенъ да отмѣни атаката и да заповѣда да се държатъ позициитѣ, които, между впрочемъ, бѣха оттеглени въ политѣ на планинския масивъ между Бѣловодица и ханъ Топлика. Подобно проявление на морално разнищване имаше сжщо и при 4. дивизия.

Генералъ *Сюрень* заповѣда, въпрѣки всичко, че позициитѣ трѣбва да се задържатъ и приложи съ това единъ способъ, когото прокара съ успѣхъ при по-нататѣшния развой на операциитѣ. По принципъ той не издаваше заповѣдъ за отстъпление, а изискваше позициитѣ да се защищаватъ до крайни усилия. Но за да се задържатъ въ ржка частитѣ и за да се забавя по възможностъ отстъплението, въ заповѣдта се посочваше една близка задъ фронта разположена линия, на която отново трѣбваше да се даде отпоръ, въ случай че войскитѣ биха били отблъснати. Въ тази задна линия се подготвяха хранителни и бойни припаси.

Следъ пладне на 22. щаботъ на корпуса опредѣли следнитѣ приемни позиции, за въ случай че дивизиитѣ бждатъ принудени да отстъпятъ: 4. дивизия между прохода Писокалъ и Плетваръ, дивизията *Ройтеръ* по висотитѣ между Плетваръ и Никодимъ, дивизията *Николовъ*, която въ своя походъ за Велесъ бѣ стигнала до превала на Бабуна, трѣбваше да прикрива лѣвия флангъ на корпуса, придържайки се до дивизията *Ройтеръ*. Орядътъ Попадия биде подчиненъ на дивизията *Николовъ*.

61. корпусъ, въ боеветѣ и операциитѣ презъ последнитѣ дни, бѣ взелъ постепенно единъ фронтъ, разположенъ на югоизтокъ, така че неговата естествена линия на отстъпление отиваше на северозападъ по шосето презъ Бродъ за Кичево. Освенъ това противникътъ се бѣ приближилъ толкова много до шосето Прилепъ — Велесъ, че споредъ схващането на щаба на корпуса, отстъплението на разколебанитѣ дивизии не можеше вече да се извърши по това шосе. Ето защо генералъ *Сюрень* разпреди до вечеритѣ на

изпратят веднага всичката своя артилерия, която не можеше да се използва в планините, към Варошъ, северозападно до самия Прилепъ, където събрана, оставаше в подчинение на 302. дивизия. Ние по-късно ще видим какъ се удаде на енергичния командующъ генералъ и неговия началникъ щаба, майоръ *фонъ Брунъ*, да направятъ възможно невъзможното на гледъ и да оттеглятъ корпуса до вечерята на 23. по-силно застрашения отъ врага пътъ презъ прохода къмъ Прилепъ.

Срещу участъка на генералъ *Дитерихъ* на 22. настъпиха сръбскитъ I. и II. армии. До като II. армия подготвялаше между Демиръ Капия и устието на Черна преминаването презъ Вардара, дѣсното крило на I. армия — Моравската дивизия — се прехвърли въ лѣво отъ Черна при Дръново презъ Райецъ, за да напредне къмъ Градско. Находящитъ се при Градско германски и български части бѣха твърде слаби, за да могатъ да изнесатъ тамошната отбрана толкова напредъ, щото да запазятъ лагера и гарата Градско отъ действието на неприятелския артилерийски огънь. Генералъ *Дитерихъ*, който бѣ съ щаба си въ лагера Градско трѣбвалъ да се ограничи само да разпорежда да се заеме непосредствено отпредъ лежащата линия отъ висоти между монастиръ Чичево и Вардара, по които се намираха издигнатитъ още при боеветъ презъ есента 1915. гол. укрепителни постройки. На източния брѣгъ на Вардара той можа да изпрати само едно охранение къмъ Мужанци за преграждане водияния отъ тамъ на северъ пътъ. Охраната на дѣсното крило и свързването съ съседа въ дѣсно бѣ възложено на подчинената на подполковникъ *Стояновъ* много дѣйна българска кавалерия, която при Фаришъ установи сръзка съ частитъ отъ дивизията *Ройтеръ*. Установенитъ на 22. групирания на врага бѣха обстреляни отъ Градско съ артилерийски огънь. На 22. преди пладне отстъпиха северно отъ Криволакъ изнесенитъ напредъ до Вардара предни постове на българския 6. коненъ полкъ предъ сръбскитъ части, които се мъчеха да преминатъ Вардара на това мѣсто. Отстъпващитъ конници бѣха въздържани отъ дружинитъ на българския 87. пехотенъ полкъ, които, подпомогнати отъ две български батареи, заемаха съ картечници висотата при Кара Ходжали. Следъ пладне тамъ се развиха боеве, при които българската позиция бѣ задържана. Полковникъ *Плацманъ*, който сутринта бѣ пристигналъ въ Щипъ и бѣ поелъ командването на групата Криволакъ, избра съ майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ* своя наблюдателенъ пунктъ северно отъ Кара Ходжали. Вечерята се очакваха да стигнатъ на предната линия картечницитъ на II. дружина отъ 12. опълченски пехотенъ полкъ, водени отъ дружинния командиръ капитана отъ опълчението *фонъ Шилгенъ*. Тогава щѣха да подематъ отново стрелбата си и теж-

китъ батареи отъ отдѣлението *Делиусъ*, които, следъ отстъпването на българскитъ предни постове, преди пладне, трѣбваше да смѣнятъ позициитъ. Самоувѣреността и настроението на българскитъ части започнаха на гледъ да се засилватъ, но тѣхниятъ численъ съставъ бѣ твърде малък, за да укажатъ по-дълъгъ упоръ на една сериозна атака. А при това не бѣ пристигнала помощта отъ българската I. армия, която, споредъ указанията на армейската група *Шолцъ*, би трѣбвало да дойде на 20. или на 21.

I. армия по това време бѣ заангажирана всецѣло съ изпълнението на възложената ѝ за нейния районъ задача — да възпрепятствува на едно настѣпление на противника отвъдъ линията Щипъ — Струмица. На 22. тя бѣ разположена съ части отъ 5. дивизия още на западния брѣгъ на Вардара при и западно отъ Милетково; съ планинската дивизия, 9. дивизия и 1/11 бригада на линията Мравница — Чаушли — Юрганджели. Отстъпващата бавно, плѣтно притисната по шосето Раброво — Костурино — Струмица колона, бѣ обезпечавана все още отъ бомбитъ и картечницитъ на множеството противникови аероплани. Ариергадитъ на дивизиитъ преграждаха планинския пътъ отъ Койнско, на източния склонъ на Марианска планина, долината на Вардара при Пърдейци и между Вардара и Дойранското езеро висотата при Богданци. Макаръ че английскитъ и грѣцки дивизии напиреха слабо, много български и германски батареи биваха зарязвани отъ отстъпващата българска пехота и оставаха да бждатъ охранявани отъ части само отъ германски картечници. Присилнитъ части на I. армия отстъплението повлия напълно разрушително.

Решението на армейската група Шолцъ да оттегли цѣлата XI. армия

(скица 2.)

Генералъ *фонъ Шойбенъ* преиѣсти на 22. преди пладне армейския щабъ отъ Велесъ въ Скопие, където докладва лично на генералъ *фонъ Шолцъ* за положението на XI. армия. Въ ясна преценка на всички важни обстоятелства, командующиятъ на XI. армия не се съмняваше, че оттеглянето на цѣлия неговъ фронтъ, дори и на неговото дѣсно крило, което до тогава се бѣ държало непоколебимо, бѣ станало неминуемо. Върху издържливостта на сражаващитъ се дивизии югоизточно и източно отъ Прилепъ не можеше вече да се разчита. Въ нѣколко само часа можеха находящитъ се още отвъдъ шосето Прилепъ — Велесъ части да отстъпятъ задъ него. Загуби ли се този важенъ пътъ за съобщение, то трѣбваше да се предприеме едно отъзване почти на цѣлата XI. армия къмъ западъ, въ беднитъ съ пѣтица, а обилни съ

урви планини на западна Македония. Въ такъв случай само части от армията биха могли през Тетово да стигнат до Скопие, до като по-големите сили, притиснати повече, тръбваше да загинат въ дивите албански планини. Но даже, ако левото крило на армията задържи сегашните си позиции, пакъ съществуваше опасността, че врагътъ ще нахълта въ долината на Вардара между корпуса на генералъ *Сюрень* и участъка Градско — Криволакъ на генералъ *Дитерихъ*, обхождайки този последния отъ западъ, и ще достигне по-рано Скопие, отъ колкото отстъпващитъ презъ Кичево — Тетово дивизии на 62. корпусъ.

Така сжщо и при I. армия отъ часъ на часъ растъше опасността за вътрешното крило и за посоките на отстъпление. Неприятелски части напиха вече презъ Демиръ капия къмъ изтокъ. Стоящитъ при Градско — Криволакъ части бѣха още твърде слаби, за да могатъ да запушатъ дупката между XI. и I. армии.

Въ съгласие съ своя началникъ щаба полковникъ *графъ фонъ Шверинъ*, който въ дългогодишна взаимна служба бѣ спечелилъ пълното довѣрие на командующия групата армии, генералъ *фонъ Шолцъ* се реши — въпрѣки грамадната обременяваща го отговорностъ, спокойно и улегнало — да разпорежи да се оттегли XI. армия съ едно голѣмо отстъпателно движение къмъ очакванитъ подкрепления, до като българската I. армия се подава назадъ къмъ старата българска граница, като поддържа свързка съ неотмѣстената българска II. армия. За тази целъ XI. армия трѣбваше да отстъпи съ дѣсното крило — включително и 302. дивизия — презъ Дебъръ — Кичево и Бродъ за Скопие, като запазва съ ариергарди планинскитъ проходи, а преждевременно разстройващитъ се полкове превозва на северъ съ тѣсноколейката. Левото крило на XI. армия се насочи къмъ Велесъ, евентуално да си пробие пътъ, съ задача да отбранява Вардарската долина и да извоюва нужното време за отстъпването на дѣсното крило и за подвозването на подкрепления. I. армия получи заповѣдъ, като изпрати по възможностъ голѣми сили къмъ Шипъ, да възпрепятствува на врага да настъпи презъ Шипъ — Струмица и да се придържа въ лѣво къмъ II. армия.

Съ това решение на армейската група се изоставиха и важнитъ градове Охридъ, Ресенъ и Прилепъ. Рухна ли съ това, както Царьтъ бѣ изказалъ опасенията си, надеждата на българитъ въ бъдещето имъ, то и войската бѣ загубена. Дали народътъ въ това време на най-голѣма нужда би могълъ още, чрезъ едно народно, решително правителство, отново да напрегне силитъ си, скоро щѣше да се види. Можеше да се разчита, че нѣколко германски и австрийски дивизии щѣха да се подвезатъ къмъ югъ. Дали следъ присти-

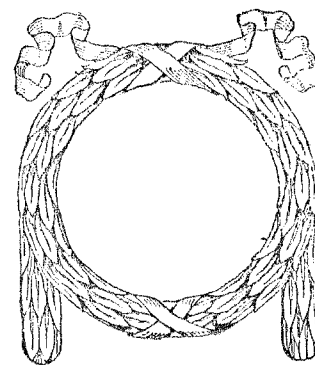
гането на събранитъ сили можеше да се предприеме контра настѣпление, или трѣбваше да се спратъ отстъпващитъ български армии, щѣше да зависи отъ по-нататѣшния развой на положението.

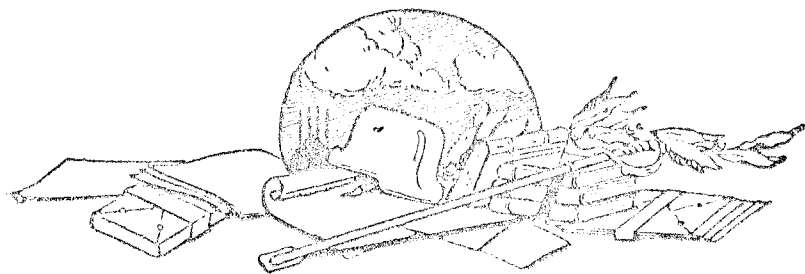
На 22. въ 7 ч. 20 м. вечерта армейската група *Шолцъ* издаде решителнитъ заповѣди. Едновременно биде предизвестенъ и щаба на XIX. австрийски корпусъ, който, придържайки се въ дѣсно отъ армейската група, прикриваше Албания, че дѣсното крило на XI. армия въ следната нощъ ще подготви и презъ нощта срещу 24. ще предприеме оттеглянето къмъ Дебъръ—Кичево. Българското главно командване, на което се донесе за решението на армейската група *Шолцъ*, даде още презъ нощта своето пълно съгласие.

Генералъ *фонъ Шойбенъ* даде вечерта на 22. заповѣдитъ за отстъплението на своята армия. На 62. корпусъ, който трѣбваше да отстъпи по линията Дебъръ—Кичево—Бродъ, биде подчинена сжщо и 302. дивизия — до тогава намираща се на дѣсния флангъ на 61. корпусъ. Дивизията, която бѣ отблъснала навредъ по висотитъ, южно отъ Прилепъ напредъ проникващия врагъ, получи заповѣдъ да се разположи по пѣтищата, водящи отъ Прилепъ за Кичево и Бродъ, да ги отбранява и съ това прикрива лѣвия флангъ на 62. корпусъ.

61. корпусъ получи заповѣдъ още въ идващата нощъ да отстъпи къмъ Велесъ и си пробие пътъ за тамъ евентуално и съ бой. Една необикновено тежка задача, чието изпълнение се възложи на генералъ *Сюрень*.

Генералъ *Дитерихъ*, притиснатъ отъ врага, трѣбваше да отстъпва крачка по крачка къмъ Велесъ, като сжщевременно разрушава находящитъ се въ долината на Вардара желѣзнопѣтни и шосейни съоръжения. Отрядътъ Криволакъ, обаче, трѣбваше да се остави на шосето Криволакъ—Шипъ.





Отстъплението на Македонския фронтъ

Боеветъ на 62. корпусъ на Църнобогския баиръ и въ тѣснината на Бучинъ (скици 2. и 4.).

Отстъпателните движения на 62. корпусъ се извършиха безъ значителни сътресения. Щабътъ на корпуса, подъ началството на началникъ щаба майоръ *Каушишъ*, се показва напълно дорасълъ за тежката задача да регулира отстъплението на 4 дивизии по малко и тѣсни планински пѣтища, които най-после се събираха южно отъ Тетово въ едно единствено шосе. Най-важното, обаче, бѣ, че командующия корпусъ генералъ *Флекъ* има присѣствие на духа, въпрѣки постоянното застрашаване на лѣвия му флангъ отъ къмъ Бучинъ и Бродъ, да се не остави да действува по волята на противника, но да задържи позициитъ си по брѣговетъ на Охридското и Преспанското езера до тогава, до като можа да се завърши едно редовно отстъпление, следъ потока отъ запрегнатитъ съ волове тежкоподвижни български багажи, продоволствени колони и обози. За отстъпателния маршъ бѣха опредѣлени: на Охридската дивизия пѣтятъ Струга—Цебъръ; на 6. дивизия пѣтищата Ресенъ—Завой—Кичево и Гопешъ—Доленци—Кичево; на 1. дивизия и на участъка *Велъ* —пѣтятъ Прибилци—Кичево. Всички разполагаеми обози колони, до колкото тѣ не бѣха необходими за превоза на бойните припаси, се натовариха съ хранителни припаси и насочиха въ походъ къмъ Кичево. Въ това важно мѣсто, презъ което най-големата частъ отъ корпуса щѣше да мине при отстъплението, се подсигури и необходимото количество хлѣбъ, като се реквизираха и градскитъ пекарници. Водящитъ презъ Мурганъ къмъ лѣвия флангъ на това отстъпателно движение пѣтища бѣха преградени отъ българската 1. дивизия посрѣдствомъ една завзета презъ нощта срещу 21. позиция между kota 1248 и Беранче. По на северъ генералъ *Велъ*, въ една заета на 23. сутринята позиция при с. Бучинъ, прикриваше влизането въ

горната долина на Черна и планинския пѣтъ за Крушево. Къмъ него се придържаше презъ Кривогащани 302. дивизия чийто лѣви флангъ се опираше на върховетъ при Мраморани, северозападно отъ Прилепъ. Нейниятъ енергиченъ началникъ генералъ *Фрайхеръ фонъ Цигезаръ*, бѣ успѣлъ до утрото на 23. да изпълни извъредно трудното отстъпателно движение, като при това заотиколи възела на пѣтищата — Прилепъ, чиито хвърлени въ въздуха и горящи магазини и складове съ бойни припаси не позволяваха минаването презъ града. Прѣчкитъ на отстъплението бѣха се увеличили и вследствие това, че каго си спомняме (по заповѣдь на 61. корпусъ), лишнитъ батареи на 2. и 4. дивизии и на дивизията *Ройтеръ* — германскитъ батареи, командувани отъ майоръ *Бенсигъ* — бѣха събрани западно отъ Прилепъ и предадени на 302. дивизия. Освенъ това се бѣха притекли къмъ дивизията сѣщо и една частъ отъ обознитъ колони и парковетъ на 2. и 4. дивизии, които, следъ едно нощно отстъпване презъ Прилепъ, бѣха притиснати къмъ западъ. 302. дивизия и участъкътъ *Велъ* бѣха сведени подъ командата на генералъ *Фрайхеръ фонъ Цигезаръ* въ една „група *Цигезаръ*“, за да могатъ въ единство да изпълнятъ охраната на фланга.

Подиръ отстъпващия 62. корпусъ на генералъ *Флекъ* следваше на широкъ фронтъ масата на френскитъ дивизии, а между тѣхъ презъ Тополчани къмъ Бучинъ — италианската 35. дивизия. На 23. после пладне противникътъ се приближи отвѣдъ Прилепъ къмъ новозаетитъ отъ българитъ позиции. Българската 1. дивизия отби при Кукуречени и Беранче, отчасти и въ ржкопашенъ бой, нѣколко френски атаки, предприети следъ силна артилерийска подготовка. Френцитъ претърпѣха значителни загуби и оставиха при Беранче въ ржцетъ на българитъ пленници отъ своята 156. дивизия. На 24. противникътъ повтори своитъ атаки, следъ като бѣ вкаралъ въ боя силна артилерия, които този день бѣха насочени срещу българската 6. дивизия и групата „*Цигезаръ*“. Той бѣ кърваво отбитъ по цѣлия фронтъ. Източно отъ Бучинъ При контра атаката на българитъ попаднаха въ пленъ въ участъка *Велъ* двама офицери и по-вече отъ 100 войници отъ италианската 35. дивизия. Отбранителнитъ боеве доказаха вредомъ несломеното държане на българската пехота, която съ пълна вѣра въ командването и въ действителната подкрепа на артилерията, между която имаше нѣколко германски батареи, издържаше борбата.

Подвижната война даде сѣщо и на кавалерията силно желаната възможность да действува въ коненъ строй и да докаже, че въпрѣки дългата позиционна война и уморителната ординарческа служба, бѣ запазила истинския кавалерийски духъ. Вахмистръ *Оберфранкъ* отъ 2. ескадронъ на Баварския 1. резервенъ кавалерийски полкъ задържа на 23. съ

трима спешени ездаци нѣколко напирани силни кавалерийски патрули на врага и по този начинъ спаси една германска възпламенителна команда отъ 302. дивизия да не бѣде пленена. Въ сѣщия денъ подопручикъ *Веберъ*, съ единъ слабъ патрулъ отъ сѣщия ескадронъ, принуди съ своя огънь единъ неприятелски ескадронъ да отстъпи набързо. Ефрейторъ *Шейонъ* отъ 3. ескадронъ на Померанския 5. хусарски полкъ биде изпратенъ при пукване зората на 24. съ двама хусари отъ Бучинъ за разузнаване къмъ противника и се натъкна два километра южно отъ Бучинъ върху единъ постъ, задъ който стоеше една застава отъ около 20 войника. Веднага той се решава да атакува. Заставата избѣгва. Постътъ, принадлежащъ на италианската 35. дивизия, биде доведенъ плененъ отъ храбритѣ конници. Ротмистъръ *фонъ Мюнховъ* отъ Пруския 2. гвардейски хусарски полкъ, адютантъ на 302. дивизия, ездѣше на 24. отъ щаба на дивизията за къмъ Бучинъ при участъка *Велъ*. Следъ като той премина една широко зѣяща празнота въ линията на охранението, натъква се въ село Презилъ на една италианска застава, която го оставя да мине свободно край нея. Тя го счете за принадлежащъ на нѣкоя отъ съюзнитѣ нации. Обстрелянъ по открития селски пѣтъ отъ българитѣ, които заемаха висотитѣ западно отъ селото, при по-нататъшното си ездене той попада на една друга частъ италианци, при която се намираха повече офицери. Тѣй като тѣ повидимо се остѣмниха, ротмистъръ *фонъ Мюнховъ* трѣбваше бързо да се насочи къмъ българитѣ, макаръ че тѣ го посрещаха съ огънь. Сега и италианцитѣ го обстреляха бързо. Той стигна незасегнатъ при българитѣ, обясни имъ кой е и отведе една българска дружина отъ Крушево напредъ, за да се запуши дупката въ линията на охранението.

Оттеглянето на 61. корпусъ презъ прохода Бабуна

(скици 5. и 6.)

На щаба на 61. корпусъ предстоеше тежката и твърде рискована задача — отчасти вече силно разложениѣ дивизии, чиито естествени пѣтища за отстъпление водѣха на северо-западъ, да обърне съ колонитѣ и обозитѣ на североизтокъ, т. е. подъ правъ жгълъ, да ги насочи презъ лоши планински пѣтища къмъ едно единственото шосе за отстъпление и безъ сътресение да ги прибере къмъ Велесъ — и това всичко подъ напора на притискащия по фронта и на лѣвия флангъ неприятел. Още повече се затрудняваха движенията и поради това, че 4. дивизия, на основание на издадената на 22. заповѣдъ по корпуса, уреждаше своята бойна позиция между

прохода Писокалъ и Плетваръ и принуди чрезъ това дивизията *Ройтеръ* да отстъпи отъ своя страна въ своята срещна позиция между Плетваръ и Никодимъ. До като да се изпълнятъ тѣзи движения, при дивизията се получи една нова заповѣдъ по корпуса, която уреждаше отстъпателния походъ на корпуса къмъ Велесъ. Съ тази заповѣдъ се разпореждаше дивизията *Николовъ* да продължи своя походъ къмъ Велесъ. 4. дивизия трѣбваше да отстъпва отъ Плетваръ презъ Пестрица и прохода Бабуна за Велесъ, следвана отъ дивизията *Ройтеръ*. Ариергардитѣ на дивизията трѣбваше до колкото е възможно по-дълго да задържатъ позицитѣ си, главно то бѣ да се прегради прохода Плетваръ. Врагътъ, който би се опиталъ да препрестува на дивизията, трѣбваше да бѣде атакуванъ безогледно, само и само да може походътъ къмъ Велесъ да се изпълни. На чело на 4. дивизия, която при сблъскване съ врага повидимо ще трѣбва да укаже най-силно съпротивление, се постави саксонската 12. резервна йегерска дружина. Тази йегерска дружина, подъ началството на своя командиръ капитанъ *фонъ Метцъ*, бѣ издържала дни наредъ силенъ огънь въ първитѣ дни отъ боеветѣ при 302. дивизия на кота 1050 и бѣ отбила нѣколко атаки. Следъ като 302. дивизия бѣ напуснала своята позиция, дружината биде притеглена къмъ Прилепъ като корпусенъ резервъ. Вечеръта на 22., по заповѣдъ на корпуса, тя напусна Прилепъ и стигна презъ нощта на висотата при караулницата Присатъ въ прохода Бабуна, за да чака тукъ 4. дивизия и да бѣде готова да охранява нейното отстъпване. Когато дружината се яви на гребена на висотата, дивизията *Николовъ* бѣ току що напуснала своя бивакъ тамъ. Въ утрото на 23. се провидѣ отъ югъ начало то на 4. дивизия, така, че капитанъ *фонъ Метцъ* можеше да продължи движението си по посока на Велесъ въ страни отъ долината. Опашката на 4. дивизия напусна гребенната висота следъ пладне. Скоро подиръ това се приближиха бригадитѣ на дивизията *Ройтеръ* при Пестрица и ханъ Абди-паша въ прохода. Тѣхното изтегляне изъ заетитѣ между това позиции бѣ успѣло, макаръ и никаква заповѣдъ не бѣ стигнала до тѣхъ. Изпратенитѣ съ поръченията офицери не можаха да намѣрятъ частитѣ презъ нощта всрѣдъ силно пресѣчената мѣстностъ и се върнаха, следъ като бѣха загубили конетѣ си поради злополуки въ дивизионния щабъ на 23. по пладне. Отправянето на частитѣ по пѣтя презъ дефилето стана гладко.

Къмъ пладне генералъ *Сюрень* разпореда отъ Велесъ, кждето той премѣсти щаба си на 22. вечеръта следъ издаването на заповѣдитѣ за осигуряване отстъплението на корпуса, щото 4. дивизия да заеме позиция при Мартовче — Изворъ — Клепа, за да прегради водящитѣ презъ тази линия пѣтища. Тѣй като не можеше да се разчита, че тази позиция

ще може да бжде заета отъ 4. дивизия преди 24., щабътъ на корпуса заповѣда стоящата при Изворъ дивизия *Николовъ* да заеме още на 23. съ голѣми сили и съ артилерия висотата Клепа и да я държи до като я предаде на 4. дивизия. Тази заповѣдъ биде дадена възъ основа на донесенията на подчинената на корпуса отъ 22. вечерята дивизия *Дитерихъ* за настѣпление и движения за атака отъ страна на противника къмъ Градско.

Дивизията *Ройтеръ* се разформира следъ като изпълни задачата, заради която биде сформирана на 16. септемврий. Генералъ *фонъ Ройтеръ* остана на разположение при армейската група, която го постави скоро предъ едно ново пълно съ отговорности поръчение. Отъ подчиненитѣ му части се отдѣлиха и предадоха на 4. дивизия българския 16. пехотенъ полкъ и всичката още налична артилерия на 2. дивизия както и германскитѣ 12. резервна йегерска дружина, 210. планинско картечно отдѣление и 14. и 16. планински батареи. Българскиятъ 73. пехотенъ полкъ и германскитѣ 15. и 18. планински батареи, както и 216. планинско картечно отдѣление получиха заповѣдъ да се отправятъ презъ Дворище за дивизията *Дитерихъ*. Всички други части се предадоха на 2. дивизия — генералъ *Николовъ*, къмъ която съ това се връщаха приблизително сжитѣ пехотни полкове, които ѝ принадлежеха въ началото на сражението. Генералъ *Николовъ* — въ окончателно изпълнение разпорежданието отъ 21. по пладне на армейската група *Шолцъ* — получи заповѣдъ на 23. вечерята до утрото на 24. да съсѣдоточи дивизията си източно отъ Велесъ въ района Кумарино — Богословацъ — Кишина съ най-добритѣ части въ южния и източния край, да вземе здраво въ рѣка командванитѣ части и да засили духовната имъ стойностъ. Дивизията трѣбваше да разстави охранение по Брѣгалница и да установи връзка съ находящитѣ се на северния брѣгъ на Вардара части отъ дивизията *Дитерихъ*.

Като корпусенъ резервъ останаха на генералъ *Сюрень* въ Велесъ само малки слаби германски части, II. дружина отъ 375. пехотенъ полкъ и 106. пионерна рота, една картечна рота на българския 11. пехотенъ полкъ и нѣколко български батареи.

До утрото на 24. главнитѣ сили на 4. дивизия достигнаха позицията по върховетѣ при Марговче — Изворъ — Войница, безъ да бждатъ последвани отъ врага. Сжщо се удаде и на генералъ *Николовъ*, благодарение на търпението на прикриващитѣ при Градско и северно отъ Криволакъ части, да изтегли дивизията си презъ Велесъ и да я сгруппира въ заповѣдания му районъ.

Боеветѣ при Никодимъ

(скици 5. и 6.)

Съ прикриване на лѣвия флангъ на оттеглящия се 61. корпусъ бѣ натоварена на 22. септемврий дивизията *Николовъ*, на която за тази целъ се дадохъ въ подчинение движащитѣ се въ походъ къмъ Никодимъ и Попадия части. Къмъ Попадия, както си спомняме, бѣ изпратенъ още на 22. следъ пладне единъ слабъ отрядъ отъ всички родове войски подъ командата на командира на българския 73. пехотенъ полкъ полковникъ *Петковъ*. Изглежда, като че ли отъ насоченитѣ непосредствено къмъ Попадия части само 2. колоездачна рота на Саксонската 12. йегерска дружина, подъ командата на подпоручика отъ запаса *Етисенъ*, стигна действително на Попадия. Ротата, която бѣ се сражавала ведно съ 12. резервна йегерска дружина на кота 1050. и съ тази дружина на 22. сутринята достигнала Прилепъ, се яви на 23. на Попадия, кждето зае командующата висота 1008. и я отбраняваше.

Заемането на Никодимъ, лѣвия флангъ на приемната позиция на дивизия *Ройтеръ*, бѣ възложено на подполковникъ *фонъ Ноцъ*, който бѣ пристигналъ на 21. сутринята въ Трояци и съ своя състоящъ се само отъ германски части отрядъ — 12. йегерска дружина, дружината *Хаймбургъ*, две картечни роти отъ 13. резервна йегерска дружина и части отъ 210. и 211. планински картечни отдѣления — вечерята се отправи въ походъ презъ Топлица. Походътъ се извършва отчасти безъ пѣхъ или пѣтека, презъ пресѣчена планинска мѣстност и стрѣмни обраснали съ трънливи храсталаци скалисти обриви. На много пѣхти по-нататъшното пѣтуване се струваше невъзможно. Обаче, твърдата воля на началника и на храбритѣ части преодолѣватъ дори и най-голѣмитѣ трудности. Подиръ дванадесетъ часовъ нощенъ маршъ въ утрото на 23. се достига съ главата на дългопроточилата се походна колона до Никодимъ, който съ своитѣ прикриващи дълбоки урви и съ неограничения си обстрелъ къмъ врага е като че ли създаденъ за отбрана. Преди пладне можа да се установи връзка съ съседа отъ дѣсно, околващата се по политѣ на Форила 3/2 бригада. Но съседътъ отъ лѣво при Попадия е отдалеченъ 10 километра по въздушна линия и отдѣленъ посрѣдствомъ единъ високъ планински масивъ. Изпратенъ нататъкъ единъ патрулъ не можа да се върне освенъ на следния день. Така че обяснимо е, защо прѣскащитѣ се къмъ северъ йегерски патрули не могатъ нищо да откриятъ.

На оттеглящитѣ се дивизии отъ 61. корпусъ следватъ по петитѣ центърътъ и лѣвото крило на сръбската I. армия. Срещу позициитѣ на отряда *Ноцъ* намира Дринската дивизия, преминавайки между Райецъ и Трояци рѣката Райецъ първо-

начално съ авангарди. Частитѣ на подполковникъ *фонъ Ноцъ* едва що бѣха се устроили при Никодимѣ, когато неприятелѣтъ се разви срещу тѣхъ и постави на позиция нѣколко роти съ картечници, а по-после също и орждия. До като картечниците на сърбитѣ жарѣха по урвитѣ и крайнитѣ на селото, снарядитѣ имъ бумтѣха по заетитѣ отъ германскитѣ части скалисти чукари. Една сръбска колона се приближаваше въ походенъ редъ и отъ Фаришъ. Подполковникъ *фонъ Ноцъ* изпраща за защита на застрашения свой лѣви флангъ изпитания поручикъ *Хайнеке* отъ 12. Йегерска дружина, съ нѣколко групи и картечници на по-задния и въ страни находящъ се гребенъ. Огнената борба продължава съ часове. Денѣтъ клони къмъ своя край. Сръбскитѣ вериги бѣха се подали напредъ и се стремятъ да обхванатъ селото съ дѣсния си флангъ. Обаче, каленитѣ въ боя германски части държатъ спокойно своитѣ позиции. Но изведнажъ положението се промѣня. Съседѣтъ отъ дѣсно напуца своитѣ позиции. И отъ дѣсно въ тилъ се понася тѣпъ орждеенъ грѣмъ, а въ същото време далечъ на западъ се виждатъ горящи огнени езици. Подполковникъ *фонъ Ноцъ* трѣбва да вземе трудното решение, дали да продължава борбата или да отстъпи. Той не знае, че щаба на корпуса очаква отъ отряда охраната на лѣвия флангъ. Не получили заповѣдь въ такава смисълъ. Затова той действува правилно, като се оттегли своевременно, за да възстанови свързката съ своята дивизия презъ ханъ Абдипаша, преди да бжде възпрепятствуванъ отъ обхвата на врага. Въ тъмнината той успѣва да се откопчи незабелязано отъ врага, който още шестъ часа по-късно обстрелваше съ артилерия изпразненитѣ позиции. Сутринѣта на 24., следъ единъ уморителенъ маршъ по едва познаваеми пътеки, се достига при ханъ Абдипаша шосето Прилепъ — Велесъ. По серпентинитѣ, нѣколко километра по-горе отъ ханъ Абдипаша, вече кръстосватъ вражи патрули. Обаче, маршѣтъ по широкото шосе може още да се продължи на северъ, необезпокояванъ отъ врага. При Степанци се спира. Защото отъ тукъ изпратенитѣ напредъ по посоката на движението патрули биватъ посрещнати отъ картечния огънь на сърбитѣ. Следъ оттеглянето на Йегерската рота *Етценъ* сърбитѣ бѣха заели на 24. преди пладне Попадия и, настѣпвайки презъ Смиловци, бѣха достигнали ханъ Бабуна и сега преграждаха шосето. Въ скоро време врагѣтъ взе да намира и отъ югъ. Единъ сръбски танкъ и осемъ камиони, натоварени съ войници и картечници се движатъ отъ ханъ Абдипаша напредъ и откриватъ огънь. До гдето 1. и 2. роти на 12. Йегерска дружина се нахвърлятъ срещу тѣхъ, другитѣ части отъ отряда достигатъ до разположеното въ дерето село Поменово. По посока на Велесъ гънти сега орждеенъ грѣмъ. Кой знае колко време още ще бжде Велесъ въ наши рѣце! Ново решение трѣбва да се взема.

Да се атакува ли преграждащия при ханъ Бабуна врагъ и се опита да се пробие пѣтъ по-нанататѣкъ за Велесъ? Борбата срещу ханъ Бабуна, съ новъ врагъ въ тила, чието засилване трѣбва да се има предъ видъ, може да доведе до унищожаването на отряда. До като има другъ проходимъ пѣтъ, той ще се вземе. Подполковникъ *фонъ Ноцъ* се решава да отстъпи въ планинитѣ, западно отъ широкото шосе, да мине презъ планинската мѣстность, която се спуска отъ Голешница планина къмъ Вардара, за да излѣзе на шосето Велесъ — Скопие. Той успѣва! До като отхвърлениятъ на западъ ариергардъ, подъ командата на поручикъ *Хайнеке*, притегля къмъ себе си превъзходящи неприятелски сили въ посока на Скопие, ядрото на отряда продължава подъ неописуеми трудности марша си презъ каменистата пустиня, безъ да бжде обезпокояванъ отъ врага, до като най-после на 26., подиръ неописуеми мъжки, стига на шосето Велесъ — Скопие при Зелениково, кждето Вардаръ протича буйно презъ бѣлитѣ стрѣмни падини на Голешница планина, за да влѣзе въ широката долина. Нѣколко дни по-късно ние ще намѣримъ отряда при Куманово.

Отбранителнитѣ боеве при Градско и Криволакъ

(скица 6.)

До като главнитѣ сили на сръбската I. армия изпълняваха своитѣ операции срещу лѣвия флангъ на 61. корпусъ, Моравската дивизия продължи своето настѣпление, за да нахълта въ вардарската долина презъ Градско. Въ нощѣта срещу 23. силни отдѣления удариха нѣколкократно къмъ северъ. Тѣ попаднаха на позицията по висотитѣ южно отъ Градско, отъ кждето ги посреща пехотниятъ и орждеенъ огънь на германскитѣ и българскитѣ части. На мѣста се стигна до бой съ ножъ и ржчна борба. Една настѣпила при българитѣ паника бѣ преодолѣна бързо благодарение на въздействието на командующитѣ. Даже сърбитѣ трѣбваше да изоставятъ множество пленници.

Въ угрото на 23. сръбското командване узна, по една случайностъ, че е докаранъ единъ новъ германски дивизионенъ щабъ. Полскиятъ интендантъ *Фусъ* при дивизията *Дитерихъ*, възнамѣряваше, следъ като се отвезатъ намиращитѣ се въ лагера запаси, да спаси и товара на изостаналитѣ предъ фронта тренове и отпѣтува сутринѣта съ автомобилъ напредъ за разузнаване. Повече отъ хиляда метра южно отъ германската линия на постове, които наистина сж го забелязали, но не го извикали, автомобилѣтъ попада на единъ слабъ сръбски постъ. Интендантътъ *Фусъ*, който бѣ взелъ участие въ войната като офицеръ въ първитѣ й месеци

до раняването му, скача извън автомобила за да принуди с revolver въ ржка сърбитѣ да се предадатъ. Но въ това време една наблизко скрита верига открива огънь. Завързалата се борба завършва съ това, че интендантътъ *Фусъ* и карациятъ автомобила подпоручикъ *Иисенъ*, бѣха превъзможнати, и следъ като си изстреляха последнитѣ си патрони, попаднаха въ сръбски пленъ.

Сърбитѣ продължиха преди пладне настѣпленieto си, съ Моравската дивизия отъ западъ, съ Югославянската дивизия отъ изтокъ на долното течение на Черна. Дълги походни колони отъ всички родове войски се движеха къмъ Градско и Криволакъ; тѣ бѣха обстреляни до колкото това бѣ възможно. Следъ пладне охраняващата при Мужанци германска опълченска рота донесе за движението на неприятелски товарни колони отъ Кукуречани по лѣвия брѣгъ на Вардара въ северна посока. Тази вестъ звучеше подозрително. Ако сърбитѣ ударѣха тукъ съ голѣми сили, то не само че се застрашаваше групата Криволакъ, но ставаше възможно врагътъ, като изостави на западъ Велесъ, да нахълта отъ изтокъ въ долината на Вардара. За избѣгване на тази опасностъ най-бързата мѣрка бѣ да се заеме веднага важния кръстопътъ на висотата при Енесоба. Генералъ *Дитерихъ* изпрати съответната заповѣдъ на групата Криволакъ. Но също и дѣсниятъ флангъ на групата Градско висѣше все още на въздуха и оставаше изложенъ на обходъ. Единъ офицерски патрулъ, подъ командата на подпоручикъ *Поландъ*, изпратенъ отъ Градско къмъ Клепа, се върна после пладне безъ да е открилъ тамъ нѣкакви части. Заради това генералъ *Дитерихъ* се реши, за да запази своя флангъ, да ешалонира по-назадъ по висотитѣ, северно отъ Веничани. Нѣкои отъ пристигналитѣ вчера български маршеви роти. Къмъ тамъ замоли да се изпратятъ даденитѣ му днесъ въ разпореждане български полски батареи 14. отъ 1. артилерийски полкъ, както и 13. и 14. отъ 6. артилерийски полкъ. Командването на ешалонираниитѣ въ дѣсно назадъ части бѣ възложено на подполковникъ *Щаутинеръ*, командиръ на байрутската опълченска пехотна дружина, комуто бѣ даденъ подполковникъ *Тодоровъ* като началникъ на артилерията. Очакванитѣ вечерята батареи трѣбваше да заематъ позиция съ главна посока на изстрела къмъ манастира Чичево. По пладне неприятелскиятъ артилерийски огънь срещу Градско се засили значително. Следъ пладне се подадоха къмъ северъ широки вериги, западно отъ Черна и стреляйки се добраха на гребена на висотата южно отъ лагера, но закрититѣ български и германски батареи откриватъ бързъ огънь по тѣхъ, така че полето на атаката биде посипано съ гранати и шрапнели. И колкото по-близо идатъ сърбитѣ, толкова по-сигурно действува бѣлваниятъ отъ окопитѣ на защитника

добре примѣренъ огънь на пехотата и картечницитѣ. Сърбитѣ, чиито загуби се увеличаватъ, съзнаватъ, че атаката имъ по фронта не обещава никакъвъ успѣхъ. Тѣ залѣгватъ на близко разстояние и започватъ да се окопаватъ. За днесъ настѣпленieto е отбито. Обаче, тежкитѣ полски гаубици отъ германскитѣ батареи *Лукавицъ* сж толкова силно повредили отъ стрелба, че трѣбва да се изтеглятъ и изпратятъ на назадъ за поправка.

Едно решително сражение се очакваше за следния день. Затова трѣбваше да се поставятъ готови и последнитѣ части. Лайпцигската опълченска пехотна рота се притегли отъ Мужанци и замѣсти отъ ескадрона *Дончевъ* съ нѣколко картечници. Корпусътъ обещава още части. Привечеръ сръбска кавалерия съ орждия настѣпва къмъ Чичево. Тя се натѣква на малкото прикриващи дѣсниятъ флангъ конници на подполковникъ *Стояновъ*, който съ единъ спешенъ ескадронъ и нѣколко картечници указаха съпротива до настѣпването на тъмнината и се оттегля следъ прекратяването на боя къмъ Дворище.

Презъ нощта германски пионери вдигнаха въ въздуха желѣзопътния мостъ, който минава надъ Черна, не далечъ отъ развалинитѣ на стария градъ Стоби — нѣкогашна гранична крепостъ на римското царство срещу нашествието отъ преселението на народитѣ.

На бойното поле при групата Криволакъ въ утрото на 23. пристигна главнокомандующиятъ на българската действующа армия генералъ *Тодоровъ*. Той наблюдаваше сражението отъ висотата северно отъ Кара Ходжали и подиръ това събра германскитѣ и българскитѣ началници, за да имъ изрази твърдото си очакване, че ще успѣятъ да задържатъ позицията. Войнишкиятъ видъ и личното въздействие на главнокомандующия не можаха да не вдѣхнатъ нова надежда на българскитѣ началници, обаче, възспрѣха само временно разложението на частитѣ.

Скоро боятъ се оживи. Югославянската дивизия притегли своитѣ последни сили отъ Вардара. Задъ нея стоеше готова сръбската кавалерийска дивизия, за да може всѣки единъ моментъ да се впусне въ преследване.

Отбраната ръководѣше полковникъ *Плацманъ* отъ южната кота 420; нему помагаше най-енергично майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ*.

Преди пладне настѣпватъ за атака две сръбски дружини по долината на Слана къмъ Кара Ходжали. Тѣ биватъ отблъснати отъ огъня на българскитѣ окопни и планински батареи. После пладне сърбитѣ повтарятъ атаката съ значително по-голѣми сили, които се насочватъ къмъ Кара Ходжали и югоизточно предъ него разположенитѣ висоти Акъ-ташъ. Селото Кара Ходжали бѣ станало жертва на боеветѣ още въ

1915. г. То се състоеше само от развалини, отчасти обраснали с трева и представляваше само малко прикритие.

По горешитѣ скали на Акъ-ташъ борцитѣ сж напълно беззащитни отъ неприятелскитѣ снаряди и преди всичко жертва на палещото слънце. Наистина, подполковникъ *Георгиевъ*, началникъ щаба $\frac{2}{3}$ бригада разпореда да се подвезе напредъ вода въ обилно количество, но частитѣ не успѣватъ да я понесатъ на своитѣ бойци, така че частъ отъ тѣхъ, измжчвани отъ непоносима жажда, напуща позицията. Боятъ продължава часове. Кървавитѣ жертви се увеличаватъ очевидно. Но отлично подпомогната отъ тежкитѣ гаубици на отдѣлението *Делиусъ* и четири български батареи, по-големата частъ отъ стрелцитѣ — остатъци отъ българскитѣ 80. и 37. пехотни полкове — държи съ упорита храбростъ своитѣ позиции. Особено се отличава заемащиятъ Акъ-ташъ 66. пехотенъ полкъ на полковникъ *Саповъ*. Вече можеше да се счита, че денътъ ще се свърши успѣшно, когато вечерята се удаде на противника подъ гнета на едно огнево нападение, да се вмъкне неочаквано въ Кара Ходжали и съ това да направи неудържими така сжщо и позицитѣ по Акъ-ташъ. Полковникъ *Плацманъ* разпорежда частитѣ да се оттеглятъ въ тъмнината къмъ Чашке, кждето биватъ задържани отъ пристигналитѣ следъ пладне картечници отъ II. дружина на 12. опълченски пехотенъ полкъ подъ командата на капитана отъ опълченито *фонъ Шилгенъ*. Селото Сеоба, източно отъ Чашке, и кръстопътъ при Енешоба, на западъ отъ новата позиция, трѣбваше да се заематъ съ странични прикрития. За утре се очаква подкрепление за групата *Плацманъ* отъ две готови въ Щипъ батареи отъ българския 17. артилерийски полкъ и германски части, именно 12. опълченски пехотенъ полкъ и 13. резервна йегерска дружина, които при оттеглянето си отъ Демиръ Капия бѣха стигнали въ Радовище и отъ тамъ се притегляха насамъ съ камиони.

Отстъплението на българската I. армия на планинския гребенъ южно отъ Струмица

(скици 2. и 8.)

При българската I. армия 5. дивизия стигна до къмъ 23. източния брѣгъ на Вардара и се окопа при Градецъ—Удово. Непосрѣдствено въ дѣсно охраняваха 45. и 46. пехотни полкове отъ българската $\frac{3}{3}$ бригада. Генералъ *Нерезовъ* разпореда останалитѣ дивизии отъ неговата армия да отстъпятъ презъ нощта срещу 23. по гребена на линията Калково—Орманли—Висока чука, до като слаби ариергарди задържаха до 23. вечерята старитѣ окопи. Висшитѣ български началници се стараеха посрѣдствомъ обикаляне на частитѣ по огненитѣ

линии да повдигнатъ настроението и довѣрието имъ. На утрото на 24. лекитѣ и тежки батареи бѣха готови за стрелба и разпрѣскаха настѣпващитѣ английски пехотни и кавалерийски отдѣления. Изглеждаше, че и днесъ врагътъ настѣпва нерешително. Въпрѣки това, множество дезертьори напущаха фронта, като разбиваха пушкитѣ и картечницитѣ си. Сжщо и артилеристи оставяха своитѣ оръдия. Германскитѣ тежки батареи отъ 118. и 159. отдѣления стреляха въ района на 9. дивизия безъ каквато и да е пехотна охрана, така че най-после тѣ трѣбваше да бждатъ оттеглени. Българската I. армия не успѣ да запуши зѣющата широка празнина между дѣсното ѣ крило и дивизията *Дитерихъ*. Още на 22. преднитѣ части отъ сръбската Тимошка дивизия, които при Криволакъ бѣха преминали Вардара, се обърнаха на изтокъ. На 24. нѣколко неприятелски дружини се подадоха до Гарванъ—Лѣсковица и застрашаваха важния пътъ Струмица—Радовишъ—Щипъ. Отправениѣ на 5. българска дивизия заповѣди отъ щаба на армията, да изпрати срещу фланга на тази колона необходимитѣ сили не можаха да бждатъ изпълнени.

Падането на Градско

(скици 2. и 6.)

Настѣпи утрото на 24. септемврий. Пакъ единъ жарко топълъ денъ при блѣстяще синьо небе. Срещу дѣсния флангъ на дивизията *Дитерихъ* между Чичево и Вардара, както и при Паликура, сѣрбитѣ се бѣха окопали презъ нощта, докато кавалерията имъ следъ боеветѣ вчера вечеръ се бѣ отдрѣпнала на югъ. За съжаление, очакванитѣ за групата Градско подкрепления — три дружини, едно планинско картечно отдѣление и две планински батареи — не бѣха още пристигнали. Подпоручикъ *Поландъ* се опита отново съ единъ коненъ патрулъ да установи връзка съ фланга на дѣсния съседъ. Това не му се удаде. Натъкналъ се на неприятелски конни отдѣления, той взе посока къмъ Попадия, но и отъ тукъ сжщо бѣ прогоненъ отъ противникова кавалерия. Дѣсното крило на групата и дѣсния флангъ оставаха както и преди все застрашени. Едно набързо решено и отговаряше на положението използване на очакванитѣ подкрепления, шомъ тѣ пристигнатъ въ Дворище, бѣ отъ най-големо значение. Затова генералъ *Дитерихъ* изпрати на утрото своя изпитанъ генералъ щабенъ офицеръ *фонъ Фридрихъ Шрьотеръ* на задната позиция при Виничани, за да се постави въ връзка съ тамошния началникъ подполковникъ *Щаутнеръ* и съ пристигналитѣ презъ нощта при Виничани български батареи и да разположи новопристигащитѣ части съ обстановката. Ние за сега ще го оставимъ и ще проследимъ какво става при Градско.

10 часа преди пладне е, когато артилерийския огън на противника, който през нощта и на утрото едва действуваше обезпокоително, започна съ все сила срещу Градско. Съ ревъ бият сръбските гранати въ стрелковитъ окопи и батареитъ, въ лагера на града. Скоро започват да се подават напредъ подъ силенъ огънъ лежацитъ срещу фронта сръбски вериги. Германскитъ опълченци и българскитъ стрелци стискатъ здраво пушкитъ си. На дѣсния участъкъ българския дружиненъ командиръ има въ подчинение седемъ роти, на лѣвия участъкъ капитанътъ отъ опълчението *Айзенлоръ*, доскоро още началникъ на строителното отдѣление въ Градско, разполага съ шестъ роти и орждията на планинската батарея на подпоручикъ *Хиртъ*, които сж изнесени въ предната бойна линия като пехотни орждия — всичко около 1000 пушки, 40 картечници и 4 орждия, разположени далечъ едно отъ друго на едно пространство отъ четири километра. Задъ тѣхъ стрелятъ четири български батареи и германската полска артилерия на капитана отъ опълчението *Простхайнъ*, осемъ орждия и дванадесетъ гаубици. Тѣ се командуватъ отъ майоръ *Христовъ*. Единъ малкъ резервъ — една германска опълченска пехотна рота и шестъ картечници — стои готовъ за походъ въ западната частъ на лагера.

Действително, по число представляватъ слаба сила. Обаче, германскитъ опълченци сж прекарали отлична мирновременна подготовка за стрелба и сж решени, до колкото имъ позволяватъ силитъ, да я използватъ. Сжщо и българскитъ стрелци доказаха въ вчерашния бой своето мъжество. Артилериститъ, българи и германци, сж напълно запазени.

Генералъ *Дитерихъ* има възможността, отъ своя наблюдателенъ пунктъ по гърба на висотата, южно отъ лагера, да обозре по-големата частъ отъ собствения бсенъ фронтъ. Неволно окото му се спира върху дѣсното крило на позицията на отбраната, която се е разположила тамъ въ единъ земенъ окопъ отъ по-раншитъ боспе. Той е главната целъ на сръбската артилерия и подъ нейния оживенъ огънъ прилича на букетъ отъ земни взривове.

Въ 10 ч. 30 м. преди пладне майоръ *Христовъ* донася, че батареитъ му обстрелватъ колони на врага, които се изтеглятъ презъ Чичево къмъ северъ, навѣрно за обхватъ срещу дѣсното крило. Ще може ли въкараната тамъ за подкрепа въ земления окопъ германска опълченска рота, разнебитена отъ унищожителния артилерийски огънъ, да удържи атаката на числено превъзходящия противникъ? И все още липсватъ донесения за пристигането на очакванитъ при Дворище подкрепления! Така сжщо не се забелязва никакво движение и на Клепа, която прегражда на дѣсно обзора и владѣе далечъ на изтокъ бойното поле. Този връхъ се издига въ мъртва тишина. Ако съгласно заповѣдта по корпуса,

тамъ би имало български части, то тѣхнитъ орждия биха могли да обстрелятъ съ действителенъ артилерийски огънъ всѣко неприятелско настѣпване презъ Чичево къмъ Дворище. Но надеждата за огнева свръзка съ 4. дивизия е суетна. Нѣма вече съмнение, че нейниятъ лѣви флангъ лежи далечъ на западъ отъ Клепа.

Къмъ 11 ч. пр. пл. капитанътъ отъ опълчението *Айзенлоръ* донася, че врагътъ подготвя атаката по фронта. Въ скоро време картечния огънъ се разярява бурно. И орждията на отбраната прашатъ съ все сила своитъ снаряди, тѣ стрелятъ съ нагорещени тѣла. Огнътъ изглежда заставя атакующитъ да не могатъ да се навдигнатъ. Позициитъ сж задържани. Само не далечъ отъ дѣсното крило единични български групи отстъпватъ.

Минута следъ минута отлитатъ. Въ 11 ч. и 30 м. телеграфътъ донася известието, че настѣпватъ силни походни колони на врага западно отъ пристигналитъ при Виничани български батареи. Но какво е това? На дѣсното крило бие артилерийски огънъ отъ дѣсно въ гърба. Сжщо се забелязватъ и отъ окопа движения назадъ. Движение на врага къмъ Дворище и артилерийски огънъ отъ тамъ значи обхватъ, който, ако се изпълни, ще отрѣже пътя на отстъплението на частитъ отъ Градско къмъ Велесъ. Едно съдействие на батареитъ отъ Виничани не може вече да се допуша, сжщо така и съдействието отъ нетърпеливо очакванитъ подкрепления. Остава само бързото решение за отстъпване. Заповѣдитъ се гонятъ. „Груповиятъ резервъ веднага да се отправи за заемане на дѣсното крило!“ — „Артилерията на ешалони назадъ къмъ висотитъ северно отъ Виничани!“ — „Оттегляне на пехотата сжщо къмъ тамъ, като се започне отъ лѣвия флангъ! Дѣсниятъ флангъ трѣбва да се държи до последни усилия!“ — Но обстоятелствата сж по-силни отъ волята. Дѣсниятъ флангъ, въпрѣки изпратеното подкрепление, нѣма вече сила да устои на вражия напоръ. Нѣколко групи храбри опълченци попадатъ въ пленъ. Другитъ отстъпватъ на широкъ фронтъ. За щастие противника не преследва веднага. Оттеглянето може да се извърши безъ сътресение и въ спокойствие.

Планомѣрно се хвърлятъ въ въздуха желѣзнопътнитъ постройки. И лагерътъ се подпалва. Благодарение подготвеното на пионеритъ на подпоручикъ *Бюлихъ*, той започна бързо да гори отъ всички страни. Това е кърваво червениятъ знакъ, че и тукъ борбата е стигнала до своя край! До като лѣвия флангъ на отстъпващитъ бойци се приближава къмъ лагера, може да напусне лагера и дивизионниятъ щабъ съ последния ешелонъ, преследванъ отъ трескотнята на изкаранитъ върху напуснатата висота сръбски орждия. По висотитъ при Виничани го чака първиятъ му генералъ-щабенъ офи-

церь капитанъ *фонъ Фридрихъ—Шрьотеръ*. До това време той бѣ подпомагалъ на подполковникъ *Щаутнеръ* при необходимото прегрупиране на приемната позиция и бѣ посочилъ мѣстата на подвозванитѣ отъ сутринята български батареи, които поради трудноподвижността на волските япряжки, още не бѣха пристигнали. Обаче, първиятъ ешелонъ на отстъпилитѣ въ трѣсъ отъ Градско батареи бѣ вече откачилъ и открилъ огънь срещу преследващитѣ сръбски колони и батареи, чиито гранати попадаха по висотитѣ при Виничани. Капитанъ *фонъ Фридрихъ—Шрьотеръ* пращаше безуспѣшно да търсятъ по всички посоки очакванитѣ подкрепления. Догдето още генералъ *Дитерихъ* съ своя първи генералъ-щабенъ офицеръ обхождаше съ уморени жандармерийски коне*) приемната позиция, охраняващиятъ дѣсниятъ флангъ подполковникъ *Стояновъ* къмъ 2. ч. по пладне праща донесение съ конни ординарци, че дълги походни колони на противника настѣпватъ вече по пѣтя Дворище—Скачанци и че Клепа сѣщо е вече заета отъ врага.

На българскитѣ маршеви роти, които бѣха заели приемната позиция, не бѣ възможно да се разчита при по-сериозна борба. Сломената поради отстъплението частъ, на това отгоре разстроена отъ непрекъснати боеве и отъ палящата жегата отъ 60° целзиусъ твърде скоро стана напълно небоеспособна! Поради това се застраши силно не само позицията при Виничани, но сѣщо така и отстъплението къмъ Велесъ. Генералъ *Дитерихъ* се реши да продължи оттеглянето до разузнатата още на 23. позиция, лежаща между Бабуна и Вардаръ на висотата при Църканина. Той заповѣда на пристигащитѣ отъ Градско части да следватъ марша си, както и да се оттеглятъ веднага тритѣ запрегнати съ волове батареи. Подполковникъ *Щаутнеръ* получи заповѣдъ да прикрива отстъплението на отряда по висотитѣ при Виничани съ тамъ окопанитѣ роти и три батареи, като изпрати едно странично отдѣление къмъ Гърничище.

Бронираното отдѣление, което възѣше много прикачени коли, натоварени съ бойни и хранителни припаси, а сѣщо и празни кола, взема една частъ отъ уморенитѣ и едва ли вече способни за походъ части, особено опълченцитѣ въ напредналата възраст, и на нѣколко пѣти ги превозва до позицията на Бабуна. Догдето оттеглянето се извършва тъй безъ

*) Конетѣ на дивизионния щабъ се намараха при 2. ешелонъ на щаба, който на 20., подъ командата на подпоручика отъ запаса *Шайманъ*, ведно съ дивизионното телефонно отдѣление напусна Демир Капия и стигна въ походъ презъ долината на Струмина до Радовишъ. Тукъ той бѣ принуденъ, поради падането на Щипъ, да обърне назадъ, и притиснатъ отъ врага, да си пробие пѣтъ презъ долината на Струмица до София. Едва на 10. октомврий той се намѣри, следъ много жертви на хора и коне, отново съ дивизията си въ Парачинъ.

значителни спѣнки, противникътъ следъ пладне атакува позицията на ариергардитѣ при Виничани подиръ слаба артилерийска подготовка. Атакуваниятъ съ голѣма сила дѣсенъ флангъ не издържа и вѣвлѣче частъ отъ другитѣ роти, тъй че подполковникъ *Щаутнеръ* трѣбва да даде преждевременна заповѣдъ за оттегляне на ариергарда. То се извърши подъ напора на врага, който, обаче, не преследва отвѣждъ висотитѣ при Виничани и Гърничище, а обстрелва съ огънь долината на Вардара до Сгрополци.

Когато генералъ *Дитерихъ* дава на събранитѣ началници на частитѣ заповѣдта да заематъ висотитѣ между Бабуна и Вардара, установява се, че отъ 1. дружина на българския 66. пехотенъ полкъ сѣ останали на лице само командирътъ, нѣколко офицери и около 20 войници. Почти всички войници на тази до преди нѣколко часа храбро сражаваща се дружина при отстъплението, бѣха се разбѣгали въ планинитѣ. Командирътъ биде изпратенъ въ Велесъ, при който градъ той се надѣваше да може да събере хората си на моста на Вардара.*)

Преди настѣпването на тъмнината, позицията между дефилето на Бабуна и Вардара е заета съ слаби части, главно германски, а при вливането на рѣка Бабуна се поставя единъ малък резервъ. Къмъ тамъ се притегля сѣщо и бронираното отдѣление. По дветѣ крила охранява конницата, която се свързва въ дѣсно съ остѣпилата по заповѣдъ на корпуса на линията Желовче — Витанци — Бабуна българска 4. дивизия, а по източния брѣгъ на Вардаръ при Горни Карасларъ търсената свързка съ българската 2. дивизия не може да бѣде установена.

Групата Градско бѣ успѣла, следъ извънредното упорство, да избѣгне въ последния моментъ отъ застрашаващия я обхватъ. Следъ една спокойна нощъ ще бѣде тя утре готова да отбива атакитѣ на противника по фронта на позицията при Бабуна и по този начинъ да поеме по-нататъшната охрана на шосето Градско — Велесъ.

Падането на Щипъ

(скици 2. и 6.)

Пѣтътъ Криволакъ — Щипъ, 24. километра дълго шосе, криволичи отъ Вардаръ въ стрѣмни обрѣзи къмъ голата прострѣна отъ югъ на северъ висота Чашке, въ чиито южни подеми лежатъ развалинитѣ на познатото ни вече село Кара Ходжали. Отъ дългото тѣсно било на Чашке се издигватъ три

*) Неговитѣ усилия имаха само малъкъ успѣхъ. Остатѣка отъ дружината му на 26. септемврий биде придадена къмъ 4. дивизия.

върха и третъ съ еднаква височина 420 метра, единиятъ юженъ, втория сръденъ и третиятъ северенъ. Отъ последния се спуща шосето къмъ северъ въ стръмни завои за долината на Софилари, за да следва подиръ това по течението на Бръгалница до Щипъ.

Презъ нощта срещу 24. българскиятъ вериги, следъ изгубване на Кара Ходжали, се бѣха загнѣздили по южния върхъ 420 зедно съ германскиятъ картечници на капитана отъ опълчението *фонъ Шилгенъ*. По-нататъкъ на изтокъ на кръстопътъ при Сеоба имаше едно слабо странично прикрытие за преграждане на идващия отъ Пепелище пътъ. Германското командване мислѣше угрижено за своя дѣсенъ флангъ, кждето, поради недостигъ отъ войски, още не бѣ се успѣло да се завземе Енесоба. Полковникъ *Плацманъ* възнамѣряваше да насочи нататъкъ очакваната да бжде превозена съ камиони най-предна дружина отъ германския 12. опълченски пехотенъ полкъ. Отъ двѣтъ тежки батареи на отдѣлението *Делиусъ*, командваната отъ подпоручикъ *Айхлеръ* 8. батарея възлѣзе северно отъ сръдния върхъ 420., до като по неговитъ южни склонове и още по-нататъкъ източно се намираха на бойна позиция четири български планински батареи. 5. батарея на това германско тежко артилерийско отдѣление, поради липса на бойни припаси, не биде поставена на позиция; тя се бѣ спрѣла въ походна колона северно отъ сръдния върхъ 420. Сжщо и българскиятъ батареи трѣбваше да пестятъ снарядитъ си.

Сутринтъ на 24. сръбскиятъ батареи започнаха живо да обстрелватъ сръдния върхъ 420. Изнесенитъ презъ нощта тамъ и разположени почти на открито български планински батареи, представляваха една примамлива целъ. Сжщо и сръбската пехота продължи настѣпателнитъ си движения отъ Кара Ходжали и изъ долината на Слана. Упорството на българската пехота изглеждаше да отслабва. Липсата на храна и мжката отъ неугасима жажда позволяваха да надвие обезкуражаването. Въ растяще число напуцаха единични хора и малки отдѣления бойното поле и се отправяха по посока на Щипъ.

Къмъ 8 ч. пр. пл. полковникъ *Плацманъ*, който се намираше на сръдния върхъ 420, получи донесение отъ лѣвото странично прикрытие за настѣпването на силно превъзходящи неприятелски колони отъ Пепелище къмъ Сеоба. Ако слабото странично прикрытие не удържи, то лѣвия флангъ на позицията при Чашке щѣше да бжде застрашенъ. Полковникъ *Плацманъ* изпрати за това последната разполагаема конница съ нѣколко планински орждия къмъ застрашения флангъ, кждето тя, ведно съ страничното прикрытие, трѣбваше да възпрепятствува на врага да настѣпи къмъ Сеоба.

Скоро стана явно, че войскиятъ по върха 420 въ най-предната линия бѣха още слаби. Малкото тамъ поставени картечници и нѣколкото български бойци подързаха огнената борба. Положението ставаше все по-критическо и можеше още да бжде спасено само съ навременното пристигане на очакванитъ отъ Радовишъ германски дружини.

Въ това време — часътъ е около 10 пр. пл. — единъ български офицерски патруль се връща при полковникъ *Плацманъ* и долага, че е билъ обстрелянъ съ картеченъ огънь далечъ въ тила отъ западъ. Единъ войникъ е билъ раненъ.

Така се отижсти, загдето Енесоба не можа да бжде заето на време. Полковникъ *Плацманъ* прѣсхва веднага всички разполагаеми войници на неизвадената на позиция германска батарея съ карабини къмъ дѣсния флангъ. Сжщо и една планинска батарея взема фронтъ къмъ тамъ. Въ скоро време отъ западъ започва да бие и шрапнеленъ огънь. Опасността, да бждатъ впримчени като въ капанъ отъ дѣсно и отъ лѣво, расте отъ минута въ минута, безъ да има разполагаеми части за противодействие. Затова и полковникъ *Плацманъ* се решава да отстѣпи съ слабия отрядъ къмъ северния върхъ 420. Най-напредъ трѣбва капитанъ *Делиусъ* да заеме тамъ съ своитъ гаубични батареи една приемна позиция. Той галопира напредъ за разузнаване. Когато достига до вижданото отъ западъ мѣсто на пътя презъ прохода, на който бѣ обстрелянъ българския патруль, открива се и срещу него огънь. Пътъ за тежкитъ орждия на скрития отъ врага склонъ нѣма. Остава само възможността да се премине опасното мѣсто колкото се може по-скоро. Капитанъ *Делиусъ* застава на чело на най-предното орджие и кара силно трѣсъ. Щомъ той напуца закритието, неприятелскиятъ огънь засвистява отново, но твърде високо. Капитанъ *Делиусъ* съ подпоручикитъ *Бринкманъ* и *фонъ Хойзингеръ* и първото орджие съ една снарядна кола минаватъ невидими. Но още при второто орджие падатъ сгруппирани конетъ, смъртно ранени. Орждието остава насрѣдъ пътя и спира движението. Опитътъ да го оттеглятъ пропада поради сигурно прицелния огънь на неприятелскиятъ картечници. Тогава се нахвърлятъ намиращитъ се наблизъ офицери — полковникъ *Плацманъ* съ своя адютантъ поручикъ *фонъ Вутенау*, майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ*, капитанъ *Черни*, офицеръ за разузнаване при генералъ *Дитрихъ* — и двама германски артилерийски офицери съ нѣколко артилериисти, залѣгатъ на единъ западно отъ шосето лежащъ склонъ, за да обстрелятъ съ карабинитъ си храста, въ който се предполага да сж сръбскиятъ картечници и по този начинъ да отмахнатъ огъня имъ отъ застрашения завой, като го привлѣкатъ върху себе си. Тѣ действително успѣватъ да намалятъ първоначално вражия картеченъ огънь, подиръ което той се отправя срещу тѣхъ.

Подъ тази огнева охрана може вече останалото на срѣдъ пѣтя орждие да се отгърколи надолу по урвата. Шосето се освобождава и едно число коли преминаватъ презъ застрашеното мѣсто и се закриватъ.

Къмъ сжщото време почти, когато германскитѣ офицери и артилериисти подеха огневата борба, подпоручикъ *Айхлеръ*, командирѣтъ на 8. батарея, поставя своитѣ тежки гаубици отново на позиция. За да се предизвика да се издадатъ замълчалитѣ за сега картечници, той прати единъ охотникъ — единъ по-възрастенъ жененъ коларъ на име *Вайсъ* пожела веднага — да мине презъ откритото мѣсто съ една кола. Огнѣнѣтъ на картечницитѣ затраква отново, безъ да засегне карация полека коларъ *Вайсъ*. Обаче, подпоручикъ *Айхлеръ* разпознава мѣстата на картечницитѣ, взема ги подъ огнѣн на 900 метра и ги принуждава да замълкнатъ. Но следъ известно време картечницитѣ подемаѣтъ отново огнѣнъ си съвсемъ отъ близо и съ по-големъ резултатъ. Гаубицитѣ не могатъ вече да стрелятъ срещу тѣхъ предъ стоящото отпредъ закритие на кжсото разстояние отъ 300 метра. Обстрелването имъ се предоставя сега само на малкото карабини. Подпоручикъ *Айхлеръ* заповѣдва да се закачатъ гаубицитѣ му, за да ги преведе презъ критическото мѣсто. Но преди още да стане това, започна да се чувствува, че врагѣтъ извършва обхватъ. Лѣвото странично прикритие избѣгва къмъ Софилари. Отъ кота 450, западно отъ Хаджи Реджепли, бие картеченъ огнѣнъ въ тила на стреляшитѣ германски офицери и артилериисти. Почти сжщевременно атакува и неприятелската кавалерия по върха на прохода срещу задържащитѣ се още тамъ орждия и коли. Но германскитѣ карабини се обръщатъ като свѣт-кавица и отправятъ своитѣ изстрели срещу противниковитѣ конници. Атаката се отбива. Истрелватъ се и последнитѣ патрони. Българитѣ вече не се виждатъ никжде. Обхванатъ отъ дветѣ страни, на германския началникъ не остава нищо друго, освенъ да даде заповѣдь за общо отстъпление презъ Софилари. Последнитѣ две германски орждия трѣбва да се пожертвуватъ. Полковникъ *Плацманъ* се оттегля съ своитѣ вѣрни сподвижници подъ вражия огнѣнъ по посока на Щипъ. Ездачитѣ снематъ амуницията отъ своитѣ коне и се спасяватъ въ галопъ по пѣтя. Офицери и прислужници, съ силно нагорещена карабина въ ржка, взиматъ най-кжсия пѣтъ въ страна на шосето, презъ стрѣмни спускове, презъ дълбоки урви, гжсти храсти и стари лозя, винаги преследвани отъ свистенето и свиренето на противниковитѣ куршуми. Потѣта тече като рѣка, сърдцето бие до пукване. Не единъ пада, улученъ отъ смъртоносенъ куршумъ. Далечъ долу въ политѣ на завоитѣ стоятъ автомобилитѣ. Прочее, бързо надолу по стрѣмнитѣ сипеи. Когато полковникъ *Плацманъ*, подкрепянтъ отъ своя адютантъ поручикъ *Вутенау* и прикриванъ въ тила отъ капитанъ *Черни*, достигна автомобилитѣ, той е близо до пълно

тѣлесно изтощение. Автомобилитѣ пѣтуватъ за Щипъ. Единъ опитъ на майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ* да организира на участъка Софилари нова отбрана съ български части пропада. Обаче, на капитанъ *Делиусъ* се удава да изнесе на позицията спасенитѣ свои гаубици южно отъ Щипъ и да обстреля съ последнитѣ си снаряди една открито настѣпваща противникова батарея. Когато къмъ 6 ч. вечерята е изстреляна и последната граната, остатѣцитѣ отъ храброто отдѣление *Делусъ* се отправятъ въ походъ къмъ Нишъ*).

Майоръ *фонъ Фалкенхаузенъ*, следъ като всички негови усилия да спаси положението останаха напраздно поради българската бездейностъ, се върна къмъ щаба на армейската група *Шолицъ*.

Едва късно следъ пладне пристигатъ части отъ германския 12. опълченски полкъ, до колкото сж могли да бждатъ подвозени съ камиони въ мѣстността южно отъ Щипъ и се опитватъ да задържатъ участъка при Софилари, обаче, обхванати отъ две страни, трѣбвало да се оттеглятъ къмъ Щипъ, подъ неприятелски артилерийски огнѣнъ. Други части отъ полка и отъ 13. резервна йегерска дружина пристигатъ пеша едва вечерята наблизко до Щипъ, когато бѣ вече решено да се напусне града. Тѣ продължаватъ отстъпателния свой маршъ. Ние ще ги срещнемъ пакъ по-късно.

Презъ нощта българитѣ напущатъ Щипъ, който на 25. бива заетъ отъ сръбската кавалерийска дивизия.

Полковникъ *Плацманъ* почина скоро следъ своето последно сражение, вследствие прекаранитѣ трудности. Той бѣ единъ герой, който, до като около него всичко се сломяваше, храбро и вѣрно изпълняваше съ своитѣ германци дълга си до последния дѣхъ!

Решенията на щаба на 61. корпусъ

(скица 6.)

Генералъ *Сюрень* се реши на 24. вечерята, следъ като бѣ узналъ за отстъплението на западната група отъ дивизията *Дитерихъ* по висотитѣ при Църквина, да оттегли и българската 4. дивизия. Той ѝ заповѣда въ настѣпващата нощъ да отстъпи до Йеловче—Витанци—Бабуна. Българската 2. дивизия получи заповѣдь да отблъсне една евентуална неприятелска атака по висотата при Горни Карашларъ—Богословацки баиръ. За въ случай, че и тѣзи позиции би трѣбвало да се напуснатъ, корпусѣтъ нареди да се приготвятъ последующитѣ позиции. За 4. дивизия по линията кота

*) Следъ дългъ труденъ походъ капитанъ *Делиусъ* пристигна презъ Кочани—Кюстендилъ на 2. октомврий въ София.

650. (северно отъ Хърлевци)—Еленоводица—Вардаръ; за дивизията *Дитерихъ* на източния бръгъ на Вардара отъ дветъ страни на Велесъ, съ лѣвия флангъ на висотата северно отъ Карашларъ, свързвайки се въ лѣво къмъ Богословацки баиръ съ 2. дивизия.

Дветъ горепоменати дивизии получиха по-нататкъ указание да оставятъ на позициитъ южно отъ Велесъ само планинската артилерия и нѣколко леки полски батареи, а останалата артилерия въ следната нощъ да оттеглятъ презъ Велесъ на тилни бойни позиции южно отъ Новочане, за да може отъ тукъ да се фланкира настѣпването срещу позицията при Еленоводица, евентуално да може своевременно да се вземе подъ огънь насочващия се къмъ Велесъ противникъ. Тѣзи заповѣди по корпуса, предварително указващи на мѣрките за дивизиитъ, бѣха въ зависимостъ отъ все още по-безутешно ставащото състояние на българскитъ части. При 2. и 4. дивизии голѣми части бѣха решили да се разформиратъ съвсемъ. Голѣми пехотни групи се оттегляха безъ оръжия назадъ. Артилерията на нѣколко пѣкти изостави оръдията си дори и тамъ, където нѣмаше никакво сражение, а ездачитъ и прислужниците избѣгваха съ запрѣжките. Една цѣла батарея, използвайки единъ празенъ тренъ, бѣ отпъувала отъ Велесъ за Скопие. Много части бѣха останали безъ продоволствие отъ дни насамъ, следъ като отстъпващи войници унищожиха магазинитъ и запаситъ, безъ да бѣ това належащо, дори и далечъ задъ бойния фронтъ. Поради това въ скоро време и германскитъ войски щѣха да дойдатъ до края на силитъ си.

Стратегическото положение на групата Шолцъ вечерта на 24. септемврий

(скица 2.)

Генералъ *фонъ Шолцъ* премѣсти на 24. своя щабъ отъ Скопие въ Лѣсковацъ. Стратегическото положение, което тамъ биде посочено върху картитъ въ щаба, би могло да разколебае силата дори и най-смѣлия началникъ да вземе решение! Западното крило на армейската група, 62. корпусъ застрашено при своето оттегляне къмъ северъ, се намираше предъ опасността да бѣде притиснато въ албанския планински пустошъ. Източното крило, българската I. армия, се намираше въ растяще разложение. Далечъ притиснатиятъ центъръ, 61. корпусъ, бѣ пробитъ при Щипъ. Вредомъ врагътъ напиралъ съ голѣми сили. Срещу лѣвия флангъ на 62. корпусъ сж поставени около 7 дивизии, най-малко толкова сж и срещу фланга и фронта на I. армия. Въ вгълбнатината при

Велесъ — Щипъ опериратъ почти 7 до 8 противникови пехотни и 1½ кавалерийски дивизии.

За продължаване на операциитъ бѣ отъ най-голѣмо значение, щото 61. корпусъ съ своитъ последни сили да забавя напредването на противника до край, за да създаде възможностъ на 62. корпусъ да излѣзе съ ядрото си предъ Вардарската порта при Скопие, преди тя да може да бѣде затворена отъ врага. Той имаше да примени отъ Щипъ до Скопие само 80 километра, когато разстоянието отъ Охридското и Преспанското езера до тамъ бѣ повече отъ 160 км. Затова трѣбваше и 62. корпусъ да ускори съ всички срѣдства своя отстъпателенъ маршъ отъ областта на езерата къмъ Скопие.

Пробивътъ при Щипъ откриваше най-послед възможността за врага да настѣпи по изхождащото отъ тукъ къмъ североизтокъ шосе презъ Царево село за къмъ 190 км. отдалечената София. Трѣбваше да се смѣта, че врагътъ не би изоставилъ случая чрезъ непосредствено застрашаване на българската столица, да направи единъ натискъ и въ политическо отношение.

Общото положение изглеждаше още по-заплетено, когато отъ Кюстендилъ се получи съобщението, че тамъ нѣколко стотици мятежници, идящи отъ фронта на 2. и 3. дивизии, били навлѣзли въ българската главна квартира и съ заплашване сж изисквали тренове за отпътуване по роднитъ си мѣста. Подъ натиска на мятежниците, споредъ донесението на останалия на поста си германски офицеръ за сръзка майоръ *фонъ Хинкелдай*, българското главно командване вечерта временно се дори съвсемъ разформирало.

Само полученото отъ германското върховно командване съобщение, че ще се изпратятъ на македонския фронтъ две германски дивизии — Алпийския корпусъ отъ западния фронтъ, 217. пехотна дивизия отъ Кримъ — и нѣколко австрийски дивизии, можеше всрѣдъ това съвсемъ отчаяно положение да даде малка надежда, за избѣгване на пълния разгромъ. Ако въ хаоса на всички онѣзи лоши известия и тревожни сведения генералъ *фонъ Шолцъ* не позволи да се изпадне въ малодушие и нервностъ и заповѣдитъ му носѣха печата на спокойствието и сигурността, то той показа съ това онова величие на душата, което отличава истинския войникъ въ злощастни дни. Изобщо, да се овладѣе отчаяното положение бѣ възможно само, защото командующия групата отчасти съзираше сжщитъ онѣзи качества и у своитъ подчинени началници.

XI. армия нѣмаше нужда отъ повече указания. При 62. корпусъ колонитъ и обозитъ сж преминали по тѣснитъ планински проходи толкова далечъ, че генералъ *фонъ Шойбенъ* още по пладне на 24. разпореда презъ нощта срещу 25. да за-

почнатъ бързо отстъпителния си маршъ 6. и 1. дивизии, а презъ нощта срещу 26. Охридската дивизия. При 61. корпусъ генералъ *Сюрень* съзнаваше задачата си, че съ всички сили трѣбва да въздържи напредването на врага по посока Скопие—Куманово.

Друго е положението при българската I. армия. Неи трѣбва да се изпратятъ нови указания за продължаване на движенията ѝ. Още презъ нощта срещу 25. тя получава заповѣдъ да насочи всички разполагаеми сили за охраняване на шосето Щипъ—Царево село. Ако бъдещитѣ събития направятъ необходимо едно по-нататъшно оттегляне на фронта на армията, то последната, за да възпрепятствува непременно на настъпването на врага по посока на Пехчево и къмъ старата българска граница, трѣбваше да заеме позиции по Плачковица и Огражденъ планини, като държи връзка съ дѣсното крило на II. армия.

Следъ като пристигнатъ изпратенитѣ по желѣзнитѣ пжтища дивизии, армейската група Шолцъ възнамѣрява да ръководи по-нататъшнитѣ операции споредъ следнитѣ съображения. Щомъ се събератъ очакванитѣ германски и австрийски дивизии на желѣзопжтната линия Враня—Куманово, трѣбва да се премине съ всички сили въ контрър настъпление вдлъжъ по шосето Куманово—Щипъ. По този начинъ ще се запази най-добре старата българска граница, което желае и българското командване, тъй като противникътъ, при едно силно застрашаване на лѣвияму флангъ, не ще посмѣе да настъпи бързо презъ Пехчево—Царево село. Използуването на 62. корпусъ, който ще разполага, съ най-малко две дивизии отвждъ Тетово—Скопие ще бже въ зависимостъ отъ по-нататъшнитѣ събития, особено отъ това, колко ще е напредналъ врагътъ при пристигането на корпуса до портата на Скопие. Ако дивизиитѣ на 61. корпусъ биха били отблъснати до тогава по висотитѣ южно отъ Куманово ще се яви въпросъ дали 62. корпусъ да се постави до 61. корпусъ, защищаващъ Куманово и Скопие, или въ сръзка съ пристигналитѣ въ подкрепление германо-австрийски части или най-после ще трѣбва да заеме една позиция северно отъ Тетово—Скопие. Въ зависимостъ отъ тѣзи условности, войскитѣ отъ 62. корпусъ би трѣбвало да си пробиватъ изхода презъ планинитѣ отвждъ Тетово—Скопие, въ какъвто случай настъплението на насоченитѣ презъ Куманово германо-австрийски голѣми части би могло да ги облекчи чувствително. На ариерградитѣ на 62. корпусъ падаше задачата да охраняватъ по планинитѣ южно отъ Тетово—Скопие отстъпването на ядрото.

Примамливата мисль, съ готовитѣ части на XI. и I. армии да се овладѣе отново Щипъ и положението тамъ да се възстанови набърже, се изостави отъ армейската група, поради нейнитѣ съображения, че не може повече да се разчита за такива решения на българскитѣ разполагаеми части,

тъй като по досегашнитѣ опити се знаеше, че тѣхния мораль и способността имъ да маневриратъ сж силно пострадали.

Въ противоположностъ на това схващане, българското главно командване заповѣда — изхождайки, разбира се, отъ очакваното следъ продължителното съ дни оттегляне да се поободрятъ унитѣ сърдца и да се въодушеватъ къмъ успешни дѣла — сутринта на 25. да се настъпи безъ забава за контра-атакуване на Щипъ и предложи, освенъ находящитѣ се при Велесъ части отъ българската 2. дивизия и при Радовишъ намиращия се отрядъ на генералъ *Цоткова**) отъ 12 дружини и 12 батареи, да се притеглятъ сжщо и събирашитѣ се при Куманово войски — между тѣхъ и първия ешалонъ отъ германската 217 пехотна дивизия, който щѣше да се разтоваря тамъ на 25. Следвайки да разглеждаме настъпващитѣ събития, ние ще научимъ по-нататкъ за хода на тази контръ-атака.

Ариергарднитѣ боеве при 62. корпусъ

(скици 2., 4. и 6.)

При 62. корпусъ ариергардитѣ на 6. и 1. дивизии бѣха оттеглени планомѣрно презъ нощта срещу 25. на линията Сливница—Гияватъ—Дървеникъ. Къмъ тѣхъ се придържаха тѣзи отъ групата *Цигезаръ* въ участъка Бучинъ—Куманово—Гострачъ. Съ своитѣ главни сили до стигнаха: 6. дивизия Ресенъ и Слоещица, 1. дивизия Гопешъ и Прибилци, 302. дивизия, Дебрище и Бродъ. Корпусътъ премѣсти на 25. своя щабъ отъ Гопешъ въ Кичево. Германското 246. аеропланно отделение бѣ отведено на 20. отъ Прилепъ въ Ресенъ и на 23. отъ тамъ въ Кичево.

Врагътъ настъпваше на 25. предпазливо подиръ 6. и 1. дивизии, безъ да се завързва сражение. Съ по-голѣми сили удариха дивизиитѣ, които вървѣха подиръ групата *Цигезаръ*. Българскитѣ 36. пехотенъ полкъ, подкрепенъ съ български и германски батареи отъ участъка *Велъ*, отби при Бучинъ атаката на нѣколко полка и при контра-удара плѣни единъ офицеръ и 25 войника отъ италианската 35. дивизия. При 302. дивизия, чиито твърде разпрострени позиции между Крушево и Гострачъ бѣха само слабо отбранявани, противникътъ нахълта въ позицията на българския 9. пехотенъ полкъ, южно, отъ пжтя Прилепъ—Бродъ. Чувството, че противникътъ може да направи пробивъ, предизвика паника, така че тамъ разположенитѣ български батареи запрѣгнаха, подадоха се въ галопъ назадъ и въвлѣкоха въ отстъпление и други час-

*) Събирането на този отрядъ стана въз основа на предадената на 22. заповѣдъ на армейската група до I. армия да изпрати по възможностъ голѣми сили къмъ Щипъ.

ти. Тѣ бѣха въздържани чакъ източно отъ Дебрище чрезъ решителното намѣсване на поручика отъ дивизионния щабъ *Ионъ фонъ Фрайендъ* и отново извадени на позиция. По донесението на този офицеръ, първиятъ генералъ щабенъ офицеръ на дивизията майоръ *фонъ Битеръ* подведе за закрепване на положението всички войници, които можа да отдѣли отъ германскитѣ батареи и запряжки. Въ това време 6. батарея отъ Баварското 2. тежко артилерийско отдѣление отъ позицията си при Дебрище, чрезъ огъня на своитѣ тежки 10 см. орждия, принуди преследващия противникъ да се спре. Въпрѣки това паниката обхвана сжщо една частъ отъ сражаващата се северно отъ широкия пѣтъ пехота, тъй че германскитѣ бригаденъ командиръ полковникъ *Бюркнеръ* трѣбваше лично да събере частитѣ и да ги отведе на позиция. Едва презъ нощта се затвърдиха бойнитѣ позиции на дивизията по издигащия се източно отъ Барбарецъ гребенъ 1300. — Крапа.

До като се разиграваха тѣзи събития на фронта, колонитѣ и обозитѣ на българскитѣ 1. и 6. дивизии следваха непрекъснато своя маршъ къмъ северъ. Сжщо и българскитѣ 2. и 4. дивизии, които бѣха минали презъ Прилепъ и стигнали въ Кичево, се отправиха по-нататъкъ презъ Гостиваръ по посока на Тетово.

Презъ нощта срещу 26. започна и Охридската дивизия оттеглянето си на северъ, като остави единъ слабъ ариергардъ западно отъ Охридското езеро, въ чиито дълбоки води бѣха потопени стационариращитѣ тамъ моторни лодки и други водни превозни сръдства. Дивизията стигна съ ядрото си на 26. Кафа Чаке и Охридъ. Главнитѣ сили на 1. дивизия бивакираха този денъ при Демиръ Хисаръ, 6. дивизия при Завой, а единъ далечъ отминалъ пехотенъ полкъ южно отъ Кичево. Тѣхнитѣ ариергарди охраняваха отъ Охридското езеро презъ Ресенъ, Слосещица и Прибилци до висотитѣ Драгишецъ. Врагътъ напираше източно отъ Преспанското езеро, кждето изостави пленници отъ грѣцкия 39. пехотенъ полкъ въ ржцетѣ на българския 52. пехотенъ полкъ.

На лѣвия флангъ на корпуса се затвърза сражение само при 302. дивизия, чиито войски подъ натиска на превъзходящи сили отдрѣпнаха лѣвия си флангъ по отзадъ лежащитѣ висоти. Че 302. дивизия трѣбва да издържи на постоянно растящия напоръ на противника, бѣ жизненъ въпросъ за 62. корпусъ. Генералъ *Флекъ* поради това се отправи на 26. за Бродъ, за да се ориентира лично върху положението и за да разпореда да се подвозатъ съ всички сръдства хранителни и бойни припаси на тази дивизия, която бѣ напълно лишена отъ колони, обози и багажи. Той разпореда сжщо, тъй като съ по-нататъшното концентрично отстъпление на дивизиитѣ по посока на Кичево се скъсяваше заемания

отъ тѣхъ районъ, да се извади отъ бойния фронтъ участъка Велъ и частитѣ му да се пратятъ къмъ своитѣ стари дивизии.

Последното сражение по пѣтя Велесъ — Прилепъ

(скица 6.)

61. корпусъ премѣсти на 25. шаба си отъ Велесъ въ Катланово. Срещу фронта на корпуса противникътъ настѣпваше вдлъжъ по шосето Прилепъ — Велесъ първо само съ кавалерия. Неговитѣ ескадрони и танкове се сблъскаха срещу разположената въ центъра на 4. дивизия Саксонска 12. йегерска дружина, която си бѣ приготвила нѣколко прикрития, до колкото това бѣ възможно въ каменистия участъкъ на шосето при кота 392. Картечниятъ огънь, който бѣ отправенъ срещу атакующия, ведно съ добре прицеленитѣ гранати на германската 16. планинска батарея, прогони танковетѣ и конницитѣ. Но въ лѣво и дѣсно на йегерската дружина зѣгнатъ къмъ най-близкитѣ български части по посока на Йеловча и Витанци широки дупки. Къмъ пладне противникътъ разгъва по-големѣ части. Авангардътъ на Дринската дивизия встѣпва въ боя. Веригитѣ настѣпватъ по широкото шосе, подъ прикритието на батареитѣ. Други сили се обръщатъ на западъ къмъ Хасъ Йеникьой. Срещу тѣхъ капитанъ *фонъ Метчъ* изнася нѣколко картечни групи, за да запази своя дѣсенъ флангъ. Съ масата на своята пехота сръбитѣ напиратъ презъ Витанци и въ долината на р. Бабуна.

Следъ пладне срещу изнесеното далечъ напредъ флангово отдѣление на саксонцитѣ се развърща една дружина, последвана отъ други две, за настѣпване въ обхватъ. Отдѣлението йегери, нападнато отъ флангъ и тилъ, избѣгва на следующата висота и се опитва да се задържи тукъ, но силно напирашитѣ сръби го прогонватъ и отъ тамъ. Обаче, командирътъ на 3. рота подпоручикътъ отъ запаса *Хелбхъ* веднага предприема контратака. Въ безогледно нахвърляне напредъ йегеритѣ овладяватъ отново висотата и я задържатъ срещу всички по-нататъшни напори, въпрѣки тежкитѣ загуби. Атаката на една друга сръбска колона се насочва къмъ сражаващия се далечъ въ лѣво български 48. пехотенъ полкъ, който, притиснатъ на своя лѣви флангъ, съ контратака отблъсва врага, нанася му кървави загуби и си взема обратно една своя загубена картечница.

Късно следъ пладне се изпраща заповѣдъ до частитѣ отъ 4. дивизия да задържатъ сегашнитѣ си позиции, каквото и да стане.

Йегеритѣ упорствуватъ въ своитѣ издадени напредъ окопи срещу огъня на батареитѣ и на множеството картечници,

стрелящи из командующи висоти, до като кърваво блъстящият слънчев диск се скрива задъ Голешница планина. Едва въ здрача, когато противниковият огънь намалява, може да се установи колко голъми сж загубитъ въ убити и ранени. Три картечници сж разбити отъ вражитъ гранати. Приближаващитъ се въ галопъ подвижни кухни примамватъ отново противниковия огънь. Пратенитъ презъ нощта за свързка въ дѣсно и въ лѣво патрули установяватъ, че множество български войници се оттеглятъ и изоставятъ охранението и наблюдението почти изключително на своитъ офицери, които и тукъ лично изпълняватъ храбро и преданно своя войнишки дългъ, но загубватъ все повече влиянието върху войскитъ. За да се установи връзката съ разположенитъ далечъ назадъ български части, капитанъ *фонъ Метцъ* следъ като раненитъ и болнитъ сж отведени съ подвижнитъ кухни назадъ, оттегля своитъ роти на около 1000 метра. Нощта минава безъ врагътъ да повтори атакитъ си.

Пукването на зората на 26. позволява да се види, че въ дѣсно отъ йегеритъ полковетъ отъ 1/4. бригада сж изчезнали. Така сжщо и придържашитъ се въ лѣво отъ йегеритъ полкове отъ 3/4. бригада се готвятъ да напуснатъ позициитъ си. Самъ капитанъ *Метцъ* съ своята дружина не може да удържи висотата срещу сръбското надмощие. При продълго оставане се излага на опасността да бжде напълно отрѣзанъ. Поради това той се решава да последва българскитъ части. Следъ тѣхното оттегляне той дава заповѣдъ на своитъ роти да отстъпятъ презъ Ращани. Ротитъ напускатъ позициитъ си подъ подавяющия огънь на сръбскитъ картечници и орждия. Много йегери паднаха убити. Много други паднаха ранени и трѣбваше да бждатъ отнесени назадъ отъ своитъ другари. Командванитъ отъ подпоручика на запаса *Ифогенъ* картечни роти, успѣватъ, въпрѣки бѣсния огънь, насоченъ къмъ тѣхъ, да спасятъ всички здрави картечници. Особено хладнокървие показва тукъ ефрейторътъ отъ 1. картечна рота *Хюбнеръ*. 3. рота трѣбва да прикрива оттеглянето на дружината. Тя е подкрепена отъ 16. планинска батарея, която излиза на позиция съ извънредна преданностъ и можа да оттегли точно въ последния моментъ своитъ орждия. Докато още 3. рота се намира подъ огъня, противникътъ намира съ двата фланга съ целъ да я обхване. Ротата изпада въ опасност да бжде отрѣзана. Обаче, подпоручика отъ запаса *Холбъ* задържа въ непоколебима вѣрностъ на дълга съ своитъ храбри йегери, до като другитъ роти се оттеглятъ на закрито. Едвамъ тогава той ги последва. Действително, частъ отъ храбро отбраняващитъ се йегери падатъ въ пленъ у сърбитъ, обаче и врагътъ е изкупилъ победата си толкова скъпо, че се отказва веднага да преследва. Дружината ведно съ 16. планинска батарея. отстъп-

вайки презъ Еленоводица, достига Вардара при Влахчани. Йегеритъ и артилериститъ минаватъ рѣката, до гърдитъ въ вода. Вечерта капитанъ *фонъ Метцъ* донася въ Ветерско на българската 4. дивизия за пристигането на дружината му, чийто боенъ съставъ се е намалилъ на 100 йегери. Началникътъ на дивизията генералъ *Киселовъ* му поблагодари съ жарки слова за изпълненото съ готовностъ за самопожертвуване прикриване отстъплението на неговата дивизия. Дружината се оттегли отъ боя съ тежки рани, изтощена до смъртъ, но куражътъ на останалитъ живи бѣ и сега още непоколебимъ!

Напускането на Велесъ

(скица 6.)

При дивизията *Дитерихъ* нощта срещу 25. мина безъ бой. Отъ артилерията бѣха останали на позицията при р. Бабуна само четири леки батареи. Другитъ, майоръ *Куялджиевъ* бѣ отвелъ на тилна позиция при Чалъшларъ. На 25. преди пладне пристигна най-последъ въ долината на Бабуна очакваниятъ още въ утрото на 24. български 73. пехотенъ полкъ. Началникътъ на дивизията подчини всички части, разположени на позицията при Бабуна, на командира на този каленъ въ боеветъ полкъ полковникъ *Петковъ*, съ поръчението да заеме бойна позиция по пхтя село Бабуна — Църквина. Къмъ тази позиция бѣ разставено вече телефонно съобщение. Единъ офицеръ отъ щаба на дивизията отведе тамъ полковникъ *Петкова*. Въпрѣки това, важнитъ заповѣди го достигаха следъ рисковани закѣснения, тъй като той, съ огледъ на силно намалената съпротива на частта, считаше необходимо да отива съ щаба си непосредствено при своитъ хора, щомъ силенъ артилерийски огънь започваше да се сипе по позициитъ на полка му — едно разбиране, което психологически бѣ, наистина, оправдаемо, но въ военното отношение носѣше незгодата, че наблюдателниятъ пунктъ на командира на полка оставаше незаетъ. Макаръ и да му се обърна сериозно вниманието, все пакъ презъ хода на покъснитъ боеве командирътъ на полка не можеше да бжде достигнатъ на време въ опасни и бързи моменти. И въобще съобщенията съ българскитъ командни мѣста ставаха съ голъми затруднения. Всички писмени заповѣди се предаваха на нѣмски и български. Българскитъ преводчици — офицери при щаба на дивизията — бѣха така сръчни, че можеха диктуванитъ на нѣмски заповѣди, да ги пишатъ веднага преведени на български. Трудноститъ поради различията на езика бѣха прочее малки, когато при частитъ се намираха, а това бѣ често, български офицери, които говорѣха

нѣмски или френски. Българскитѣ полкови щабоуе изискваха винаги писмени заповѣди и не разпореждаха абсолютно нищо въз основа на устно предавани по телефона указания. До като при германскитѣ части по телефонни указания всичко се поставяше въ действие, българскитѣ командни инстанции само тогава започваха да издаватъ своитѣ заповѣди, когато имаха въ рѣка писмената заповѣдъ по дивизията. Макаръ и да действуваше благоприятно за рѣководенето на боя обстоятелството, какво българскитѣ командири имаха пълно до-вѣрие въ германското командване, какво кавалерийскитѣ и артилерийскитѣ началници използваха всѣки случай за да докладватъ лично на началника на дивизията и да изискватъ заповѣди, все пакъ поменатитѣ по-горе отношения се отра-зиха вредно за бойнитѣ действия.

Презъ течение на деня сърбитѣ се приближиха толкова до позицията при р. Бабуна, че можаха да изпратятъ силни разузнавателни отдѣления, които бѣха отбити съ огънь. Позицията биде обстрелвана отъ обѣдъ до вечерта промѣнливо съ силенъ картеченъ и орждаенъ огънь. Кавалерията източно отъ Вардара установи само по-слаби неприятелски сили въ походъ отъ югъ по посока на Кишвина. Преди пладне тя бѣ до-била свръзка съ дѣсния флангъ на 2. дивизия при Горни Карацларъ.

Вечерта на 25. дивизията разполагаше, ведно съ при-даденитѣ ѝ нови части, които бѣха стигнали при Велесъ следъ дългодневни боеве, преуморени и съ силно намалѣлъ боенъ съставъ, съ следнитѣ войски:

Германски части*):

- II. дружина отъ 21. резервенъ пехотенъ полкъ;
- II. дружина отъ 375. пехотенъ полкъ;
- 2. колоезачна рота отъ 12. йегерска дружина (безъ колела);
- 1. и 2. картечни роти отъ 13. йегерска резервна дружина;
- 210. планинско картечно отдѣление;**)
 - две сборни опълченски пехотни дружини;
 - 1/4 отъ 2. ескадронъ отъ 11. драгунски полкъ;
 - леката полска гаубична батарея *Пробстхайнъ*;
 - тежката полска гаубична батарея *Лукавица* (отъ 24. до
- 27. оттеглена за поправка);
 - щаба на 3. планинско артилерийско отдѣление;
 - 14, 15, 16. и 18. планински батареи;***)
 - планинската батарея *Хиртъ*;

*) Отрядътъ *Плацманъ* съ заповѣдъ по корпуса отъ 25. бѣ прида-денъ на българската 2. дивизия.

**) Нѣколко картечниции се намираха при отряда *Ноцъ*.

***)) Тѣзи планински батареи се намираха още на пѣтъ. (Отъ 15. ба-тарея една частъ бѣ при 302. дивизия.)

пионерно отдѣление;
3. и 4. товарни колони.

Български части:

73. пехотенъ полкъ.

4 маршеви роти отъ 14., 16., 17. и 25. допълняющи дружини;

2 ескадрона и 1 картеченъ ескадронъ отъ 2., 3., 6. конни полкове;

щаба на отдѣление съ 1. и 3. батареи отъ 24. арти-лер. полкъ;

щаба на отдѣлението съ 13. и 14. батареи отъ 6. арти-лер. полкъ (запрегнати съ волове);

14. батарея отъ 1. артилер. полкъ (запрегната съ волове);

пионерно отдѣление.

Всички части страдаха не само отъ горещината, но и отъ липсата на здрава храна. Само консерви отъ мѣсо и марма-ладъ, макаръ че при палящата жегата тѣ бѣха малко подхо-дящи, крепѣха тѣлото. Въ късния часъ вториятъ генералъ-щабенъ офицеръ поручикъ *Лауле* успѣ, следъ неспирни уси-лия, да подвезе хлѣбъ за частитѣ и да докара сжщевременно и бойни припаси.

Позицията при рѣка Бабуна се толкова затвърди съ при-стигналитѣ подкрепления, че съ вѣра можеше да се издържи една атака по фронта. Но дали съседнитѣ части ще издър-жатъ една нова атака на неприятеля? И какво ще стане по-ложението при едно принудително и неуредено отстъпление презъ Вардара? Тѣзи въпроси даваха поводъ на дивизията да изготви заповѣди, които въ случай на едно наложено от-стъпление, уреждаха преминаването на тѣснината при Ве-лесъ и указваха да се заеме една нова позиция на източния брѣгъ. Тѣзи заповѣди бѣха съобщени още презъ нощта на началницитѣ на частитѣ. Ходътъ на развитието се на 26. бо-еве доказа колко необходимими сж били тѣзи предварителни грижи.

Сутринта на този день, въ 5 ч. 30 м. преди пладне, се получи въ дивизията донесението отъ бойната позиция, какво българската 4. дивизия отстъпвала. Почти сжщевременно се обади по телефона на генералъ *Дитерихъ* германскиятъ офи-церъ за свръзка при тази дивизия капитанъ *Хензелингъ*, за да доложи, че дѣсниятъ флангъ на 4. дивизия, нейната 1. бригада, се е оттеглила безъ заповѣдъ на северъ къмъ Вар-дара. Заради това дивизията счита за необходимо отдрѣпване-то ѝ на разположената въ лѣвия участъкъ 3. бригада.

Останѣше ли дивизията *Дитерихъ* на своята позиция по западния брѣгъ на Вардара, въпрѣки оттеглянето на 4. ди-

визия, въ скоро време можеше да бжде отрязано отстъплението на нейните части презъ моста на Вардара при Велесъ. Да отложи отстъплението си до падането на тъмнината бѣ изключено. Действително, генералъ *Сюрень* бѣ изискалъ отъ 4. дивизия да възпепягствува съ всички сили на отстъплението на своите части, но, както вече показваше ходътъ на боя при Саксонската 12. резервна йегерска дружина, отстъплението на 4. дивизия бѣ вече започнало и не можеше да се спрѣ. При тѣзи обстоятелства трѣбваше и генералъ *Дитерихъ* да се реши още презъ деня и при паляща жегата да откопчи частите си отъ противника и да ги оттегли назадъ. Твърдото държане при отстъпателното движение бѣ възможно благодарение на заетата тетъ-де-поина позиция на кота 448. южно отъ Велесъ, която съ своите силно гористи върхове надвишаваше далечъ мѣстността по западния брѣгъ на Вардара и бѣ запазена на югъ отъ дълбоко врѣзаното корито на Тополка. По заповѣдь на корпуса, рано сутринята се бѣ вгнѣздила въ позицията на котата II. дружина отъ 21. резервнъ пехотенъ полкъ съ две картечни роти отъ 13. резервна йегерска дружина. Дружината, която едва преди шестъ дни биде натоварена въ Севастополъ на параходи, разтовари последните си части на 25. сутринята въ Велесъ. Командирътъ на дружината капитанъ *Фьолкелъ* разположи така своите 5. и 7. роти на дѣсния флангъ на висотата, че тѣ можеха да обстрелватъ идещите отъ Прилепъ пѣтища, а 6. рота прикриваше южните изходи на гр. Велесъ. По-голяма частъ отъ тежките картечници на саксонските йегери, командвани отъ капитанъ *фонъ Литровъ*, бѣха разпредѣлени между трите бойни роти. Остатъкътъ имъ ведно съ 8. рота образуваше резерва на дружинния командиръ. Минохвъргачното отдѣление на дружината, окопано на източния брѣгъ на Вардара, стоеше готово да държи подъ огънь моста и южния изходъ на града. Подчинена на дивизията на 26. рано сутринята, дружината получи заповѣдь отъ последната да държи тетъ-де-пона до тогава, до като не ѝ се дадатъ непосредствено отъ дивизията по-нататъшни указания.

Отведените още на 25. на лѣвия брѣгъ на Вардара батареи стоеха готови за стрелба при Чалъшларъ, за да прикриватъ кота 448. и да преградятъ съ огънь идващия отъ югоизтокъ пътъ по долината на Вардаръ.

На отряда *Петковъ* се изпрати заповѣдь съ ездящи офицери да се оттегли и заеме позиция по източния брѣгъ на Вардаръ.

Къмъ 11. ч. преди пладне последните части на 4. дивизия — коли, батареи и само слаба пехота — минаватъ презъ моста при Велесъ. Следващиятъ подиръ тѣхъ противникъ бива посрещнатъ съ огънь отъ гарнизона на тетъ-де-пона. Той най-първо се спира, но сетне развива толкова го-

лыми сили, че дѣсния флангъ на тетъ-де-пона, 5. и 7. роти, свръща назадъ на източния брѣгъ и отъ тамъ продължава огневата борба. Сжщо и лѣвия флангъ, 6. рота на капитанъ *Баймелъ*, е застрашенъ. Тогава капитанъ *фонъ Фьолкелъ*, следъ бързо решение, настѣпва съ своите резерви. Съ контраударъ той завладѣва толкова пространство, че задържа източния склонъ на висотата, съ което може да прикрива моста и важния за отряда *Петковъ* юженъ изходъ на града. По западните върхове на висотата се закрепява неприятелътъ.

До като се разиграваха тѣзи борби при тетъ-де-пона, отрядътъ *Петковъ* следваше при паляще слънце своето оттегляне отъ позицията при Бабуна, следъ като бѣ отбилъ на дѣсния си флангъ една атака, предприета следъ силна артилерийска подготовка. Противникътъ напирал на източния флангъ толкова силно, че отдѣлни части отъ българската пехота успѣватъ да се прехвърлятъ на източния брѣгъ само прѣко презъ водата. Германски пионери хвърлятъ въ въздуха желѣзопѣтниятъ мостъ върху рѣката Бабуна и запалватъ тамошните мостове по пѣтищата. Къмъ 1. ч. челните части на полковникъ *Петковъ* достигатъ Велесъ. До като генералъ *Дитерихъ* поздравляваше на моста на Вардара пристигащите части, отъ кота 448. се зачуха гърмежи. Противникови орждия обстрелватъ моста на Вардара и шосето на източния брѣгъ. Малките гранати на планинските орждия разбъркватъ само за кратко време походните колони. Изгледътъ на маршируващите части, обаче, показва на генерала, че отъ изнурените отъ жегата, лишенията и отстъплението войници не може днесъ много да се очаква. Всичко зависи отъ това, да се задържи тетъ-де-пона до колкото е възможно по-дълго и да се възпрепятствува поне днесъ да не се продължи борбата на източния брѣгъ на рѣката. Капитанъ *Фьолкелъ*, получава заповѣдь да отбранява тетъ-де-пона до вечерята. Българскиятъ 73. пех. полкъ се насочва да се събере въ дола северно отъ кота 559. и да отбранява съ силни части водещите за Карашларъ и Кишйна пѣтища, които трѣбва да задържатъ на всѣка цена. На германските опълченски части се заповѣдва, подъ командата на съобразителния капитанъ отъ опълчението *Айзенлоръ*, да отбранява източния брѣгъ северно отъ Велесъ. II. дружина отъ 375. пехотенъ полкъ трѣбва да се оттегли като дивизионенъ резервъ къмъ кота 392. по шосето Велесъ—Щипъ. Масата на артилерията стреля отъ позициите южно отъ Чалъшларъ, а една частъ отъ планинската артилерия, охранявана отъ йегерската рота *Етленъ*, отъ кота 559.

Комендантътъ на Велесъ майоръ *фонъ Муттусъ* получава заповѣдь да хвърли въ въздуха постройките на гарата. Танковото отдѣление заминава на северъ по посока на Ско-

пие, за да извърши по-нататък разрушения на железопътната линия. При гара Зелениково то среща най-предните части от отряда *Ноцъ*, който, както си спомняме, достигна на 26. след няколкодневен поход до линията Велес—Скопие.

Въ 3 ч. сл. пл. генералъ *Дитерихъ* напуска моста на Велесъ съ своя първи генералъ-щабенъ офицеръ капитанъ *фонъ Фридрихъ Шрьотеръ* и съ последния ешалонъ отъ щаба си, за да обходи позициите на частите на източния бръгъ на Вардара. Той намира щаба на 73. пех. полкъ. Полковникъ *Петковъ*, единъ офицеръ съ извънредна преданност и храбростъ, е свършено сломенъ. Полкътъ му, който до тогава бѣ се държалъ стойко, благодарение енергията и блѣстящия примѣръ на своя командиръ, сега, вследствие отстъплението и видимо явяващите се отъ това разложение въ нѣкои негови части, както и поради непрекъснатите изпитания, голѣмитѣ загуби и лошите влияния отъ други полкове, застрашаваше да се деморализира. Генералъ *Дитерихъ* трѣбваше да повдигне вѣрата на полковникъ *Петковъ* и му заповѣда да събере полка си на опредѣленото мѣсто, къмъ кждето вече отдѣлни роти бѣха пристигнали, като се раздѣли отъ него съ думите: „И азъ се надѣвамъ, господинъ полковникъ, въ следните дни да поздравя полка Ви въ параденъ строй!“

Догде частите заематъ позициите си, противниковите батареи обсъзатъ вредомъ мѣстността, кждето се покаже движение. Въ 6. ч. сл. пл. генералъ *Дитерихъ* пристигна на новия си наблюдателенъ пунктъ при Новачани.

А между това на кота 448. западнопруските резервисти и саксонските йегери, съединени въ вѣрна бойна общностъ, дълги часове наредъ отбиваха съ непоколебима издържливостъ настѣпването на противника. Цевите на пушките имъ сѣ нажежени, жаждата ги мѣчи силно, а много храбри бойци оросяватъ съ кръвта си македонската земя. Обаче, вѣрността имъ къмъ дълга и твърдата воля на тѣхния командиръ преодоляватъ всѣка проявена слабостъ. Тѣ издържатъ съ последни сили срещу голѣмото надмощие до вечерята. Най-после въ 7 ч. сл. пл., до капитанъ *Фьолкелъ* стига заповѣдь по дивизията да се оттегли на лѣвия бръгъ, като хвърли моста въ въздуха и да държи тамошния участъкъ отъ Велесъ. Къмъ 8 ч. мостътъ бива хвърленъ. Врагътъ намира само до лѣвия бръгъ и никжде не се опитаа да премине рѣката. Обаче, презъ нощта дивизията е постоянно обстрелвана съ артилерийски огънь въ флангъ отъ къмъ висотите при Еленоводина, кждето трѣбваше да стои българската 4. дивизия. Потвърди се, че тази дивизия, противно на заповѣдта по корпуса, бѣ напуснала западния бръгъ на Вардара и презъ Сопотъ бѣ стигнала източния бръгъ. Най-предните части на противника сѣ вече при Влах-

чани. Така сѣщо и българската 2. дивизия, която придѣржайки се въ лѣво, трѣбваше да се отбранява съ дѣсния флангъ при Кишина, е отсѣпила и държи линията Кара Османли—Ерджели. Дивизията *Дитерихъ* съ своите слаби сили по двата си фланга виси въ въздуха. Затова щабътъ на корпуса одобрява предложението на дивизията, да оттегли още презъ нощта частите си къмъ Новачани, като остави единъ ариергардъ на висотата при Паша-кѡй. При Новачани дивизията трѣбваше да подтегне частите си съ почивка и храна, за да бждатъ готови за нови поръчения.

Боевете западно отъ Щипъ

(скици 1., 2. и 6.)

Ние се връщаме къмъ българската 2. дивизия, която оставихме да се подготвя на позицията при Горни Карашларъ — Богословацъ. Въз основа на решението на българското главно командване да се възстанови положението чрезъ едно контра настѣпление къмъ Щипъ, и на издадените въ свръзка съ това разпореждане на армейската група *Шолцъ* и на щаба на XI. армия, генералъ *Сюрень* предаде на 25. на 2. дивизия заповѣдта, на 26. по пладне да настѣпи отъ линията Богословацъ — Ерджели по посока къмъ Щипъ. Всички разполагаеми части, сѣщо и тѣзи на отряда *Плацманъ**, трѣбваше да взематъ участие въ атаката. При Карашларъ — Богословацъ трѣбваше да се оставятъ слаби сили за охрана на лѣвия флангъ на дивизията *Дитерихъ*. До 4. дивизия бѣ разпорежено да изпрати сутренъта на 26. въ походъ къмъ Кара Османли 16. пех. полкъ, който се даваше въ разпореждане на 2. дивизия. Едновременно съ 2. дивизия трѣбваше да настѣпи за атакуване на Щипъ и дѣсното крило на българската I. армия — събраниятъ при Радовишъ отрядъ на генералъ *Цвѣтковъ*. Разтоварениятъ въ Куманово щабъ на германската 18. опълченска пехотна бригада**) получи заповѣдь съ две германски батареи, както и съ щаба на българската 4. конна бригада, българскиятъ 55. пехотенъ полкъ и българските 3. и 7. конни полкове, да достигне на 26. Клисели (Св. Никола) и да следва настѣплението по разпореждане на щаба на XI. армия. Обаче, преди още да може да се започне заповѣда-

*) Отрядътъ *Плацманъ* не можѣ да вземе участие. По голѣмата частъ отъ неговите войски, следъ падането на Щипъ, се бѣха оттеглили по посока на Кочани.

**) Щабътъ на 18. пех. опълченска бригада, генералъ *Винделъ* бѣ напусналъ на 20. Севастополъ, като първи ешалонъ отъ 217. пехотна дивизия ведно съ II. дружина отъ 21. резервенъ пехотенъ полкъ, щаба на полка, 3. батарея отъ 65. резервенъ полски артилерийски полкъ, 4. батарея отъ 274. полски артилерийски полкъ и една команда отъ дивизионното телефонно отдѣление.

ната атака, противникът сутринта на 26. удря с Моравската дивизия срещу дѣсния флангъ на 2. дивизия при Кишина. Сражението се свърши следъ променливи борби за заемането на селото отъ страна на сърбитѣ. Обаче, българитѣ успѣха да задържатъ командующата висота 510. северно отъ селото.

Предприятието на усиления лѣви флангъ на 2. дивизия срещу Щипъ пропадна. Сжщо и отрядътъ *Цетиковъ* на дѣсното крило на I. армия не можа да извърши атаката. Генералъ *Винделъ* достигна Клисели само съ една дружина отъ 55. пехотенъ полкъ, два ескадрона отъ 7. коненъ полкъ и дветѣ германски батареи. Другитѣ части отъ неговия отрядъ не бѣха още пристигнали или събрани. За по-нататъшнитѣ боеве той бѣ подчиненъ на 2. дивизия, която вечерята оттегли своя дѣсенъ флангъ подъ натиска на врага до Кара Османли.

Генералъ *Сюрень* късно вечерята установи задачитѣ на своитѣ три дивизии съ една обща заповѣдь по корпуса, споредъ която: 4. дивизия трѣбваше да отбива минаването на врага презъ Вардара между манастира Св. Иванъ и Сопотъ; дивизията *Дитерихъ* трѣбваше отъ висотата „Изворъ“ да прегражда пѣтищата, водящи отъ Велесъ за Катланово, Рудникъ и Иованли; 2. дивизия отъ линия Кара Османли — Ерджели трѣбваше да възпрепятствува на настѣплението на противника по посока на Куманово.

Сръбското главно командване, следъ завладѣването на Щипъ и Велесъ, насочи своята II. армия да преследва къмъ Радовишъ—Кочани, кавалерийската дивизия напредъ презъ Кочани къмъ Царево село, до като I. армия биде поставена срещу Клисели и вдлъжъ по Вардара къмъ Куманово и Скопие. Целта на преследването бѣ да се довърши обхващането на вътрешнитѣ крила на разединената българска войска по срѣдствомъ ударъ срещу връзкитѣ ѝ въ тила.

Отстѣпленieto на българската I. армия задъ участъка на Струмица

(скица 2.)

Сжщо и при българската I. армия англичанитѣ на 25. напѣнаха съ по-голѣми сили. Стоящитѣ на прохода Дедели—Струмица български части отъ 9. дивизия отстѣпиха безъ съпротивление назадъ. Важниятъ градъ Струмица лежеше откритъ предъ гърлата на неприятелскитѣ орждия. Къмъ това се притури и силното застрашаване на дѣсния флангъ на I. армия презъ Щипъ. По тази причина генералъ *фонъ Шолцъ* заповѣда армията да се оттегли задъ участъка Струмица по склоноветѣ, които се простиратъ отъ Радовишъ до Йени-кьой

(Ново-село). При последното село тя трѣбваше да се придържа къмъ отдрѣпнатото на джга назадъ лѣво крило на българската II. армия, която по другия фронтъ, сжщо както и българската IV. армия, държеше своитѣ стари позиции.

Движенията започнаха въ нощта и се изпълниха до 26. Неприятелътъ преследва само до височинитѣ южно отъ Струмица, обаче, постави източно отъ Щипъ нови сили, съ които напираше срещу дѣсното крило на I. армия.

Боеветѣ при Бродъ

(скици 2. и 4.)

На южния фронтъ на 62. корпусъ остѣпателнитѣ движения следваха да се извършватъ планомѣрно, благодарение на добре обмисленитѣ приготовления и разпореждания на щаба на корпуса. Бойнитѣ позиции на Охридската дивизия въз основа съглашението съ щаба на австроунгарския XIX. корпусъ, на 27. бѣха завзети отъ австроунгарската 9. кавалерийска дивизия. Въ сжщия день Охридската дивизия стигна съ главнитѣ си сили Струга, 6. дивизия Сливово, 1. дивизия Кичево. Германското 246. аеропланно отдѣление биде премѣстено отъ Кичево въ Тетово. Ариергарди на дивизиитѣ преграждаха отъ Охридското езеро презъ Сопъ до склоноветѣ на Крушка баиръ. Въ участъка на Охридското езеро бѣха отбити нѣколко неприятелски атаки.

На 28. Охридската дивизия стига до Луково, 6. дивизия до Кичево, 1. дивизия до Зайасъ. Авангардътъ на корпуса, единъ пехотенъ полкъ отъ 6. дивизия съ три български и две германски тежки батареи, бѣ на пѣтъ за Гостиваръ. Той достигна на 29. Тетово. Две други германски батареи, 1. батарея отъ Баварския 14. тежъкъ артилерийски полкъ и 9. батарея отъ 8. резервенъ тежъкъ артилерийски полкъ, изпратени напредъ къмъ Скопие, се приближиха на 29. къмъ своя обектъ. Въ сжщия день Охридската дивизия стигна до Дебъръ, 1. дивизия до Гостиваръ. Веднага подиръ нея следваше 6. дивизия. Нейнитѣ ариергарди охраняваха линията Луково—Сопъ—Крушка баиръ. Противникътъ атакува презъ нощта срещу 29. ариергарда на 1. дивизия по Крушка баиръ, обаче понесе едно поражение и загуби доста пленници, между които трима офицери отъ италианската 35. дивизия.

По-оживено е на лѣвия флангъ на корпуса при 302. дивизия, която се утвърди по висотитѣ при Кошино и Крапа. При пукването на зората на 27. противникътъ напират по посока на Барбарецъ. Южно отъ шосето, презъ дефилето, отстѣпватъ части отъ българския 27. пехотенъ полкъ. Бригадниятъ командиръ полковникъ *Христовъ* ги пресреща съ револверъ въ рѣка и ги застава да заематъ фронта. Обаче, Военно-исторически сборникъ, кн. 3. и 4.

той е принуден тъй като при преследването неприятелът успява да се задържи на командующата висота западно от Дебрище, да оттегли своите полкове на гребена източно от Барбарец. Това се извършва в пълен ред. През същото време по заповед на дивизията полковник *Бюркнер*, германският бригаден командир на находящите се в боя северно от шосето през прохода части, трябва да изпрати една дружина на българския 8. пехотен полк за контра-атака. Обаче, преди още това да се изпълни, една дружина от 69. пехотен полк свръща назад предъ напора на врага. Други дружини биват увлечени. Тогава върхлетява лично свое решение храбрият командир на 172. планинска картечна рота с 100 войници от ротата и от 15. планинска батарея и спира преследването на противника. Здравата упора на отбраната дават извадените при Бродъ тежки батареи — 2. батарея (тежки гаубици) от Баварския 14. тежък артилерийски полк и 6. батарея (десет сантиметрови орджия) на Баварския 2. тежък артилерийски полк под командата на майор *Богенбергер*, — които изпращат мощните си снаряди срещу Дръново, Дебрище и шосето през прохода.

Обаче, частите от дивизията, които от много дни насам се намират непрекъснато в бой, се нуждаят наложително от почивка и смѣна. Мѣстността назад от Бродъ, където шосето от Кичево се провира през долината на Велика, ограничено в дѣсно и в лѣво от стрѣмни възвишаващи се до 1000 метра върхове, дава възможност да се упорствува на врага по фронта с слаба пехота и малко картечници и орджия, под охраната на фланговете с подвижни странични прикрития. Дивизията разпорежда да се направят четири заграждания в проточната надлъж 20 клм. и широка от 400 до 500 метра долина. Отбраната на първото заграждане се възлага на 2/2. бригада. Задъ него трябва да се издрѣпне на почивка 22. пехотна бригада, обаче, следъ като прикрие оттеглянето и нареждането на 2/2. бригада. Полковник *Бюркнер* определя за ариергард освенъ едната българска батарея, още своите германски части: 219. планинско картечно отдѣление, 15. планинска батарея и 172. планинска картечна рота. Въ нѣколко часове борба тѣзи слаби части, командвани от полковник *Бюркнер*, задържатъ превала въ дефилето при Барбарец срещу напиралите френци. Къмъ 11 ч. пр. пл. напуска бойното поле последната войскова частъ, 172. планинска картечна рота, за да се спусне въ долината на Велика, където я приематъ при първото заграждане. Врагътъ, който бѣ изгубилъ въ боя 4 картечници, се спира най-първо на превала въ дефилето.

Презъ време на борбата 302. дивизия дава една скъпа загуба. Нейниятъ началникъ генералъ *Фрайхеръ фонъ Циге-*

заръ, отличилъ се въ всички боеве, радващъ се на безусловното довѣрие на своите части, следъ като бѣ упорствувалъ съ твърдата си воля на едно болезнено страдание, стигна до края на своите сили. Съ тежка мъка на сърдце той трѣбваше да отиде въ единъ полски лазаретъ *). На негово мѣсто встъпи генералъ *Велъ*.

Следниятъ день, 28. септемврий, донесе началото на борбитъ при заграждането на р. Велика. Първото заграждане се загубва. Отстъпващите българи се приематъ отъ второто заграждане и се спиратъ отъ генералъ *Флекъ*, който, ведно съ началника на дивизията генералъ *Велъ*, присъствува въ боя. Отъ заемащите второто преграждане, подкрепени съ германски части, генералъ *Флекъ* изисква съ твърди думи да задържатъ позицията до последни сили. Неговото искане се изпълня. При заграждането частите сж готови да пресрещнатъ врага. Тѣ гърмежъ отпредъ. Тогава се явяватъ пионерите, които сж разрушили шосето по посока къмъ неприятеля. Настъпва пладне. Най-после се раздава викъ; „Тѣ идатъ!“ Стрелците и картечниците откриватъ бързъ огънь. Пригласятъ сжщо и орджията, въ най-предната линия топчетата на германската 15. планинска батарея, по чиито стоманени щитове трещатъ куршумите на французките картечници. Отзадъ реватъ гранатите на 2. батарея отъ Баварския 14. тежък артилерийски полкъ и се разбиватъ съ трѣсъкъ при атакующия. Боятъ продължава до падането на нощта. Въ тъмнината, съгласно заповѣдта, частите се измъкватъ отъ врага и се приематъ на висотата при Пласница отъ третото заграждане.

Отъ тука още следъ пладне генералъ *Велъ* бѣше изпратилъ срещу опитите на врага за обходъ едно странично прикритие отъ 6 роты на българските 9. и 27. пехотни полкове, подъ командата на майоръ *Поповъ*, на Бушева планина по посока къмъ Страмолю и Баба.

На 29. френците напиратъ само слабо въ долината на Велика. Обаче, на гребена на Крушка баиръ се появяватъ планински орджия, които започватъ да обстрелватъ шосето въ долината между Челопечъ и Кичево. Срещу тѣхъ се обръщатъ баварските тежки полски гаубици.

Между това майоръ *Поповъ*, съ своя отрядъ, следъ дълго съ часове изкачване, бѣ се докопалъ до стрѣмния върхъ Баба и бѣ заелъ прохода тамъ съ своите роты, които — два дни безъ храна — отбиха всички атаки на врага. Обаче презъ върха Страмолю се очакватъ други части на неприятеля.

*) Генералъ *Фрайхеръ фонъ Цигзаръ*, малко преди падането на Скопие бѣ изпратенъ въ единъ лазаретъ въ родината; следъ своето оздравѣване, въ началото на ноемврий, искаше да се върне на поста си въ бойното поле, но намѣри границата затворена и се видѣ принуденъ да се отправи за мирновременния си гарнизонъ.

теля. Заради това полковникът *Бюркнеръ*, по заповѣдъ на генералъ *Велъ* подкрепя отряда *Поповъ* съ една дружина отъ българския 69. пехотенъ полкъ и, при настѣпване на тъмнината, отдрѣпва другитѣ части отъ своята бригада презъ Лисичани къмъ Вранещица, кждето заема гористата окрайнина на висотата, като установява свързка съ ариерграда на 1. дивизия.

Ариерградитѣ на 6. и 1. дивизии сега се бѣха приближили толкова наблизко до тѣзи отъ 302. дивизии, че генералъ *Флекъ* подчини ариергардитѣ на всички дивизии отъ корпуса му на генералъ *Велъ*, за да има единство въ командването. Началствуването на 302. дивизия пое полковникъ *Златевъ*, командиръ на 3/1 бригада, съ своя щабъ и трима германски офицери.

По този начинъ задачата на 302. дивизия—да прикрива въ флангъ отстъплението на другитѣ дивизии отъ корпуса, които отъ широкъ фронтъ почти всички трѣбваше да се промъкнатъ презъ тѣснината при Кичево, достигна своя край. Отстъпвайки винаги ходомъ, уреждайки отново изпадналитѣ въ безредие части, отстранявайки опититѣ за пробивъ или обхватъ, оживявайки отпадащата бойна способностъ на българитѣ и държейки смѣтка за своята промѣнена бойна сила, дивизията бѣ преграждала цѣли петъ дни тѣснинитѣ при Бродъ и въ долината на Велика предъ напирания съ превъзходни сили противникъ, при най-затруднено положение по отношение продоволствието съ бойни припаси и храна. Нейната важна и тежка задача бѣ напълно постигната.

Загубването на Скопие

(скици 2. и 6.)

Генералъ *Флекъ* премѣсти на 29. своя щабъ отъ Кичево въ Тетово. Тукъ го чакаше изненадващото известие: „Скопие е въ ржцетѣ на врага“!

Още на 25. несигурното положение при 61. корпусъ застави армейската група да формира едно специално отдѣление за непосредствената отбрана на Скопие. Бързото събиране на необходимитѣ части стана наложително, когато на 26. българската 4. дивизия откри западния брѣгъ на Вардара и съ това остави незащитенъ тамъ пѣтя къмъ Скопие.

Единъ български пехотенъ полкови щабъ съ две дружини и германското 217. планинско картечно отдѣление, по нареждане на щаба на армейската група *Шолцъ*, бѣха изпратени отъ 62. корпусъ още на 21. къмъ Скопие като армейски резервъ. Тѣ бѣха разтоварени тамъ на 24. Къмъ тѣхъ дойдоха още единъ втори български полкови щабъ съ 4 допълняюща дружини, както и германското 3. допълняюще планинско картечно отдѣление и две роти отъ Зондерсха-

узенската опълченска пехотна дружина и най-подиръ четири предадени отъ 61. корпусъ батареи. Повечето дружини, наистина, нѣмаха голѣма боепособностъ, но трѣбваше да се вземе въ внимание, че поради характера на мѣстността сжщо и противникътъ не би могълъ да се яви освенъ съ слаби сили. Командването на частитѣ пое полковникъ *фонъ Карловицъ* (щабъ на Саксонския 10. Йегерски полкъ). Той получи указание отъ щаба на 62. корпусъ, комуто биде подчиненъ, да охранява изходящитѣ отъ Скопие за къмъ Китка планина и къмъ Велесъ пѣтищата — последнитѣ при висотата при Катланово езеро. Дѣсния флангъ на заетата отъ частитѣ на полковникъ *фонъ Карловицъ* позиция се опираше на върха Водно, южно отъ Скопие, и стигаше презъ Горна Лисица до Вардара. Лѣвия флангъ се простираше източно отъ Вардара по двата дълги брѣга на Катланово езеро до кота 395. Свързката между тѣзи две групи трѣбваше да се поддържа съ IV. броневото отдѣление и оживѣно патрулиране вдлъжъ по Вардара. Полковникъ *фонъ Карловицъ*, чиито адютантъ заболѣ отъ малария, биде подпомогнатъ въ своя щабъ едва следъ дни отъ единъ говорящъ нѣмски български офицеръ. Неговиятъ наблюдателенъ пунктъ непосредствено до гара Скопие му позволяваше обзора върху по-голѣмата частъ на западната група. Сношаването на частитѣ по 28 километра дългата позиция бѣ, естествено, трудно, още по-вече, че липсваха телефони, а българскитѣ по-малки началници не бѣха свикнали да донасятъ сами. Полковникъ *фонъ Карловицъ* задържа въ свое разпореждане дветѣ опълченски роти на гарата.

Въ нощта срещу 28. изчезнаха около 500 войници отъ българскитѣ допълняющи дружини, навѣрно поради бързо разпространяващата се вестъ какво западно отъ Зелениково се била появила неприятелска кавалерия. Тази вестъ предизвика многократно размѣстване на части отъ командующия на западната група ту тука, ту тамъ, вследствие на което дружинитѣ се преумориха и станаха неспокойни. Разположеното сжщо тамъ германско 217. картечно отдѣление зае съ своитѣ картечници върховетѣ и източния склонъ на висотата Водно до желѣзопѣжната линия.

На 29. сутринтъ неговиятъ началникъ подпоручикътъ отъ запаса *Арендтъ* обикаля своитѣ картечници, поставени близо до желѣзнопѣжната линия, когато изведнажъ къмъ 5 ч. се явява въ полумрака предъ него кавалерия, около 3 ескадрона. Позната по шлемоветѣ, че е противникова, тя биде веднага обстреляна, свърна назадъ и попадна подъ огъня на броневото отдѣление. Ескадронитѣ изчезнаха. Скоро подиръ това подпоручикъ *Арендтъ* вижда българската пехота да бѣга въ широки линии назадъ отъ висотата Водно по посока на Скопие, безъ да даде нито изстрелъ. Така сжщо и българскитѣ батареи отъ западната група, изоставени отъ пехотата

закачатъ и се оттеглятъ. Отбраната на Водно пада сега само върху германското картечно отдѣление. Подпоручикъ *Арендтъ* има още време колкото да разпредѣли полето на обстрела, съобразно новото положение, на своите три взвода, когато по височината при Сопище се появяватъ противникови вериги съ картечници и се приготвяватъ да преследватъ съ огънь отстъпващите българи. Разположениятъ на дѣсния флангъ взводъ на вицефелдфебелъ *Хайненъ* веднага отправя своите куршуми въ фланга на врага. Пламва една огнена борба, въ която взема участие сжщо и разположениятъ въ центъра взводъ на вицефелдфебелъ *Билъ*. Неприятелътъ се разпростира съ нѣколко вериги къмъ западъ. Сега се появяватъ вериги, а следъ тѣхъ и ездачи, въ равнината при линията. Срещу тѣхъ насочва картечниците си отбраняващиятъ лѣвия флангъ взводъ на подпоручикъ *Грибенъ*. Картечното отдѣление, заангажирано вече по-цѣлия фронтъ, не може да възпрепятствува, щото врагътъ, обхващащъ западния склонъ на Водно, да не се разпростира все повече на западъ и да не обстрелва дѣсния фланговъ взводъ въ тилъ. Подпоручикъ *Арендтъ* поради това отдръпва картечниците си толкова назадъ, че да може да прикрива гарата и релсовия трижълникъ и съ това да даде възможностъ на намиращите се тамъ тренове да се изтеглятъ. Единъ следъ други потеглятъ скоро единъ лазаретенъ тренъ, два товарни трена и нѣколко локомотиви. Презъ това време обхващането на картечниците на западното крило продължава. Врагътъ се е вмѣкналъ въ Скопие, когато подпоручикъ *Арендтъ* се вижда принуденъ да започне отстъпление и да си пробие съ бой пътъ презъ града. Тѣй като напрѣчните улици сж заети вече отъ противника, отиването напредъ става бавно и подъ силна огнена борба. Моста на Вардара бива достигнатъ точно въ момента, когато трѣбваше да бжде хвърленъ въ въздуха. Подпоручикъ *Арендтъ* стига до разположената северно отъ града, издигаща се високо надъ него, останала още отъ турско време цитадела и заема тукъ позиция съ картечниците си. Подъ него се простиратъ горящите въ ярка слънчева свѣтлина квартали съ своите джамии и минарета, повидимо тихи както въ мирно време.

Полковникъ *фонъ Карловицъ* получава донесение за станалото въ своя наблюдателенъ пунктъ при гарата, едва когато неприятелътъ приближава вече къмъ града. Единъ погледъ къмъ югъ му показва, че северниятъ склонъ на Водно е обсипанъ отъ бѣгащи назадъ български вериги. Сжщевременно идва и едно ново донесение, че противникътъ се е промѣкналъ вече въ града. Резервътъ на полковникъ *фонъ Карловицъ*, дветѣ опълченски роти, е изчезналъ, вѣвлченъ отъ общата паника. Полковникъ *фонъ Карловицъ* се качва въ автомобила си, за да отиде въ цитаделата и тамъ да вземе мѣрки за

събиране на частите и завладѣване отново на града. На моста надъ Вардара той се кръстосва съ едно сръбско кавалерийско отдѣление, което, идвайки отъ изтокъ, езди вдлъжъ по рѣката. Изъ улиците на града врѣдомъ бѣгащи войници. Усилията на полковникъ *фонъ Карловицъ* да събере частите сж безуспѣшни. Обаче, могатъ поне да бждатъ спасени найценните материали, които се отвозватъ съ тренове и автомобили колони. Следъ разрушаването на желѣзнопътните мостове бронираниятъ взводъ отпътува по посока на Хаджеларъ. Картечното отдѣление на подпоручикъ *Арендтъ*, по разпореждане на полковникъ *фонъ Карловицъ*, се оттегля къмъ Качаникъ.

Една напредъ изпратена френска кавалерийска бригада успѣва съ бързи действия да овладѣе Скопие. При по-нататъшния си напоръ къмъ западъ тя попада на две движущи се къмъ Скопие германски тежки батареи. Една частъ отъ запрежките бива обхваната веднага отъ огъня на френците. Следъ първата изненада батареите откачватъ бързо, за да откриятъ огънь. Но борбата е неравна. Слабото прикритие на батареите е безпомощно срещу появяващите се отъредъ френски картечници. Батареите трѣбва да отстъпятъ. Като загубватъ нѣколко орждия тѣ стигатъ Тетово.

Полковникъ *фонъ Карловицъ* се отправя за Елешанъ, за да направи отъ тамъ донесение до щаба на XI. армия. На следния день той стига въ Враня. Източната група на неговия отрядъ — вдигната по тревога поради едно нападение отъ вражки отдѣления въ набѣгъ върху батареите и колони въ Юрумлери — обърна фронтъ срещу Скопие и завзе вълнообразната мѣстностъ, западно отъ Койличе и Ибраимово.

Съ падането на Скопие биде прекъсната свързката на 62. корпусъ съ щаба на XI. армия и армейската група *Шолцъ*. И безжичната станция на корпуса не действуваше. Низко надвесени облаци и буренъ дъждъ не позволяваха да се изпрати аеропланъ. Положението изискваше бързо решение въ неизвестността. Това решение можеше само да бжде: Скопие, изходъ отъ Вардарската долина, трѣбва отново да се вземе, и трѣбва да се извоюва съ борба!

Генералъ *Флекъ* изпрати най-напредъ германското 231. планинско картечно отдѣление, командувано отъ подпоручикъ *Урикъ*, съ едно автомобилно орждие къмъ гара Жостовъ, за да подкрепи намиращата се вече тамъ 1. дружина отъ българския 19. пехотенъ полкъ. Българската 1. дивизия получи заповѣдъ още презъ нощта да превезе своите най-предни части отъ района Гостиваръ съ тѣсноколейката къмъ гара Жостовъ. 302. дивизия изпрати за прикриване фланга на шосето Гостиваръ — Тетово — Скопие, по което се извършваше отстъплението, една дружина съ картечници по върховете на Суха гора.

Атаката срещу Скопие тръбваше да се извърши на следния ден.

Отстъпателните боеве между Велесъ и Куманово

(скици 2. и 6.)

Генералъ *Сюрень* премести на 27. своя щабъ въ Куманово. Дивизията отъ 62. корпусъ водѣха сега отстъпателните боеве въ една мѣстностъ, която се възвишаваше все по-стрѣмно на северъ, а при Куманово преминава отново въ леко вълнообразни хълмове.

Сутринята на 27. българската 4. дивизия охраняваше отъ манастира Св. Иванъ до източно отъ Сопотъ. Придържайки се до нея, дивизията *Дитерихъ* преграждаше планинскитѣ пѣтица на висотата Новачани—Суякларъ, търсейки въ лѣво свръзка съ българската 2. дивизия, чиито части по пладне отстъпваха отъ позицията при Кара Османли—Кьоселеръ—Богословацъ преди противниковата атака.

Предъ лѣвия флангъ на 4. дивизия противникътъ премина Вардара при Сопотъ. Обаче, неговитѣ атаки пропаднаха предъ упорното държане на 47. и 48. пехотни полкове отъ 3. бригада на тази дивизия.

Също и къмъ дивизията *Дитерихъ* се приближаваха неприятелскитѣ предни части, идващи отъ къмъ Велесъ. По бойнитѣ линии имаше слабъ артилерийски огънь. Неприятелскитѣ авиатори летѣха за разузнаване далечъ въ тила. Тѣ бѣха обстреляни при Ветерско, кждето бивакираха резервитѣ на 4. дивизия и на дивизията *Дитерихъ*, съ силенъ пехотенъ масовъ огънь отъ българскитѣ части. Това даде поводъ за една безкрайна луда трескотня, която стотица магарета и мулета на планински части се мъчеха да заглушатъ съ своя пукващъ ушитѣ ревъ. Следъ пладне генералъ *Дитерихъ* който бѣ отишелъ съ капитанъ *фонъ Фридрихъ Шрьотеръ*, при единъ артилерийски наблюдателенъ пунктъ южно отъ „Извора“, гледаше дълги пехотни походни колони на врага, около три полка, които идваха отъ югъ и източно отъ Суякларъ и се насочваха по посока на Иованли. Това движение бѣ възможно, само ако дѣсниятъ флангъ на българската 2. дивизия е отстъпилъ значително къмъ северъ и означаваше едно силно застрашаване на лѣвия флангъ на дивизията *Дитерихъ*. Тѣй като силата на охраняващитѣ тамъ ескадрони на подполковникъ *Стояновъ* не бѣ достатъчна, дивизията постави още една планинска батарея при Рудникъ съ посока къмъ Иованли. А корпусътъ даде отъ корпусния резервъ въ разпореждане на дивизията 4 рота и 2. картечна рота отъ

Саксонската 12. йегерска дружина*), които, макаръ и да бѣха пристигнали едва следъ пладне въ Катланово, съвършено изтощени отъ уморителния походъ, тръгнаха вечерята отъ тамъ за Круша.

При българската 2. дивизия генералъ *Николовъ* успѣва, чрезъ своето непрестанно лично въздействие въ най-предната линия, да събере частитѣ си при Гузумелъ—Ерджели и да ги разстави на позиция. Съ огледъ на застрашаването отъ къмъ Суякларъ, дивизията възвива назадъ дѣсниятъ си флангъ отъ Гузумелъ на кота 650 източно отъ Иованли. После пладне се установи, че единъ неприятелски пехотенъ полкъ е стигналъ вече при Иованли.

Презъ нощта корпусътъ заповѣда на 4. дивизия и дивизията *Дитерихъ* да отдръпнатъ своитѣ изнесени далечъ напредъ и изложени на силни атаки по фронта и фланга позиции на линията Ново село—Козле—Иованли. Но преди още да бжде наредено напушането на старата позиция, врагътъ извърши едно успѣшно нападение при Сопотъ срещу отбраняващия тамъ български 7. пехотенъ полкъ. Една дружина биде пробита на широкъ фронтъ, обаче, можа отново да се събере. Презъ време на оттеглянето врагътъ напираше силно и при дивизията *Дитерихъ*. Но въпреки това отстъпателнитѣ движения на всичкитѣ ѝ части се извършиха планомѣрно и въ редъ.

Сутринята на 28. българската 4. дивизия стоеше съ преднитѣ си линии на Вардара между Ново село и Козле и по двата брѣга на долното течение на р. Пчиня южно отъ Левтерче. Къмъ нея се придържаше дивизията *Дитерихъ*, заемаща главния боенъ фронтъ отъ дълбокия долъ югоизточно отъ Левтерче до кота 556. североизточно отъ Рудникъ съ германски части II. дружина отъ 21. резервенъ пех. полкъ,*) 1. и 2. картечни роти отъ 13. резервна йегерска дружина, 4. рота, 2. картечна рота и 2. колоезачна рота отъ 12. йегерска дружина, 21. планинско картечно отдѣление и 106. планинска пионерна рота. Съ огледъ на възможността да се отбранява по лесно пресичащето дѣсниятъ флангъ шосе презъ прохода, чиито серпентини и близка околностъ можеха да се владѣятъ съ малко картечници, дивизията бѣ поставила тамъ само по-слаби части, а главнитѣ сили бѣ притеглила къмъ лѣвото крило. На лѣвия флангъ охраняваха неуморимитѣ български ескадрони, които преграждаха съ спешени войници и картечници планинскитѣ пѣтеки, а разузнаваха надалечъ съ конници върху уморени коне. Батарейтѣ, подъ командата

*) Тѣзи роти се бѣха отдѣлили въ боя на 24. отъ своята дружина, принадлежаща на отряда Ноцъ и стигнаха чрезъ заобикаляне въ Велесъ, кждето останаха като корпусенъ резервъ.

**) Командането на тѣзи дружини пое капитанъ *Едлефъ фонъ Литровъ* отъ 13. резервна йегерска дружина на мѣстото на заболѣлия капитанъ *Фюлкелъ*.

на вчера пристигналия въ дивизията капитанъ *Майеръ*, командиръ на 3. планинско артилерийско отдѣление, бѣха така групирани, че полскитѣ батареи обстрелваха отъ дветѣ страни на шосето презъ прохода, а планинскитѣ батареи въ силно пресѣчената мѣстность на лѣвото крило. Запрегнатитѣ съ волове батареи бѣха въ походъ къмъ северъ, където трѣбваше да се поставятъ на тилна позиция отъ майоръ *Куомджиевъ*, който трѣбваше самъ да я разузнае северно отъ Катланово. Артилерийското отдѣление на подполковникъ *Тодоровъ* влѣзе въ отряда на полковникъ *фонъ Карловицъ*. Ядрото на дивизията—73. пехотенъ полкъ, българскитѣ маршеви роти и германскитѣ опълченски части, както и вчера пристигналата 12. йегерска дружина—бивакираше при Катланово и си отпочиваше, снабдяваше съ храна и обучаваше за понататъшнитѣ свои задачи. Общата бойна сила на дивизията се състоеше само още отъ 1400 пушки и карабини, 70 картечници и 29 орждия. Голѣмитѣ загуби бѣха нанесени не само отъ врага, но и вследствие значителнитѣ излизания отъ строя поради малария, дезинтерия и грипъ. Едва отъ скоро имаше на разположение на дивизията една санитарна рота. Но и сега дивизионния лѣкаръ, главния лѣкаръ *Д-ръ Миклай*, очакваше помощъ отъ тукъ и отъ тамъ за да послужи на раненитѣ и многото болни и ги препрати назадъ.

При 4. дивизия деньтъ 28. мина безъ бой.

2. дивизия отстъпи съ промѣнливи борби до линията Сопотъ — Неманица, където щабътъ на корпуса разпореди да ѝ се изпратятъ въ подкрепа събранитѣ въ Куманово ескадрони отъ българския 7. коненъ полкъ.

Също и срещу дивизията *Дитерихъ* се обърнаха по-силни части отъ всички родове войски на врага. Отправената къмъ лѣвото крило атака удари около 5 ч. сл. пл. срещу 106. планинска пионерна рота, както и срещу 4. рота и 2. колоездачна рота отъ 12. йегерска дружина, които подъ командата на подпоручицитѣ отъ запаса *Хауфе и Етиенъ*, вкараха въ огнената линия и последния стрелецъ, за да могатъ, посредствомъ срѣчно използване на мѣстността, да заблуждаватъ противника, че фронтътъ е много широкъ. Тѣ рамо до рамо съ ескадрона на ротмистръ *Дончевъ*, отбиваха всичкитѣ опити на врага да пробие тази тънка линия, или да я обхване. Отлична подкрепа отзадъ имъ даваха майсторски поставенитѣ отъ капитанъ *Тюлфъ фонъ Тчеле* *ундъ Вайденбахъ* орждия на 18. планинска батарея и пристигналитѣ после пладне гаубици на 1. батарея отъ български 2. артилерийски полкъ. Така също и на дѣсното крило на дивизията пропаднаха всички опити на противника да направи пробивъ предъ здравата отбрана на II. дружина отъ 21. резервенъ пехотенъ полкъ, командвана отъ капитанъ *фонъ Литровъ*, и добре прицѣления преграденъ огънь на българскитѣ полски батареи.

Споредъ донесението на подполковникъ *Стояновъ*, останата да зѣе следъ пладне източно отъ дивизията *Дитерихъ* една голѣма дупка, която оставяше незащитенъ важния пътъ *Клисели — Горубинче — Джидимиръ*. Ето защо дивизията разпореди да се заеме отъ 12. резервна йегерска дружина, подъ командата на капитанъ *фонъ Метцъ*, важния кръжопътъ, източно отъ Градманци, а заповѣда на подполковникъ *Стояновъ* да прегради съ единъ ескадронъ и картечници пътя *Горубинче — Джидимиръ*.

Кжсно следъ пладне генералъ *Дитерихъ* видѣ, както на 26. бѣ обещалъ въ Велесъ на полковникъ *Петковъ*, неговия полкъ на параденъ прегледъ. Дружинитѣ на 73. пехотенъ полкъ бѣха построени при Катланово една до друга, прикрити отъ южно разположенитѣ скалисти висоти, съ оржжии за почестъ. На поздрава по български на генерала „Здравейте юнаци!“ се поде подъ редъ отъ ротитѣ като грѣмливъ залпъ мощния отговоръ: „Здраве желаемъ, господинъ генералъ!“ Очитѣ на войницитѣ показваха решителность и полкътъ правѣше съ цѣлото свое държание едно толкова силно впечатление, че генералътъ му изрази своята пълна благодарность. Полковникъ *Петковъ* замоли да се прати веднага полка му на бойната линия, което му се обеща за идващата нощъ.

Преди да настѣпи утрото, вследствие прегрупиране, се засили още повече лѣвото крило на дивизията *Дитерихъ*. Полковникъ *Петковъ* съ своя полкъ зае като тилна позиция простирашитѣ се южно отъ Катланово между Пчиня и Градманци висоти. Капитанъ *фонъ Метцъ* преграждаше съ своитѣ йегери пътищата, водящи отъ Градманци къмъ Иованли и Джидимиръ. А подполковникъ *Стояновъ* прикриваше въ околността *Джидимиръ* и *Дублие* фланга и тила на дивизията и разузнаваше напредъ къмъ врага. Всички часъци отъ дивизията знаеха, че всѣки единъ день задръжка, указана на врага, служеше да се вкаратъ въ бой нови прѣсни сили, които се смѣкватъ съ тренове отъ северъ.

Настѣпва 29. септемтрий. Българската 2. дивизия очаква врага по високитѣ равнини на Овче поле. Обаче, когато дигащата се утринна мъгла позволи да се разпознаятъ настѣпващитѣ неприятелски походни колони, става ясно, че войницитѣ също и днесъ не желаятъ да приематъ борбата. Напраздно се стараятъ офицеритѣ да ги склонятъ къмъ издръжливостъ. Полковетѣ отстъпватъ неспирно назадъ. Едва въ участъка на Градище — Кешани тѣ се отвеждатъ отново на позиция. Между 2. дивизия и дивизията *Дитерихъ* сега зѣе една дупка, широка десетъ километра. Генералъ *Сюрень* заповѣда на дивизията *Дитерихъ* да я запуши, като изпрати въ околността на Живинѣе капитанъ *фонъ Метцъ* съ своята 12. резервна йегерска дружина, 15. планинска батарея и 4.

товарна колона. До като това войсково отделение тръгва от долината на Пчиня през Койнаре, ескадроните на подполковник *Стоянов* отбиват при Джидимир — Дублие по-слаби противникови части. Обаче, по пладне навлизат в Сушица неприятелски кавалерийски разезди, а след пладне няколко ескадрона нахълтват в Живиние. 73. пехотен полк, който още преди пладне бѣ завзел Градманци, вмѣсто изтеглената 12. резервна йегерска дружина, изпраща по заповѣд на дивизията, една дружина по долината на Пчиня къмъ кръстопътя, източно отъ Долно Койнаре, за понататъшната охрана на лѣвия флангъ. За сжщата целъ две запрегнати съ волове батареи се премѣстватъ отъ кота 395., северно отъ Катланово, на кота 453. западно отъ Койнаре.

Къмъ пладне противникътъ засилва огъня на батареите си къмъ дѣсното крило на дивизията *Дитерихъ*, отъ двете страни на пътя, презъ прохода и по съседните участъци на 4. дивизия. Множество кафяви земни гейзери и кълба димъ изригватъ по обстреляните планински вериги и надалечъ, надалечъ отъади. Противникови авиатори хвърлятъ хвърчащи листа съ български текстъ: „Българи! Вие сте победени! Ние нѣмаме нищо противъ васъ и нѣма да ви препрѣчимъ пътъ къмъ България. Но дайте ни да хванемъ германците!“ Следъ пладне неприятелската пехота се подготвя за пътъ презъ прохода и по на западъ за атака. Обаче, картечниците на българските вериги и западнопруските опълченци, както и огънятъ на българските батареи, отбиватъ всички опити да се напредне и повали отбраната тукъ. Този фронтъ не задава никакви грижи на командуването.

Но вече следъ пладне долитатъ неспокойни известия, какво френски ескадрони прекосявали по шосето Скопие — Катланово, че противникови планински орждия били стреляли отъ къмъ Юрумлери. По пладне щаба на XI. армия, че неприятелската кавалерия била влѣзла въ Скопие. Следъ пладне IV. бронирано отделение разпознава източно отъ Скопие единъ кавалерийски полкъ на бивакъ при Стайковче и единъ пехотен полкъ въ настѣпление презъ Вардара срещу желѣзопътната линия. Още не е ясно колко сж противниковите сили при Скопие. Използува ли врагътъ своя успѣхъ тамъ за настѣпление къмъ Куманово, то това ще влияе сѣдобносно на българските части, чиято душевна стойностъ е силно понижена. Освенъ това се прибавя и съображението относно държането на отстъпилата далечъ на северъ българска 2. дивизия. Генералъ *Сюрень* съзна, че изнесената напредъ позиция при Козле — Левтерче не може вече да се държи, поради което се реши да отдрѣпне 4. дивизия на висотата, западно отъ Мършовче, за да може да охранява къмъ Скопие и да прегражда шосето Скопие — Куманово. Дивизията *Дитерихъ* трѣбва да следва

подиръ нея, като ариергардъ съ главните си сили къмъ Хаджарларъ, а съ една странична колона къмъ Горно Койнаре като прегражда водещитъ на изтокъ презъ Сушница и Живиние пътища, както и шосето Катланово — Скопие.

2. дивизия, въз основа донесението, какво противникътъ следъ пладне съ единъ пехотен полкъ и артилерия е стигналъ въ Живиние, получава заповѣдъ презъ нощта срещу 30. да отстъпи на линията Количко — Кутлибегъ.

Непосрѣдствената отбрана на Куманово се възлага на подполковникъ *фонъ Ноцъ* съ II. дружина отъ 375. пехотен полкъ и 222. планинско картечно отделение (германски части), както и две придадени отъ 4. дивизия български батареи.

Оттеглянето на 4. дивизия се извършва късно следъ пладне подъ прикритието на оставащата въ боя дивизия *Дитерихъ*. Дивизията разпорежда първо да се спре намиращия се въ походъ къмъ Живиние капитанъ *фонъ Метцъ*, комуто се дава указание да заеме Горно Койнаре и да прегради пътищата, които водятъ отъ Сушница и Живиние къмъ долината на Пчиня. Следъ оттеглянето на 4. дивизия, придадениятъ днесъ къмъ дивизията *Дитерихъ* за началникъ на артилерията майоръ *Герцайнъ*, командиръ на 5. планинско артилерийско отделение, получава заповѣдъ да постави на позиция намиращитъ се западно отъ Пчиня батареи на висотата при Хаджарларъ съ посока на стрелбата къмъ югъ, както и къмъ Скопие и къмъ Дублие — Сушница — Живиние. Подиръ батареите следватъ разположенитъ при Катланово части и колони, съ целъ да достигнатъ Делидерлица и Агино село и останатъ въ разположение на дивизията. Стоящитъ въ най-предната линия срещу врага части началника на дивизията иска да отдрѣпне чакъ следъ настѣпване на тъмнината. Тогава тѣ, подъ прикритието на тилната позиция на полковникъ *Петковъ* ще се събератъ западно отъ Катланово и ще следватъ презъ Ибраимово, съ изключение на II. дружина отъ 21. резервенъ пехотен полкъ, която ще се отправи по долината на Пчиня къмъ Горно Койнаре. Следъ отминаването на тѣзи войски при Катланово, полковникъ *Петковъ*, съ дветѣ дружини отъ своя полкъ, разположени източно отъ Катланово, германското 210. планинско картечно отделение, германската 14. планинска батарея, две български полски батареи и две германски пионерни роти, трѣбва да следва като ариергардъ презъ Ибраимово, до като неговата стояща източно отъ Долно Койнаре дружина, трѣбваше да достигне въ долината на Пчиня — Горно Койнаре. Дивизионната конница трѣбваше, както до сега, да прикрива лѣвия флангъ на дивизията и да поддържа свръзката съ 2. дивизия. Освобождаването на германските части отъ врага успѣ да стане въ тъмнината безъ сжществени спѣнки. Друго яче бѣ, обаче, въ тилната позиция на българския 73. пехотен полкъ. Къмъ привечеръ нейния лѣви

флангъ е атакуванъ и отхвърленъ отъ противника, който бѣ направилъ пробивъ съ превъзходящи сили по пѣтя Круша — Градманци. Полковникъ *Петиковъ* се решава да се оттегли въ широкъ фронтъ отъ Пчиня. Тѣй като при тѣзи обстоятелства е изключено използването на неговия полкъ като ариергардъ, генералъ *Дитерихъ* възлага тази задача на пристигналия при Катланово капитанъ *фонъ Литровъ*, който я изпълнява съ II. дружина на 21. резервнъ пехотенъ полкъ, германскитѣ части отъ ариергарда и придаденитѣ български батареи въ пълнъ редъ.

Между това пада пороенъ буренъ дъждъ, който въ късо време превръща нешосиранитѣ пѣтища въ море отъ калъ. Частитѣ успѣватъ да се преадигнатъ само съ значителни забавяния и при извънредни усилия. Тѣхното оттегляне презъ Ибраимово по посока на Куманово се прикрива отъ къмъ Скопие съ една частъ отъ източната група на отряда *Карловицъ*. За преграждане на шосето Катланово—Скопие остава единъ смѣсенъ отрядъ на дивизията, подъ командата на капитанъ *фонъ Тюлфъ*, винаги готовия за дѣла командиръ на 18. планинска батарея. За неговата важна задача му се подчиняватъ: изпитанитѣ йегерски роти *Хауфе* и *Етиенъ*, единъ български ескадронъ съ картечници и германскитѣ 16. и 18. планински батареи. Още вечерята капитанъ *Тюлфъ* заема съ своитѣ батареи кота 395. северно отъ Катланово. Той получава заповѣдь да изпълнява поръчението си сѣщо и на 30. и само притиснатъ отъ врага да се изтегли къмъ Хаджарларъ.

Врагътъ вечерята не преследва презъ гребенитѣ на висотитѣ източно отъ Катланово.

Въ 8. ч. вечерята генералъ *Дитерихъ* можа да напусне Катланово. Той чува следъ себе си гърмежитѣ отъ хвърлянето въ въздуха на мостоветѣ и серпентинитѣ и констатира по пѣтя презъ Ибраимово къмъ Деридерлица, че частитѣ сж преодолѣли въ добъръ редъ всички трудности на марша.

До следното утро неговата дивизия бѣ заела бойни позиции между Хаджарларъ и Горно Койнаре и по брѣга на Пчиня до Студена бара. Резервътъ бѣ при Делидерлица.

Босветъ при Кочане и Царево село

(скица 2.)

Ние напуснахме българската I. армия на 26., следъ изпълнение на нейното отстъпление на политѣ на северния брѣгъ на Струмица. На 27. тя продължи планомѣрно отстъпателнитѣ си движения. На нейното дѣсно крило 5. дивизия и ней придаденитѣ части отъ 3. дивизия достигнаха, подиръ едно изкачване отъ почти 1000 метра, висотитѣ на Плачковица

планина. Планинската дивизия, която бѣ отстъпила на шосето Струмица-Пехчево, зае Гарванъ и севернитѣ склонове на Огражденъ планина, чийто планински гребенъ до Йени-кьой се отбраняваше отъ 9. дивизия и отъ 1/11 бригада. Противникътъ преследваше по фронта сдържано, обаче, продължи съ напоръ своето наредено презъ Щипъ превъзходяще преследване. Посрѣдствомъ разузнаването въ въздуха бидоха установени една дивизия въ походъ отъ Щипъ къмъ Кочани, една друга отъ Криволакъ къмъ Щипъ. Поради това генералъ *фонъ Шолцъ*, разпореди до I. армия да прегради прохода при Царево село и на всѣка цена да се попрѣчи на нахлътването на противника въ Стара България.

При Царево село се намираха вече на дѣсното крило на I. армия българскитѣ ескадрони на полковникъ *Войниковъ*. На 27. тѣ бѣха засилени съ 11. и 12. роти отъ 12. опълченски пехотенъ полкъ, които, подъ командата на майоръ *Золданъ* при отстъплението си отъ Щипъ стигнаха на 26. въ Царево село и отъ щаба на I. армия бѣха подчинени на полковникъ *Войниковъ*. Този последниятъ на 27. зае съ дветѣ германски опълченски роти, чието командване се повѣри на подпоручика отъ опълчението *Вайсъ*, съ едно българско планинско картечно отдѣление, съ нѣколко спешени ескадрони и съ две планински орждия шосето въ прохода на 5 клм. западно отъ Царево село, където вечерята отби нѣколко слаби неприятелски атаки.

Повечето части за заграждане на този важенъ входъ въ долината на Струма, на главната свръзка съ Стара България, се намираха на пѣтъ. Въ Радовишъ бѣха стигнали отъ изтокъ и отъ западъ повече германски части а именно: щабътъ на 10. йегерски полкъ (безъ неговия командиръ полковникъ *Карловицъ**), 13. резервна йегерска дружина**), I. дружина отъ 256. резервнъ пехотенъ полкъ***) и I. и II. дружини отъ 12. опълченски пехотенъ полкъ**). Тѣзи части, предоставени въ разпореждане на българската I. армия, бѣха изпратени отъ нея веднага въ походъ къмъ Царево село. Къмъ тѣхъ се присъединиха нови германски части отъ I. армия, 248. планинско картечно отдѣление и две батареи отъ 209. полски артилерийски полкъ. Подъ командата на майоръ *фонъ Плато*, тѣ стигнаха по стрѣмни планински пѣтеки на 27. Пехчево и на 28. по пладне околността южно отъ Царево село.

*) Щабътъ идваше отъ долното течение на Струма.

**) Тѣзи дружини се намираха на 24. въ походъ отъ Радовишъ къмъ Щипъ, но при известието, че Щипъ е падналъ, се върнаха назадъ въ Радовишъ.

***) Дружината изпратена въ края на августъ подъ командата на капитанъ *Фогтъ* отъ Ромъния за грѣцка пропаганда въ долното течение на Струма, трѣгна на 19. отъ тамъ въ походъ къмъ Струмица.

Също и щаботът на армейската група *Шолц* бѣ разпоредилъ да се пратятъ на дѣсното крило на българската I. армия голѣми сили. Още на 25. когато I. армия се подготвяла да напусне планинската мѣстность южно отъ участъка Струмица, съ огледъ на разположението на българските части, бѣ разпоредено отъ армейската група, щото германските войски отъ тази армия да се събератъ около Петричъ подъ командата на генералъ *Поселдъ*, германския началникъ на артилерията при I. армия. Германските части мѣжакъ вредомъ да се откопчатъ безъ особени спѣшки отъ врага и стигнаха на утрото на 27. при Петричъ, отчасти при значителни трудности въ похода и обезпокоявани отъ неприятелските авиатори. Тукъ генералъ *Поселдъ* събира около 5000 души — главно разузнавателни части и обозни колони — 20 картечници и 22 орждия. На 27. той получи заповѣдь отъ армейската група *Шолц* да се отправи въ походъ нагоре по Струма по посока на Джумая и да вземе участие въ борбата на дѣсното крило на I. армия. По разпореждане на капитанъ *Попе*, германския офицеръ за свръзка при I. армия, който сега стана генералъ щабенъ офицеръ при щаба на генералъ *Поселдъ*, още на 26. биде изпратена съ камиони къмъ Джумая II. дружина отъ 8. опѣлченски пехотенъ полкъ*), подъ командата на дружинния командиръ капитана отъ опѣлчението *Бирнаки*, съ поръчение да прегради непосредствената мошния входъ въ долината на Струма. Капитанътъ отъ опѣлчението *Бирнаки*, премина силно задрѣстеното отъ отстъпващите части обозни колони шосе въ долината и на 27. вечеръ стигна въ Джумая, като зае западно отъ града бродоветъ на Струма.

Походните колони на генералъ *Поселдъ*, следъ преминаване на тѣсното и диво романтично Кресненско дефиле, се приближаваха на 29. вечеръ къмъ Джумая, кждето пътътъ се разклонява на западъ по посока на Царево село. Тѣзи войски бѣха изминали въ 48 часа повече отъ 70. км. при извънредни усилия презъ задрѣстенъ тѣсенъ пътъ, презъ развалени мостове, които трѣбваше да се поправятъ, отчасти по безводни мѣста, не еднократно нападани отъ авиатори съ картечници и бомби. Несъбходимата малка почивка на войските преди по-нататъшното имъ движение се използва, за да се уредятъ частите и да се разпредѣлятъ за бой.

До като насочените къмъ Царево село подкрепления се приближаватъ по паралелните пътища въ долината на Струма

*) Дружината въ края на августъ, изпратена отъ Ромѣния въ Македония и поставена при устието на Струма, получи тамъ на 19. заповѣдь да се отправи въ походъ къмъ Струмица. Тя мина презъ заразената отъ малария долина на Струма и подиръ голѣми трудности стигна на 25. въ Петричъ.

и Брѣгалница къмъ своята цель, тамъ на 28. сражението става по-разпалено. Сръбската кавалерийска дивизия, подкрепена отъ авангарда на Югославянската дивизия, туря въ действие своите картечници и орждия. Германското опѣлчение дава убити и ранени. Български картечници, които нѣколкократно напушатъ позициите си, биватъ все отново изпращани напредъ отъ полковникъ *Войниковъ*. Проходътъ бива удържанъ. Презъ нощъта срещу 29. майоръ *Золданъ* получи по сръбствомъ единъ български генералъ-щабенъ офицеръ известие за български преговори за миръ въ Солунъ. Започватъ да се носятъ слухове, че германските части трѣбвало да бждатъ обезоржжени и интернирани. Майоръ *Золданъ*, за да избѣгне една подобна участъ за своите части, се решава на 29. да трѣгне въ походъ презъ Кюстендилъ съ всички германски части, както и съ пристигналите презъ нощъта при Царево село части на майоръ *фонъ Плато*. Обаче, още следъ нѣколко часа го достига северно отъ Царево село заповѣдта на генералъ *Поселдъ* да държи на всѣка цена Царево село. Отрядътъ се връща и при своя походъ назадъ стига презъ нощъта старата българска граница, осемъ километра северно отъ Царево село, гдето спира на почивка като праща натрули напредъ къмъ Царево село.

Между това лѣвото крило и центърътъ на I. армия задрѣжакъ на 28. и 29. позициите си по висотите на Хайдукъ Чешма, Гарванъ и Огражденъ планина. А 5. дивизия въ това време, като остави ариергарди по Плачковица планина, обърна източния си флангъ и се приготви, да атакува шосето Кочани — Царево село — единъ признакъ за запазените още у командующия енергия и воля за борба. До изпълнение на атаката не се дойде. Загубването на Царево село принуждава I. армия да заповѣда въ кжсната вечеръ отстъпването на нейните дивизии на старата българска граница.

Последниятъ боенъ день на съюзните българо-германски войски.

(скици 2. и 6.)

Бавно се издига слънцето на 30. септемврий задъ стръмните гребени на Доспатъ дагъ, не тъй златно и блестяще, както до сега, а забулено отъ едно покривало. То освѣтлява последните общи боеве на германски и български части.

На дѣсното крило на XI. армия ядрото на 62. корпусъ се приближава до Тетово, дивизиите 1., 6. и 302. плтно придържачи се една до друга, Охридската дивизия северно отъ Цераникъ. Генералъ *Велъ*, по заповѣдь на корпуса, бѣ прибралъ ариергардите на корпуса по линията на висотите Цераникъ — Бистра планина — Буковикъ — Плещ планина.

Днес времето е пакъ добро за летение. Затова началникъ щаба на корпуса майоръ *Каунитъ* праща съ аеропланъ поручика отъ щаба *Виленбюхеръ*, за да установи свръзка съ щаба на XI. армия и съ армейската група.

Генералъ *Флекъ* се отправя съ началника на 1. дивизия генералъ *Недѣлковъ* къмъ авангарда при гара Жостовъ, за да вземе лично участие въ атаката на Скопие, която ще се предприеме отъ българския 25. пехотенъ полкъ, подкрепенъ отъ I. дружина на българския 19. пехотенъ полкъ и германското 231. планинско картечно одѣление, както и отъ български и германски тежки бататен. Други части ще се привлѣкатъ презъ Тетово. До като при Скопие се води сражението, при ариергардитъ на корпуса се явяватъ френски, италиански и сръбски офицери съ бѣли флагове, за да съобщатъ за сключването на примирие. Къмъ пладне се връща поручикъ *Виленбюхеръ*. Той носи потвърждението на това известие и съответнитъ заповѣди отъ щаба на XI. армия.

При 61. корпусъ презъ нощта сж заети вредомъ заповѣданитъ позиции отъ Никошакъ презъ Бучинска планина и платото при Хаджаларъ — Ново село до височинитъ при Колитско — Кутлибергъ. Предъ фронта на дивизията *Дитерихъ* котата 395, северно отъ Катланово, е още заета отъ отряда *Тюлфъ*.

Къмъ 7 часа преди пладне отъ позицията *Дитерихъ* се вижда какъ частитъ отъ разположенитъ по Бучинска планина българска 4. дивизия съставятъ пушкитъ. Почти въ сжщо време се получава въ щаба на корпуса донесението на тази дивизия, че между българскитъ пълномошници и командующия Източната съглашенска армия е сключено примирие. Щабътъ на корпуса предупреждава подчиненитъ дивизии до получаване на едно официално известие да отбиватъ съ оръжие всѣки опитъ на противника за настѣпване. Подобни опити не закъснѣха. При Катланово по-голѣми сили на неприятеля поискаха да преманатъ западно отъ Пчиня, а една частъ да настѣпятъ нагоре по долината. Но отрядътъ *Тюлфъ* ги разпрѣсна и отблъсна съ точенъ оръжеенъ и картеченъ огънь и съ добре прецеленитъ снаряди на планинскитъ батареи. Отрядътъ *Тюлфъ*, подъ командата на своя решителенъ началникъ, е въодушевенъ отъ вѣрната да изпълни задача си и срещу по-силни противникови атаки. Борбата стига до своя край следъ пладне, вследствие предадената на капитанъ *Тюлфъ* заповѣдъ по дивизията да се оттегли къмъ Делидерлица. Дълго проточилитъ се походни колони на планинскитъ батареи се охраняватъ при оттеглянето си отъ германски ъегери и български конници. Следъ пладне противникътъ преближава въ долината на Пчиня до Горно Койнаре и се пристигва съ предни части сжщо и отъ изтокъ въ сжщия участъкъ къмъ Студена бара. Той попада на капитанъ *фонъ*

Метцъ, който го допуска да се приближи и следъ това посреща съ огъня на своитъ ъегери. Тъмнината туря край на борбата.

При българската I. армия дивизиитъ достигатъ презъ нощта срещу 30. Звигоръ планина и Джамите тепе, чиито високи планински гребени образуватъ границата между Сърбия и България и представляватъ силни отбранителни позиции и въ лѣво въ свръзка съ българската II. армия.

На дѣсното крило на I. армия майоръ *Золданъ* бѣ установилъ съ своитъ патрули, че Царево село е заето отъ врага. Той развърща, когато се пуква зората, частитъ си по висотитъ южно отъ границата за атака. Срещу него се показва противникъ, който се развива на широкъ фронтъ и изпраща голѣми сили отъ Царево село за обхватна атака-два пехотни полка, четири планински картечни одѣлния и нѣколко планински батареи отъ Югославянската дивизия. Майоръ *Золданъ* се вижда притиснатъ да се отбранява, обаче, съ своя огънь възпрепятствува на врага да не може да продължи напредването си по посока на Джумая. Къмъ 11 ч. пр. пл. той получава отъ българската страна известие за сключаването за примирие. Следъ пладне последва една заповѣдъ отъ генералъ *Поселдъ* да тръгне въ походъ къмъ разположения на голѣмото шосе Джумая—София градъ Дупница.

Генералъ *Поселдъ*, чиито войски бивакираха на походенъ лагеръ южно отъ Джумая, бѣ уведоменъ презъ нощта срещу 30. отъ щаба на българската I. армия за сключеното примирие. Отъ това не се преустановиха мѣрките му да новоорганизира своитъ части и да ги разпредѣли за бой. Едва получената следъ пладне заповѣдъ отъ армейската група принуди генерала да спре приготовленията за атакуване въ борбата на I. армия и да тръгне въ походъ по посока къмъ София.

Сѣбитията при българската II. армия

(скица 2.)

Нека хвърлимъ още единъ погледъ върху положението на разпожената въ лѣво отъ I. армия българската II. армия. Ние си спомняме, че споредъ плана на генералъ *d'Enpre* атаката по фронта на р. Струма бѣ предоставена на гръцки дивизии съ целъ да се овладѣе Сересъ и презъ Рупелското дефиле да се навлѣзе въ долината на р. Струма. Обаче, тъй като по фронта на Струма се касаше за едно демонстративно нападение, тамъ разположенитъ части бѣха сравнително слаби. Българската II. армия можеше леко да устои на слбитъ гръцки атаки по Струма и да задържи позициитъ си. Но върху командующия армията генералъ *Луковъ* тегнѣше грижата, че приедно наложено поради общото положение от

стжпление, армията му можеше да има същата съдба, както I. армия. Недовърше къмъ неспособността на своите войски, а още и вътрешно разположение къмъ Франция, го накараха вече няколко дни следъ началото на съглашенското настжпление да моли телеграфически Царя да се започнатъ преговори за примирие. Наистина Царятъ отблъсна недвусмислено това искане, обаче мисълта за мирни преговори печелеше все повече почва всрѣдъ съглашенофилското българско правителство. Още на 24. двама български пратеници, придружени отъ американския генераленъ консулъ въ София, напуснаха щаба на II. армия въ Св. Врачъ, за да отидатъ въ Солунъ да молятъ отъ името на правителството за примирие. Тѣ се върнаха назадъ на 27. вечерята съ отговора, че генералъ *д'Енре* отказва примирие, обаче, очаква въ Солунъ една комисия за започване преговори за миръ. Още на следното утро отпътуваха отъ Св. Врачъ, за да отидатъ въ Солунъ, генералъ *Луковъ*, министърътъ на финансите *Ляпчевъ* и по-раншия пълномощенъ министъръ въ Букурещъ *Радевъ*.

До като тамъ генералъ *Луковъ* преговаряше за миръ съ генералъ *д'Енре*, при армията му се развиваха оживени боеве, при които неговите войски заловиха пленници отъ гръцката 14. дивизия и взеха като трофеи две орждия и няколко картечници. На следния день, на 29., главнокомандующиятъ на българската действующа армия генералъ *Тодоровъ*, който бѣ свикналъ по възможностъ лично да въздействува въ критическите положения, се отправи на фронта къмъ дѣсното крило на армията при разположената при Струмица 11. дивизия, за да подбуди войниците къмъ издржливостъ на разколебания 37. пехотенъ полкъ. Презъ нощта срещу 30. трѣбваше да се отдръпне назадъ дѣсното крило на II. армия, въ свръзка съ оттеглянето чакъ до старата българска граница на I. армия. Мостоветѣ въ водещата на северъ долина на Струма, по предполагаемия пътъ за настжпление на врага, бѣха приготвени за хвърляне въ въздуха, а две тежки морски орждия бѣха взети отъ мѣстността при Демиръ Хисаръ и поставени на позиция недалече отъ Славе, за да могатъ отъ тукъ да обстрелватъ долината на Струма.

На всички тия мѣрки тури край получената презъ нощта срещу 30. отъ Солунъ радиograma за сключване на примирието.

България сключва примирие

(скица 2.)

Щабътъ на армейската група *Шолцъ* научи на 25. за намѣрението на българското правителство да поиска примирие отъ едно донесение на офицера за свръзка на германското

върховно командване при българската II. армия ротмистръ *фонъ Барделебенъ*. Естествено, това известие се пазѣше въ тайна отъ подчинените командни мѣста и части. Обаче, щабътъ на армейската група взе всички мѣрки, за да може да продължи операциите и въ случай, че измѣната на България станѣше фактъ. На първо мѣсто трѣбваше да се осигурятъ желѣзнопътните съобщения въ тилътъ, чиято охрана трѣбваше да се поеме отъ австрийски и германски опълченци. Така сжщо българските обозни колони и бѣглеци, които следваха въ голѣми групи презъ Куманово на северъ, бидоха отклонени въ Куманово на изтокъ къмъ Кюстендилъ, за да се запази свободенъ пътъ презъ прохода Куманово—Враня.

На 27. българското главно командване премѣсти своята главна квартира въ София. Въ Кюстендилъ то не можеше да се чувствува сигурно. следъ като тамъ бѣха нападнали повторно стотици метежници и подъ заплашвания бѣха прокарали исканията си да бждатъ изпратени съ тренове по родните си мѣста.

Въ София както и въ цялата страна, политическите вълни се вдигаха високо. Привържениците да се сключи миръ на всѣка цена и кржговетѣ, които съзираха спасението на отечеството въ издржането до край съ централните сили, водѣха най-остра борба помежду си. Германското върховно командване не можеше да гледа безучастно на това. Неговото намѣрение да назначи генералъ *фонъ Шолцъ* за воененъ диктаторъ на цяла България не можа да се прокара поради политическия развой на положението. По указание на германското върховно командване на 27. генералъ *фонъ Шолцъ* изпрати въ София единъ особено подходящъ офицеръ, генералъ *фонъ Ройтеръ*, ведно съ щаба му, за да засилва течението противъ предложението за миръ и да защитава съ помощта на пристигащите тамъ части отъ германската 217. дивизия германските интереси.

Въ една телеграма, отправена отъ върховното военно ръководство до генералъ *Тодоровъ*, въ която се излагаха стратегическите изисквания, генералъ *Лудондорфъ* изказваше твърдата надежда, че българските войски, имайки предъ видъ нуждата на момента, какво родната земя трѣбва да се защитава отъ врага, ще придобиятъ отново по-раншната сила и своята самонадѣяностъ. Той свършваше съ топлите думи: „Ние идемъ съ всички разполагаеми части на помощъ и за спасяване!“

Останеха ли българите вѣрни на съюза, укажеха ли частите пъкъ твърдо упорство въ защита на родината, то военното положение съвсемъ не можеше да се счита за отчаяно.

Противникътъ следваше подиръ лѣвото крило на българската I. армия съ английски и гръцки дивизии. Срещу цен-

търа ѝ и дѣсното крило сръбската II. армия бѣ заела линията по висотитѣ Хайдукъ чешма—Царево село. Сръбската II. армия стоеше съ дѣсното си крило по сръдата между Шипъ и Куманово, докато лѣвото ѝ крило при Катланово минаваше Пчиня. Френската армейска група достигна съ дѣсното си крило Скопие. Центърътъ и лѣвото крило се приближаваха къмъ линията Кичево—Дебъръ.

Срещу тѣхъ се държаха здраво ариерградитѣ на 62. корпусъ по висотитѣ югозападно и южно отъ Гостиваръ. Една атакующа група отъ корпуса бѣ въ намѣрение да си пробие съ сила вардарската порта при Скопие. Слабитѣ намиращи се тамъ френски сили трѣбваше скоро да избѣгатъ предъ готовата за настѣпление и подкрепена съ тежка артилерия българска I. дивизия. Тогава 62. корпусъ бѣ готовъ, като остави своитѣ ариергради южно отъ Тетово—Скопие, да удари въ флангъ настѣпващата къмъ посока на Куманово сръбска I. армия и да облеghi групата на 61. корпусъ. Съ това щѣше да се спечели необходимото време, за да може да се предприеме съ подвизванитѣ дивизии една нова операция, която трѣбваше да застраши въ флангъ и тилъ настѣпващия на изтокъ къмъ България неприятель.

Въ района Джумая—Царево село имаше около 6,000 души отъ германски части съ 22 орджия. Макаръ че отъ тѣзи орджия, поради липса на бойни припаси и мѣрни прибори, за сега бѣ способна да се употреби само една частъ и макаръ че отъ шестѣ хиляди войници само една частъ можеше да бжде употребена въ боя, все пакъ въ този отрядъ имаше петъ пехотни дружини, седемъ картечни отдѣления и нѣколко сборни готови за употребление батареи, които подъ енергичното командване на опитния на македонския боенъ театъръ генералъ *Поселдъ*, бѣха свършено подходящи да възобновятъ положението на дѣсното крило на I. армия и чрезъ това да дадатъ нова стойкостъ на последната. При това, споредъ донесението на намиращитѣ се при българската I. армия германски офицери, имаше все по-голѣми изгледи, че при българскитѣ части паническото настроение е преодолено и че то отстъпва на едно твърдо държане. Въобще предположението за успѣшното продължаване на съпротивата правѣше пълнѣн превратъ въ държанieto на правителството и усиливаше твърдото желание да се издържи до край.

Обаче, политическитѣ мѣрки за подкрепяване на решениѣта за това партии дойдоха твърде късно. Наистина, Царѣтъ и Престолонаследникътъ стоеха трѣрдо на страната на съюзницитѣ и сториха всичко за да спасятъ положението. Но водачитѣ на германофилскитѣ партии бѣха вече напуснали столицата, когато на 28. генералъ *фонъ Ройтеръ* пристигна въ София, а на находящото се тамъ българско командване липсваха каквито и да сж мощни сръдства. Генералъ *фонъ*

Ройтеръ поради това трѣбваше да се ограничи да подкрепи правителството срещу большевишки опити, да възпрепятствуватъ да пламне явна революция въ София — въ Радомиръ бѣ вече обявена република отъ нѣколко земледѣлски народни представители — и да сломи силата на образуваната въ Радомиръ „републиканска армия“. Малкото разполагаеми въ София вѣрни на Царя части ((три роты юнкери, една допълняюща дружина и ескадронитѣ отъ гвардията на Царя) комендантътъ на София генералъ *Протогеровъ*, който вземаше всички мѣрки въ пълно съгласие съ генералъ *фонъ Ройтеръ*, бѣ изпратилъ напредъ на около петъ километра югозападно отъ София, гдето тѣ се сражаваха съ републиканската армия (6 до 8000 души), настѣпваща по шосето отъ Радомиръ. Когато неговитѣ части вечерта на 29. не можаха по-вече да издържатъ борбата, генералъ *фонъ Ройтеръ* му даде въ разпореждане пристигналитѣ до тогава части отъ германската 217. дивизия, по-голѣмата частъ отъ 9. резервнѣ пехотенъ полкъ съ една картечна рота отъ 21. пехотенъ резервнѣ полкъ и 6. батарея отъ 274. полски артилерийски полкъ и уговори съ него, че вече трѣбва да се мине въ настѣпление съ целъ да се обградятъ и обезоржатъ републиканскитѣ войски. Още на 30. вечерта съ мощната подкрепа на готовитѣ за атака германски части, които подъ командата на капитанъ *Юнглингъ* и *Шулцъ* бѣха разпредѣлени по най-важнитѣ настѣпвающы колонии, републиканската армия бѣ прогонена отъ издигащия се на югозападъ отъ столицата гребенъ Витоша планина. Вечерта на 1. октомврий републиканскитѣ войски бѣха напълно разбити. Атакующитѣ взеха множество пленници, нѣколко орджия и заеха важнитѣ каменовжглени мини при Перникъ, северо-източно отъ Радомиръ.

Тѣй като съ това биде постигната целъта, за която бѣха поставени германскитѣ части, генералъ *фонъ Ройтеръ* представи изпълнението на възнамѣряванитѣ отъ генералъ *Протогеровъ* по-нататѣшни настѣпления въ югозападна посока на българскитѣ войски и оттегли германскитѣ части къмъ София, като постави силни охрани по шосетата, водящи отъ София къмъ западъ, югозападъ и югъ. Въ София генералъ *фонъ Ройтеръ* държеше частитѣ си готови за оперативнитѣ задачи на щаба на армейската група *Шолцъ* и подготвяше отбраната на столицата срещу войскитѣ на съглашението.

По улицитѣ на София царѣше живо движение, безъ—благодарение окупирването на града отъ засилващитѣ се отъ денъ на денъ германски части — да се дойде до размирици: Царскиятъ дворецъ, въ който се намираще Престолонаследникътъ, се охраняваше отъ една германска рота. Революцията бѣ потушена. Генералъ *фонъ Ройтеръ* изпълни своето поръчение, което изискваше до голѣма степенъ тактъ, съ осторожностъ и енергия.

На 3. октомврий Царьтъ се отказа отъ престола и напусна страната.*) Отъ 29. септемврий той се намираше въ дворцитъ въ София и въ Враня.

Престолонаследникътъ *Борисъ*, до сега довѣренъ сътрудникъ на Царя, зрѣлъ мъжъ, въпрѣки младостта му, изпълненъ отъ воля и дѣло, пое управлението и тежката задача да даде отново на своята страна миръ и редъ.

На 5. октомврий генералъ *фонъ Ройтеръ* можа да напусне София.**)

Командването на всички събрани въ и около София германски части бѣ предадено на генералъ *Поселдъ*,***) чиито войски, следъ уморителенъ походъ презъ Самоковъ стигнаха въ София на 6. октомврий.

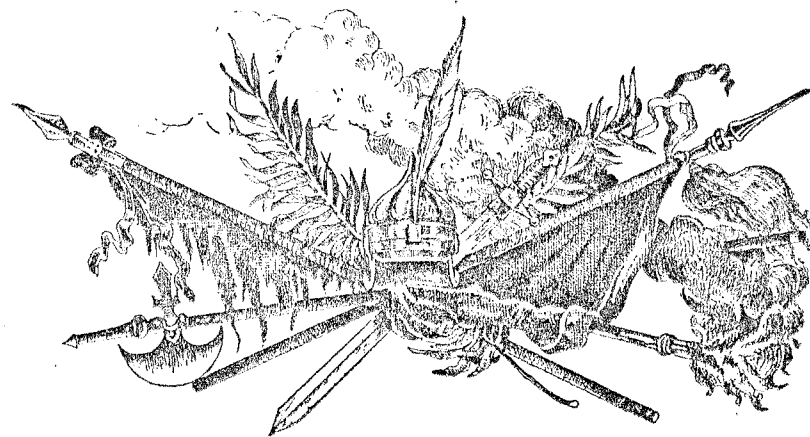
Преди пладне на 30. септемврий представителътъ на българското главно командване при щаба на армейската група *Шолцъ* предаде на полковникъ *графъ фонъ Шверинъ* съобщението, че на 29., въ 11 часа вечерта е било подписано примирие между членоветъ на българската депутация за водене на преговоритъ за примирие и миръ и командуюция на съглашенскитъ войски. Българското главно командване молѣше да съобщи това на всички български и германски части и да се разпорежи команднитъ инстанции да влѣзатъ въ свръзка съ противника съ целъ да се установи една демаркационна линия.

Следъ тригодишна обща борба биде разкжсано братството по оръжие между германцитъ и българитъ.

*) При пристигането си въ Германия Царь *Фердинандъ* върна на Кайзера всички военни знаци, които го свързаха съ пруската армия, съ основанието, че измѣната на България го прави недостоеенъ да носи за напредъ прускитъ военни отличия. Царьтъ бѣ запазилъ съюзната вѣрность. Кайзерътъ го помоли да запази военнитъ достойнства, като го увѣри въ негово неограничено довѣрие.

**) До падането на Нишъ той пое дѣлата като губернаторъ на това важно бойно поле.

***) Началникътъ на 217. пех. дивизия *фонъ Гадлицъ*, нареченъ *Драйлингъ*, пристигна съ своя щабъ като последенъ ешалонъ на своята дивизия.



Отстжплението на германскитъ и австрийскитъ войскови части отъ армейската група Шолцъ

Стратегическото положение на 30. септемврий (скици 1. и 2.)

България се предаде на волята на победителя. Диктуванитъ ѝ условия показваха необикновена строгостъ. Окупираниѣ области отъ Гърция и Сърбия трѣбваше веднага да се напуснатъ; всички части, намиращи се на западъ отъ Скопския меридианъ — дивизиятъ отъ 62. корпусъ, тогавашнитъ най-добри полкове отъ българската войска — ставаха заложници, а другата армия трѣбваше да се демобилизира, съ изключение на малки части; оръжието и транспортнитъ сръдства трѣбваше да се предадатъ на неприятеля. Съглашението получаваше свободенъ пропускъ презъ България и правото да заема важнитъ стратегически пунктове. Известието за измѣната и примирието на България, досегашния съюзникъ, предизвика у германскитъ части изненада и гнѣвъ, но и твърдото решение да продължатъ борбата съ последни усилия сами. По-големата частъ отъ българскитъ офицери посрещна съ дълбока тъга постжпката на българското правителство и я считаше за единъ ударъ срещу военната имъ честъ, когато, напротивъ, масата на войницитъ се вълнуваше преди всичко отъ силното желание да се върнатъ по-скоро въ роднитъ си мѣста.

Генералъ *фонъ Шолцъ*, който на 28. септемврий бѣ премѣстилъ щаба си въ Ягодина, не призна примирието за гер-

манските части и изпрати надлежните разпорежления до щаба на XI. армия и германските войскове части при I, II. и IV. армии. Преди всичко се касаеше да се изтеглят най-бързо германските щабове и части от българската войска и от тях да се образуват нови боеспособни организации, които ведно с пристигащата в Враня—австрийска 9. пехотна дивизия, тръбваше да осигурят подвоза на германските и австрийски дивизии. При всички по-нататъшни мърки на армейската група тръбваше да ръководи съображението, какво след сломването и измъната на България, силно разклатеното положение на централните сили на Балкана тръбваше отново да се закрепят и да не се позволи на антантата с един удар през Унгария да уязви фланга на Германия и Австрия.

Тръбваше да се допуска, че за по-нататъшните операции съглашенската войска ще се раздѣли според политически съображения. Вѣроятно бѣ, че сръбските и нѣколко френски дивизии ще се изпратят за освобождаване на Сърбия, гръцките, английските и други френски дивизии ще се насочат към Цариградъ, а италиански и френски дивизии ще настѣпятъ въ северна Албания. Освенъ това части отъ цѣлото тръбваше да се използватъ за окупиране на България. Армейската група не можеше да запази свръзката съ Турция. Обаче, отъ Германското върховно командване пристигна майоръ *Фрайхеръ фонъ Вилизенъ* съ целъ да съгласува действията на армейските групи *Шолцъ* и *Макензенъ* и на Турция. Той събщи, че една германска опълченска дивизия се изпраща отъ Украйна въ Цариградъ, за да засили войските, които заематъ Чаталджанския участъкъ.

Прочее, най-близката задача на армейската група бѣ да въздържа по възможностъ най-дълго време настѣпването на противника отвѣдъ линията Прищина—Враня—София. Отбраната на северна Албания и Черна Гора се падна на австро-унгарската армейска група. Отъ подвозваните въ това време дивизии германската 217. пехотна дивизия тръбваше да остане въ София, австрийската 30. пехотна дивизия да се събере като резервъ при Пиротъ, германската 219. пехотна дивизия да се отправи южно отъ Нишъ, отъ двете страни на Морава, а германския Алпийски корпусъ—западно отъ Морава, предъ рѣка Топлица. Посрѣдствомъ тѣзи мѣрки оставаше открита възможността за една операция презъ България съ други привлечени сили. Обаче, армейската група, съобразно силите си, тръбваше да се ограничи съ отбраната на северна Сърбия, ето защо XI. армия имаше най-напредъ да отбранява линията Прищина—Враня — западната българска граница. Въ този случай отбраната на Ромъния, чиито петролни извори бѣха отъ най-голѣмо значение за нашето продължение на войната, се предоставаше на армейската група *Макензенъ*.

Тази отбрана следваше по линията на Дунава отъ Видинъ надолу.

62. корпусъ получи заповѣдь да си пробие пътъ съ германските части при Скопие по посока на Враня, или да се промъкне презъ планината за къмъ Прищина, после Нишъ. Тѣй като по-нататъшниятъ развой на положението тамъ бѣ напълно неясно, разпреди се до Алпийския корпусъ да отдѣли отъ най-напредъ пристигащите части единъ отрядъ отъ три дружини, едно планинско картечно отдѣление и две планински батареи и да го постави готовъ за действие на шосето Нишъ—Прокупле, за да може въ случай на нужда да прегради пѣтищата, които водятъ отъ линията Скопие—Враня презъ Прищина по посока на Нишъ. Сжщо така армейската група *Шолцъ* замоли армейската група въ Албания да притегли всички разполагаеми австро-унгарски части при Призренъ—Феризовичъ—Прищина—Митровица и Куршумлие, за да прикрива пѣтищата отъ Тетово къмъ Призренъ, както и тѣзи отъ Скопие къмъ Прищина.

Най-голѣма опасностъ застрашаваше заемаването на новия фронтъ, ако противникътъ напредне презъ Враня—Лѣсковецъ. Задачата да се предотврати тази опасностъ биде възложена на 61. корпусъ, който получи указание да изтегли своите германски части отвѣдъ Куманово и съ разтоварватата южно отъ Враня австрийска 9. пехотна дивизия да държи колкото е възможно по-дълго прохода Враня—Лѣсковецъ—Нишъ.

Генералъ *Поселдъ* тръбваше да отправи въ походъ германските части отъ българската I. армия презъ Самоковъ за София. Германските войскове части отъ българската II. и IV. армии получиха разрешение да се отправятъ споредъ обстоятелствата къмъ София или къмъ Цариградъ. Отъ българското главно командване бѣ изискано да даде възможностъ на тѣзи части да отстъпятъ къмъ София.

Преговорите съ неприятеля за установяване на демаркационните линии бѣха възложени при XI. армия на старшия български дивизионенъ началникъ за двете групи, а при българската I. армия — на нейния командующъ.

Пробивните боеве на частите отъ 62. корпусъ презъ Елешанъ за Прищина

(скица 2.)

Българското примирие направи положението на германските части отъ 62. корпусъ особено трудно. Пехота свършено липсваше. Поради това единъ пробивъ при Скопие бѣ изключенъ. Откритъ бѣ само пътътъ презъ планината къмъ разположения по желѣзнопѣтната линия Скопие—Митровица, градъ Качаникъ.

На 1. октомврий генералъ *Флекъ* се сбогува съ българскиятъ дивизионни началници, които се бѣха проявили при отстъплението като истински герои и посрещнаха силно съкрушени известието за края на бойното другарство. Командването на българскиятъ дивизии биде възложено на генералъ *Кантарджиевъ*, началникъ на Охридската дивизия, съ поръчение да не предава на врага извоюваната на 30. септемврий съ атака отъ 1. дивизия позиция по висотитъ западно отъ Скопие, която бѣ твърде важна за отстъплението на германскиятъ части — предимно щабове, картечни отдѣления, батареи, формации за свързка, обозни колони, багажи — съ разпредѣлиха за марша на походни групи, къмъ които, споредъ възможността, се предадохъ безжични станции и телефонни отдѣления.

Виящиятъ се по източния склонъ на Шаръ планина тъсенъ пѣтъ отъ Тетово презъ Вратница къмъ Качаникъ пресича множество притоци на Вардара и заради това трѣбваше да се преодоляватъ една следъ друга дълбоки долини. Още на 1. октомврий, първия денъ отъ похода, задръжките бѣха чести, защото тежките орджия можеха да минаватъ стръмнитъ мѣста по пѣтя само съ повече запрехи. Презъ нощта срещу 2. октомврий се разяри една буря — една балканска буря съ проливенъ дъждъ, която къмъ сутринята се обърна въ порой, който превърна шосето въ едно блато. По това време бѣ стигнало известието за слагането на оружieto и до българскиятъ обозни колони и багажи, чиито коли сега панически отстъпваха назадъ и въ скоро време съвършено задръстиха пѣтищата. Едно изпреварване или разминаване бѣ изключено за германскиятъ походни колони. Счупенитъ или препрѣченитъ коли, между тѣхъ сѣщо и багажа на щаба на корпуса, трѣбваше да се хвърлятъ въ урвитъ. Скоро германскиятъ началници съ огледъ да не загубятъ всичко, трѣбваше да се решатъ да разбиятъ затворитъ на тежките орджия и да ги търколятъ въ дълбокиятъ урви. Единъ автомобилъ подиръ другъ се запалваха и служеха като горящъ маякъ. Презъ нощта срещу 3. октомврий походътъ следваше въ пълна тъмнота. Заповѣдано бѣ да се бърза за да се стигне въ Качаникъ преди да може врагътъ да влѣзе тамъ съ по-голѣми сили, идвайки направо отъ Скопие.

Щабътъ на корпуса, следъ единъ нощенъ бивакъ по платото западно отъ Елешанъ, стигна на 2. октомврий въ Качаникъ. Преди пладне тамъ се получи известието, че на изкането на врага да се предаде оружieto, генер. *Кантарджиевъ* билъ отговорилъ да дойде самъ да го вземе. Но най-после българското командване трѣбваше да се подчини на принудението отъ страна на своето правителство. Следъ пладне се явиха въ щаба на корпуса офицери отъ българскиятъ 1. и

6. пехотни полкове съ своитъ знамена и молѣха за свободенъ пропускъ къмъ България. Безсъмнено и други храбри офицери се постараха да не предадатъ на врага знамената на своитъ полкове.

Къмъ привечеръ щабътъ на корпуса изпрати отъ Качаникъ къмъ югъ по шосето за Скопие едно слабо отдѣление отъ 20 колоездачи, 3 картечници отъ 231. планинско картечно отдѣление и една разрушителна група подъ командата на капитанъ *Киригъ*, командира на 161. колоездачна рота, съ заповѣдъ да прегради пѣтя и, следъ минаването на всички германски части, да хвърли въ въздуха мостоветъ и тунелитъ. Намирашитъ се южно отъ Качаникъ германски походни колони бѣха предупредени да унищожатъ всичко, което бѣ излишно и имъ прѣчи и да стигнатъ въ усиленъ походи Прищина. За щастие, предвидливиятъ началникъ на германската 7. военна желѣзнопѣтна дирекция майоръ *Хербергъ*, въ разумно взаимодействие съ команднитъ инстанции и частитъ, при изпразване на желѣзнопѣтната линия при Скопие, бѣ взелъ грижата да се остави малко подвиженъ материалъ за използване отъ частитъ на 62. корпусъ по линията Скопие—Митровица, макаръ че отъ тамъ не би могълъ вече да се спаси. Това се почувствува твърде благоприятно, особено за подвозване на хранителнитъ припаси и за транспонтиране на болнитъ и раненитъ.

Щабътъ на корпуса пристигна на 3. октомврий съ трена въ Митровица. Най-късиятъ пѣтъ отъ Тетово за Качаникъ можеше да се използва, споредъ разузнаванията, само до Вратница. Заради това походнитъ колони на 4. октомврий трѣбваше да се спускатъ отъ тамъ на изтокъ къмъ долината на Лепанацъ и да търсятъ да стигнатъ при желѣзнопѣтната станция Елешанъ широкия пѣтъ Скопие—Качаникъ. За да се осигури това движение генералъ *Велъ*, началникътъ на германскиятъ части, разпореди да се образува отъ разполагаемитъ въ колонитъ войници съ карабини единъ боенъ резервъ, за да се подкрепи слабия авангардъ при Елешанъ, който подъ командата на капитанъ *Гьолднеръ*, бѣ заелъ шосето, южно отъ станцията, и изпрати подпоручикъ *Лидлъ* съ нѣколко ездачи за разузнаване къмъ Скопие.

Изведнажъ затрещава отъ висотата южно отъ Елешанъ единъ ужасенъ пехотенъ и картеченъ огънь, който жарѣше пѣтищата, водящи отъ планината къмъ изтокъ и северъ. Докато излизашитъ отъ планината коли и запрежки бързаха въ галопъ да се закриятъ задъ разположенитъ по на северъ висоти, току що образуваниятъ резервъ заема позиция за да открие огънь. Сѣщо и генералъ *Велъ*, ведно съ щабоветъ на 302. дивизия и 26. кавалерийска бригада, е залѣгналъ на огнената линия и стреля. Подпоручикъ *Лидлъ* ездѣ назадъ съ свободни поводи, яростно обстрелванъ отъ висотитъ покрай

пжтя. До генералъ *Велъ* е раненъ въ челото неговиятъ офицеръ ординарецъ подпоручикъ *Фалхъ*. И други стрелци падатъ въ бързия огънь. Противникътъ спечелва почва. Нѣколко роти — черни и бѣли французи — съ множество картечници напиратъ къмъ Плешанъ. Други се обръщатъ и къмъ измѣквашата се на северъ походна колона, която изпраща на югъ своитѣ последни войници — карабинери, около 30 души. Скоро огневата борба взема неподвиженъ характеръ. Генералъ *Велъ*, катерѣйки се по коритото на потока и газейки презъ водата, можа да достигне своитѣ коне, изпратени при огневото нападение въ галопъ назадъ. Той взе да урежда по-нататъшното отстъпление на частитѣ къмъ Качаникъ. Става пладне, когато краятъ на походната колона достига прикритията, северно отъ Елешанъ, тъй че и ариергардътъ вече може да отстъпи, първоначално прикриванъ отъ нѣколко групи, които оставатъ да продължаватъ огневата борба. Най-после и тѣ искатъ да се оттеглятъ, когато се открива срещу тѣхъ тъй яростенъ картеченъ огънь, че всички се връщатъ обратно въ прикривашата ги позиция. Идва се до ржчна борба, при която една частъ отъ хората загиватъ, други попадатъ въ пленъ. Между плененитѣ сж раненитѣ подпоручици *Трющедтъ* и *Либермачъ*, както и вицефелдфебела *Никедорфъ*:

При преследването противникътъ попада върху ротмистра отъ дивизионния щабъ *фонъ Мюнховъ*, който съ едно слабо отдѣление бѣ заелъ едно заграждане и задържалъ толкова дълго напирашитѣ неприятелски сили, до като, вследствие марша на една странична вража колона, той биде застрашенъ въ тилъ. При по-нататъшното отстъпление ротмистеръ *фонъ Мюнховъ* бива подпомогнатъ южно отъ Качаникъ отъ отдѣлението на капитанъ *Киригъ*, което, засилено съ картечницитѣ на първия, образува сега последната преграда на пжтя за Качаникъ. До къмъ 5 ч. после пладне това отдѣление остава на скалистата тѣснина южно отъ Качаникъ, когато изведнажъ затрещява въ тила му все по-силенъ огънь. Скоро идва вестъта отъ Качаникъ, потвърдена отъ запасния подпоручикъ *Шефлеръ*, че тамошната станция е нападната отъ изтокъ. Нѣма никакво съмнение, че врагътъ се е промѣкналъ източно отъ голѣмиятъ пжтъ! Не остава нищо друго освенъ да се напусне станцията. Следъ хвърлянето въ въздуха на находящитѣ се предъ фронта тунели на желѣзния пжтъ и на шосето, капитанъ *Киригъ* съ своето отдѣление се качва на стоящия отзадъ тренъ отпжтува съ пълна пара. Щомъ трена напуца прикривашитѣ скали и стига котловината на Качаникъ, отъ обкръжаващитѣ източно града висоти се открива силенъ огънь, на който се отговаря отъ открититѣ желѣзопжтни вагони. Въ града взематъ участъ

тие въ борбата и мѣстнитѣ жители. Тѣ стрелятъ отъ прозорцитѣ и отъ улицитѣ отъ най-близко разстояние. Въ пресилень ходъ се прелетява презъ гарата, чиито стрелки сж поставени грижливо въ права линия. Тренътъ минава щастливо безъ да дерайлира и излиза извънъ омагьосания казанъ. Два километра северно отъ града той можа да бжде спрѣнъ, за да се даде първа помощъ на множеството ранени. Подиръ това отдѣлението продължава пжтуването си до Феризовичъ, кждето го пресреща генералъ *Велъ*, по заповѣдъ на когото то взема охраната на града. Следъ нѣколко часа се прибиратъ двама души отъ разрушителната команда, които, изоставени при промѣкването презъ Качаникъ, бѣха изпълнили задачата си да хвърлятъ въ въздуха двата желѣзопжтни моста, макаръ и обкржжени отъ врага. Подиръ това тѣ си пробиватъ пжтъ презъ неприятелскитѣ отдѣления.

Между това походнитѣ групи, по заповѣдъ на генералъ *Велъ*, се отправятъ презъ Феризовичъ къмъ Прищина. Пакъ трѣбва да се върви и ноще. Поручикътъ отъ дивизионния щабъ *Ионъ фонъ Фрайендъ*, съ нѣколко ездачи и познаващи мѣстността турци, биде изпратенъ още отъ Качаникъ за да отнесе заповѣдъ на опашката на походната колона, която, споредъ предположенията, се движи по най-кжсия пжтъ отъ Тетово за Качаникъ.

Презъ нощъта срещу 4. щабътъ на 62. корпусъ можа да установи отъ Митровица свръзка съ щаба на XI. армия, отъ който получи указание да възпрепятствува на напредването на врага къмъ Митровица и Куршумли. Къмъ Митровица охраняваха вече притегленитѣ отъ подполковникъ *Пивонка* австроунгарски войсковы части, ето защо щабътъ на корпуса разпореда да се организира отъ германски части защитата на Прищина. На 6. пристигнаха тамъ последнитѣ германски колони, походнитѣ групи *Брантъ* и *Богенбергеръ*, които, възпрепятствувани отъ противника въ по-нататъшното имъ движение презъ *Елешанъ* бѣха пресрещнати и ориентирани за положението отъ поручикъ *Ионъ фонъ Фрайендъ*. Тѣ се решиха да унищожатъ последнитѣ си коли и презъ нощъта въ пълна тъмнина и при неспирно лѣящъ се дъждъ да продължатъ марша си по източния склонъ на високо издигащия се връхъ Люботинъ, презъ рѣки и развалени мостове, покрай дълбоки пропасти, уморявайки до крайностъ хора и коне. Преди пладне на 5. стрѣмнитѣ скалисти склонове на Люботинъ бѣха щастливо преодоленни. Като биде избѣгнато да се мине презъ заетия вече отъ противника Качаникъ, походътъ продължи по-нататъкъ къмъ Феризовичъ. Обаче, едва следъ единъ новъ нощенъ маршъ бѣлитѣ минарета отъ Прищина бѣха зърнати отъ походната колона, която биде пресрещната отъ доброволческия отрядъ на австро-унгарския подполковникъ *фонъ Цебесъ* и отъ германското отдѣление на капитанъ *Мецъ*.

*) Вицефелдфебелъ Никедорфъ умрѣ въ пленничество.

Отстъпателните боеве по пътя Прищина — Куршумлие

(скица 2.)

Събраните въ Прищина формации, вследствие уморителните походи, се намираха въ лошо състояние. Хора и коне бяха силно изтощени и по-голямата част болни. Офицери и войници бяха снабдени само съ лътно облекло, което освен това, се бѣ изпожсало повече или по-малко от похода през планините. От скоро време бѣ настанал такъв студъ, съ снѣгъ и дъждъ — до преди нѣколко дни частитѣ страдаха от силна горещина! — че тънкото облекло не пазѣше ни най-малко. За щастие поне можа да имъ се достави достатъчно храна, която бѣ приготвена въ единъ продоволственъ тренъ, а хлѣбъ се печеше въ походните и мѣстни фурни. Множеството тежко болни и ранени бяха отвожени през Митровица — до тукъ съ желѣзница — въ петдневенъ маршъ отвѣждъ Рашка за Кралево.

Високата равнина при Прищина, „дроздовото поле“, не бѣ изгодна за отбрана от слабите бойни части на генералъ Велъ. Нейните просторни полета, по които сърбитѣ от преди петстотинъ години сж водили вече два пѣти решителни борби и кждето през ноемврий 1915. г. кралъ Петъръ даде своя последенъ отпоръ, можеха да погълнатъ голѣми войскови маси. Генералъ Велъ получи заповѣдъ въ отдѣлни, печелящи време сражения, да се оттегли по посока на Куршумлие и да прегради проходите при Преполакъ и южно от Рударе. Тръгвайки съ своята походна колона на 7. от Прищина, той достига на 8. вечерта, следъ уморителенъ планински маршъ при проливенъ дъждъ, Куршумлие. Въ това време капитанъ Кирингъ съ своята 161. колоездачна рота и 217. и 231. планински картечни отдѣления, ведно съ придадения му 3. ескадронъ от Померанския 5. хусарски полкъ, прикриваше пѣтищата, водящи по посока къмъ врага. Той остана на 5. при Феризовичъ, на 6. и 7. до отряда Цебисъ, южно от Прищина и отъ 8. до 10. вечерта при Долно Лужане и Подуево на пѣтя Прищина — Куршумлие, до като една заповѣдъ го извика въ Куршумлие, кждето той пристига на 11. — подиръ като бѣ преминалъ охраненията на подчинения на германския Алпийски корпусъ партизански отрядъ, на австроунгарския полковникъ фонъ Клемъ, въ прохода при Преполакъ. Войниците на капитанъ Кирингъ, заедно съ неуморно кръстосващите хусари на ротмистръ Бартъ, бяха въ течение на осемъ дни последните до врага, вредомъ обкржжени от неприятелско добре въоржжено население. От трудноститѣ на походите по стрѣмни нешосирани пѣтища и вследствие многото безсънни нощи, преизморени, измръзнали и измокрени

отъ дъждъ, тѣ се държаха още, въпреки че бяха силно определени поради тежко болните и ранените, винаги въодушевявани отъ духа на вѣрностъ къмъ дълга и отъ радужна енергия.

Следъ кратка почивка въ Куршумлие, отдѣлението взе участие въ боеветѣ на Алпийския корпусъ и се отличи. На 17. октомврий то се отправи въ походъ за 6. резервна дивизия, къмъ която се бѣ отправилъ преди това генералъ Велъ съ щаба на 26. кавалерийска бригадата и подчинените му формации — около 200 офицера, 4,000 войници и 2,500 коня — а щаботъ на 302. дивизия биде отправенъ за Унгария.

Маршътъ на отряда Бюркнеръ къмъ Адриатическо море

(скица 2.)

По голѣмата частъ отъ германските щабове и части отъ 62. корпусъ отново намѣри свръзка съ XI. армия. Само походната група Бюркнеръ остана на първо време безъ вестъ. Едва на 9. октомврий се получи въ щаба на XI. армия донесението на полковникъ Бюркнеръ отъ Дяково, какво той, притиснатъ съ частитѣ си къмъ западъ, възнамѣрява да стигне далматинския брѣгъ. Ние си спомняме, че голѣмата маса отъ частитѣ на генералъ Велъ, бѣ успѣла на 4. октомврий, сражавайки се съ неприятелските предни части, презъ Елешанъ и Качаникъ, да стигне до Феризовичъ. Подиръ нея следваше този денъ на голѣмо отстояние като ариергардъ групата Бюркнеръ. Когато тя се приближава при Елешанъ до долината на Лепенацъ, противникътъ тамъ се бѣ толкова засилилъ — споредъ полученото отъ полковникъ Бюркнеръ донесение, насреща му стоеше единъ френски пехотенъ полкъ съ артилерия — че единъ пробивъ на слабите германски части при Елешанъ изглеждаше безнадежденъ. Сжщо трѣбваше да се предполага, че противникътъ е заелъ вече и Качаникъ. Да отстъпи на западъ се считаше отъ полковникъ Бюркнеръ за единствената възможностъ да избѣгне застрашаващото го попадане въ пленъ. Следъ като се реши да се оттегли на западъ, той вложи най-голема енергия и предвидливостъ, за да изпълни марша презъ дивитѣ и пресѣчени високи планини въ северна Албания за къмъ спасителния брѣгъ. На 5. октомврий се събраха на източния склонъ на върха Люботинъ щабътъ на 22. пехотна бригада, 219., 230. и 231. планински картечни отдѣления, 10. и 15. планински батареи 4. рота отъ 15. пионерна дружина и части отъ 171. и 172. минохвъргачни отдѣления. Съ множество разбити остатѣни отъ други формации, отрядътъ имаше единъ съставъ отъ около 60 офицери, между които много принадлежащи на германски щабове и офицери за свръзка при българските ща-

бове, 1500 войници и 640 коне и мулета. Последниятъ оста-тъкъ отъ орждия, минохвъргачки и коли трѣбваше да се пожертвуватъ, съ изключение на едно орждие отъ Баварската 10. планинска батарея. Това орждие, съ около 100 снаряда, както картечницитѣ съ бойнитѣ припаси, храната и най-необходимия багажъ се натоварваха на коне и мулета. Въоръжени-тѣ съ пушки и карабини войници се разпредѣлятъ на роти сформирани, въ единъ боенъ ешалонъ. Всички други се пре-даватъ къмъ походнитѣ ешалони тъй като на всѣкъде се по-явяватъ въоръжени сръбски банди, понататъшното движение се извършва съ помощта на приятелски спрямо германцитѣ разположени турски водачи и то по възможностъ презъ тур-ски села. Походната колона, следъ преодоляване отрочитѣ на Люботинъ и на Църнольева планина, достига на 8. ок-томврий въ Дяково, кждето полковникъ *Бюркнеръ* се освѣт-лява отъ етапния комендантъ върху застрашеното положе-ние на тамошнитѣ австро-унгарски войскови части. Армей-ската група Албания се бѣ присъединила къмъ отстъпването на дивизиитѣ отъ 62. корпусъ, опрѣна съ дѣсното крило на Адриатическо море. Въ свръзка съ нейното лѣво крило, под-чинената на военното губернаторство въ Сърбия и Черна Го-ра 220. опълченска бригада на генералъ *фонъ Щадлеръ* при-криваше сръбския градъ Призренъ, къмъ който се прибли-жаваха италиянски части, усилен съ малесорски чети. Пол-ковникъ *Бюркнеръ* даде въ Дяково два дни почивка за съв-земане на хората и конетѣ и за попълване на въоръжение-то и разпорежи доброволчески команди да накажатъ възста-налитѣ банди. Когато на 9. октомврий падна Призренъ, по нареждане на полковникъ *Бюркнеръ* отстъпващитѣ отъ тамъ части и безцелна станалата етапна охрана на Тирана, бѣха притеглени къмъ Дяково. По-късно се хвърли въ въздуха ка-менниятъ мостъ презъ широкопридошлата рѣка Дринъ, така че Дяково биде достатъчно заетъ и охраняванъ.

На 11. отрядътъ *Бюркнеръ*, придружаванъ отъ единъ го-ворящъ нѣмски албански земевадѣлецъ, който познаваше отлично мѣстността, продължи марша си и стигна късно вечерта въ Ипекъ. На следното утро се яви тамъ като прате-никъ на френски комендантъ въ Митровица *) единъ сръбски парламентьоръ съ исканието да капитулиратъ до 2 часа следъ пладне. Въ случай на отказъ всичко щѣло да бжде унищожено, тъй като градътъ билъ обкръженъ отъ 3000 ду-ши. Понеже австроунгарскиятъ окръженъ комендантъ не бѣ сугуренъ съ своитѣ части и се боеше отъ враждебно на-строеното мѣстно население възнамѣряваше да предаде града,

*) Австроунгарскиятъ подполковникъ *Пивонка*, който бѣ заелъ Митровица съ две дружини, 1 и половина ескадронъ и 2 батареи, бѣ се оттеглилъ на 9. октомврий предъ превъзходящия неприятель въ до-лината на Ибъръ къмъ северъ.

то полковникъ *Бюркнеръ*, който поради липса на бойни при-паси трѣбваше да отбѣгва една по-дълга борба се реши да продължи марша си. Къмъ него се присъединиха множество австроунгарски офицери и войници отъ гарнизона Ипекъ, а на следния денъ сжщо и избѣгалата къмъ северозападъ ох-рана на Дяково. Презъ време на похода презъ коман-дуващитѣ Ипекъ висоти той не бѣ обезпокояванъ отъ про-тивника, обаче, се видѣ принуденъ, тъй като водящиятъ къмъ западъ презъ североалбанскитѣ Алпи проходъ бѣ заетъ отъ силни маелсорски банди да премине издигащитѣ се надъ 2000 метра плани-и по-на югъ по пжтеки, които споредъ по-казанията на мѣстнитѣ жители, сж проходими само за добре катерящи се товарни животни, но не и за по-голѣми коне. Последва единъ продължителенъ рискованъ маршъ, въ по-стоянна борба съ банди, които се опитваха да прѣчатъ на по-нататъшното движение съ огънь и търкаляне отъ страни на грамадни камъни. По стръмнитѣ склонове падахъ стотици коне или трѣбваше, тежко ранени, да бждатъ застрелвани. Офицери и войници скоро останаха съ сжжсани обувки и на-ранени нозе. Вследствие на студениятъ и влажни биваци чи-слото на болнитѣ се увеличаваше, а тѣ, както и множество-то ранени, трѣбваше да се влачатъ съ товарни животни. Сжщо и продоволствието задаваше все повече грижи. Най-после по пжтища, които никога до сега не сж били мина-вани отъ редовни войски, на 18. октомврий можа да се стиг-не въ Подгорица — въ дванадесетия часть, тъй като тамъ всичко бѣ обязето отъ разпложъ поради изпразването на Черна Гора. Генералъ *фонъ Планцеръ* — *Балтицъ*, командую-щиятъ на армейската група Албания, заповѣда отрядътъ да продължи марша си презъ Цетина за Теодо, кждето се на-мираше една германска станция за подводници. На 23. ок-томврий блѣсна предъ германскитѣ войници, отъ висотата Ловченъ, до колкото погледътъ можеше да стигне, синьото море, тѣхното силно желание отъ седмици, целъ, която тѣ поздравиха съ не по-малка радостъ, отъ колкото преди по-вече отъ 2300 години гърцитѣ. (Ксенофонъ подиръ отстъпле-нието имъ презъ Мала Азия). Скоро тѣ, посрещнати отъ гер-манскитѣ моряци, бѣха изпратени по море до Фиуме и отъ тамъ превозени съ трена презъ Залибургъ за Родината.

Разформирването на 62. корпусъ и щаба на 302. дивизия

Щабътъ на 62. корпусъ, който следъ грамаднитѣ труд-ности на отстъплението не бѣ вече дееспособенъ — бол-шинството отъ офицеритѣ бѣха заболѣли — бѣ даденъ отъ армейската група въ разпореждане на германското върховно командване. Неговата дейностъ въ Македония бѣ вече свър-

шена. Генералъ *Флекъ* бѣ изпълнилъ блѣстяще създадената му въ септемврий отъ военното положение тежка задача — да оттегли презъ планинитѣ въ редъ и безопасностъ дивизиитѣ си подъ натиска на преследващия неприятелъ, който насочваше особено силни части срещу лѣвия флангъ. Отстъплението на 62. корпусъ приличаше на оттеглянето на единъ раненъ лъвъ, който съ своитѣ застрашителни лапи държеше непрекъснато врага подъ страхъ.

Примирието приключи по-нататъшнитѣ операции. Генералъ *Флекъ* замоли отъ височайше име да бжде освободенъ отъ длъжностъ.

Щабътъ на корпуса напусна на 6. октомврий Митровица и замина презъ Крайово за Крушевацъ, отъ кждето бѣ отправенъ първоначално въ Унгария и подиръ нѣколко седмици, както и щаба на 302. дивизия, препратенъ въ Германия.

Оттеглянето на частитѣ отъ 61. корпусъ къмъ Враня

(скици 2. и 7.)

На 30. септемврий следъ като се получи отъ щаба на XI. армия съобщението за примирието, при 61. корпусъ, генералъ *Сюрень* предаде командуването на българскитѣ дивизии и части на генералъ *Киселовъ*, началникъ на 4. дивизия. Всички германски части отъ корпуса получиха заповѣдь да се събератъ при Куманово, отъ кждето генералъ *Дитерихъ* трѣбваше да ги отведе къмъ Враня.

При предизвиканото, поради излизането на българскитѣ части, разформиране на дивизията *Дитерихъ*, стана ясно колко тежко се почувствува и отъ нейнитѣ български по малки началници наложения имъ край на борбата и позорното раздѣление отъ съюзницитѣ. Тѣ бѣха вложили всичката си сила за да закрепятъ по свой редъ разколебания фронтъ. Дивизията, благодарение пожертвуването на нейнитѣ германски и български части, въ отстъпателнитѣ боеве на 61. корпусъ следъ Градско бѣ станала твърдата опора на всички. Прикривайки важния пътъ Градско—Велесъ—Куманово, тя указваше вредомъ упорита съпротива тъй дълго, до като, вследствие отстъпването на съседнитѣ българи, биваха застрашавани фланговетѣ ѝ и поради това ставаше неизбежно и нейното оттегляне. Българскитѣ части се раздѣлиха отъ дивизията съ неопетнени знамена.

Рано сутринята на 1. октомврий се събираха при Куманово, подъ прикритието на охраненията на подполковникъ *фонъ Нотцъ*, германскитѣ части отъ 61. корпусъ, за да предприематъ отстъпателния походъ къмъ Враня. Като авангардъ

вървѣха отличилитѣ се при Градско опълченски и етапни войски подъ началствуването на подполковникъ *Щаутнеръ*. Въ ядрото бѣха, подъ командата на генералъ *Винделъ*, командира на 18. опълченска бригада, масата на пехотата, картечницитѣ, артилерията, пионеритѣ, минохвъргачкитѣ, разузнавателнитѣ формации, муниционнитѣ и обознитѣ колони. А въ края следваха драгунитѣ на подполковникъ *фонъ Нотцъ*. Една дълга походна колона премина покрай генералъ *Дитерихъ*, чиито всички формации бѣха съ силно намаленъ съставъ, съ изпосажено облѣкло и амуниции, хората и животнитѣ изнурени отъ лишения и трудности. Обаче, отъ очитѣ на войницитѣ блѣскаше, при все тава, гордостъ, съзнание, че тѣ, поставяни почти наредъ въ най-опаснитѣ мѣста въ боеветѣ, изпълниха като германски войници дълга си къмъ отечеството до последни сили. Подиръ походната колона бронираниятъ взводъ прикриваше разрушенията на желѣзнопътнитѣ съоръжения.

Сръбската I. армия, която първоначално наблюдаваше отстъпателния маршъ къмъ Враня само посредъствомъ аероплани, продължаваше да намира все по на изтокъ съ кавалерия по шосето Куманово — Крива Паланка. Кжсно следъ пладне германската походна колона достигна въ мѣстността при Долно Буково, кждето пренощува. Противникътъ, като премина уговорената между българитѣ и съглашението демаркационна линия, следваше първоначално презъ Скопие — Хаджаларъ — Пчиня само съ сръбската кавалерийска дивизия и френска конница, като въ сжщото време българскитѣ войски се оттеглиха на изтокъ по посока на Крива Паланка за да достигнатъ българската граница.

Боеветѣ при Враня и по пътя Враня — Лесковацъ

(скици 2. и 7.)

На 2. октомврий походната колона на генералъ *Дитерихъ* премина линията на охраненията на австроунгарската 9. пехотна дивизия, която по указание на щаба на 61. корпусъ бѣ заела позицията отъ дветѣ страни на Моравица при Грамада и Руанъ. Тази дивизия бѣше до сега на италианския фронтъ, отъ кждето неодавна бѣ оттеглена на почивка. Състояща се въ по-голѣмата си частъ отъ чехи и рутени, оскудно облѣчени и стѣкмени, съ много слабъ съставъ и недостатъчно артилерия — една голѣма частъ отъ батареитѣ се превозваше още съ трена — не можеше да възбуди голѣми надежди. Заради това щабътъ на корпуса заповѣда на генералъ *Дитерихъ* да ѝ предаде освенъ една колездачна рота и 2. ескадронъ отъ 11. драгунски полкъ, още и всичката своя

артилерия. Остатъкът от германските части биде събран при Враня като резерв, където бѣ премѣстенъ и щабътъ на корпуса.

За запазване на своя дѣсенъ флангъ австроунгарската 9. пехотна дивизия (фелдмаршалъ-лейтенантъ *фонъ Грайнеръ*) изпрати на 2. октомврий единъ слабъ отрядъ напредъ къмъ Доморовче, а 1. колоездачна рота отъ 12. йегерска дружина, подъ командата на подпоручика отъ опълчението *Рихтеръ*, на разузнаване презъ Гиляне по посока на Качаникъ. Колоездачитѣ на подпоручикъ *Рихтеръ*, взети отъ сръбските селяни за френци и поздравени съ целуване на ръка и цѣлтъ, се натъкнаха при Гиляне на силна сръбска съпротива и вечерята се върнаха назадъ презъ Доморовче.

Денътъ на 3. октомврий е мраченъ и студенъ. Разгнати широко авангардитѣ на сръбската 1. армия, настѣпватъ срещу разтегнатитѣ и слабо заети линии на австроунгарската 9. пехотна дивизия. Подиръ продължителния дѣждъ презъ последната нощъ отъ долините се е вдигнала гъста мъгла, подъ прикритието на която сръбитѣ успѣватъ да нахълтатъ въ лѣвия флангъ на австрийската позиция и да обхванатъ отъ две страни Руянъ. По заповѣдъ на щаба на корпуса, дивизията презъ нощта отстъпва на позицията по висотитѣ при Гиоргиевацъ — Давидовацъ — Зайедница, като засилва своя лѣви флангъ и слабитѣ охранения на фланга по Мотина и Клийукъ. На 4. октомврий противникътъ можа да разгъне по цѣлия фронтъ по-големи сили. По-пладне той напирѣ по голѣмия пѣтъ въ долината на Морава, където охранява лѣвиятъ флангъ на австро-унгарската 18. пехотна бригада. До като австрийскитѣ войски се опитватъ да укажатъ новъ отпоръ по-назадъ по-окопитѣ на Нерадовче, познаващитѣ времѣ мѣстността сръби настѣпватъ и срещу дѣсния флангъ на дивизията и се приближаватъ къмъ Буношевци, където силно застрашаватъ да обхванатъ наблюдателния пунктъ на началника на дивизията. Този последниятъ, обаче, насочва въ контръ-ударъ пристигналата му въ разпореждане отъ корпусния резервъ Саксонска 12. резервна йегерска дружина подъ командата на капитанъ *фонъ Метцъ*. Догдето йегеритѣ настѣпватъ по посока на Содерче, черковнитѣ камбани на разположеното въ дѣсно отъ посоката на атаката село Сапранци започватъ да звѣнятъ, на които веднага пригласятъ всички камбани на близлежащата Враня. Въ това сѣщото време се нахвърлятъ неприятелски части отъ Сапранци срещу фланга на йегеритѣ, а сръбскитѣ мѣстни жители въ тила имъ, тъй че капитанъ *фонъ Метцъ* се вижда принуденъ да преустанови атаката и да си пробие съ дружината пѣтъ за къмъ гара Враня. Щабътъ на дивизията се оттегля отвѣдъ Враня подъ прикритието на колоездачната рота на подпоручика отъ опълчението *Рихтеръ*, който държи Буношевци

срещу настѣплението на нѣколко сръбски роти. Опитътъ на капитанъ *фонъ Метцъ* отново да укаже съпротива на гара Враня пропада, поради неспирното отстъпление на австроунгарската 18. пехотна бригада, която можа да се събере при Прибой едва презъ нощта.

Сражаващата се източно отъ Морава австроунгарска 17. пехотна бригада, която по фронта има само слаби неприятелски сили, получава заповѣдъ да отстъпи въ участъка Златокопъ — Клийукъ. Обаче, преди още лѣвиятъ ѝ флангъ да достигне високоиздигащия се надъ околността върхъ Клийукъ, тамъ е пристигнала една силна неприятелска колона, която бѣ настѣпила въ долината на р. Кочурска. Бригадата, заради това, продължава оттеглянето си и се задържа твърдо въ тъмнината едва на линията Корбевацъ — Присада. На нейния дѣсенъ флангъ застава изпратената преди пладне отъ корпусния резервъ Саксонска 12. йегерска дружина, която ведно съ 12. резерв. йегерска дружина и 210. и 214. планински картечни отдѣления, командвани отъ майоръ *Герцайнъ*, прикрива долината на Морава *.) При безогледното оттегляне на австрийската пехота попадатъ въ ржцетѣ на врага една голѣма частъ отъ германскитѣ батареи. Едни отъ тѣхъ, безъ пехотно прикритие, биватъ взети отъ сръбитѣ още стреляйки, други станаха жертва на сръбскитѣ войски изъ тѣснитѣ дефилета и на нападението на сръбското мѣстно население. Сѣдбата на 3. батарея отъ 65. резервенъ полски артилерийски полкъ може да обрисова характера на онѣзи артилерийски борби. Батареята стоеше отъ сутринята на бойна позиция при Ратайе. Въ 11 ч. пр. пладне стана смѣняване на позицията назадъ на линията Златокопъ — Тубудже, където батареята бѣ поставена на застрашения дѣсенъ флангъ, безъ каквото и да е пехотно прикритие. Съ действителенъ огънь тя опитва да задържи врага на далечъ. Обхващането става все по-застрашително. Когато сръбитѣ достигатъ въ Враня, батареята закачва и се опитва да стигне на галопъ презъ сръбския пехотенъ и картеченъ огънь въ незаетата частъ отъ града. Но тъй като тамъ се намѣсва въ борбата и цивилното население, батареиниятъ командиръ възнамѣрява да обходи отъ изтокъ града. Въ една дълбока урва запиратъ три орждия всрѣдъ разпрегнати и изоставени австрийски багажни коли. Сръбитѣ стрелятъ отъ най-близко разстояние. Попадането въ пленъ изглежда неминуемо. Тогава батареиниятъ командиръ се решава съ свито сърдце да изостави тритѣ орждия, следъ като ги повреждатъ, и да се измъкне съ четвъртото оржие и съ запрежкитѣ. Остатъцитѣ отъ батареята стигатъ Прибой, където спасеното

*) Майоръ *Герцайнъ* (командиръ на 5. планинско артилерийско отдѣление) бѣ поелъ командването на тѣзи части на мѣстото на тежко заболѣлия подполковникъ *фонъ Нотцъ*.

оржие се предава на 4. батарея от австрийския 109. полски артилерийски полкъ.

Генералъ *Сюренз* предава на австрийската дивизия нови части отъ своя корпусенъ резервъ и изисква, щото съпротивата съ всички сръдства да се издържи по възможностъ далечъ напредъ. — Напраздно! На 5. октомврий противникътъ, безъ да срещне сериозна съпротива, удря западно въ долината на Морава. 17. пехотна бригада бива отдръпната до Върбово. Следващата подиръ нея на западния бръгъ 18. пехотна бригада, следъ кратка престрелка, отстъпва задъ участъка на рѣка Лепиничка, безъ да обърне внимание на 17. пехотна бригада, която, обхваната на дѣсния флангъ по двата бръга на Морава, е вече отблъсната до висотата при Дръново. Скоро на дѣсния флангъ на 18. пехотна бригада започва да се чувствува силенъ напоръ на врага. Дивизията заповѣдва да се отстъпи по двата бръга на Морава до висотата при Владичинъ ханъ. На източния бръгъ по команудующата висота при Грамагя Саксонската 12. Йегерска дружина, съ едно австрийско планинско картечно отдѣление, съ силенъ огънь срещу пехота и артилерия, прикрива отстъплението на 17. пехотна бригада. Презъ нощта тя се отдръпва подъ пороенъ дъждъ по разкаляни пѣтища до Кърчинце, кждето намира бригадниа шабъ и си отпочива набързо край горящитѣ лагерни огньове. На западния бръгъ нощта минава по-оживѣно. Вsrѣдъ пълния мракъ единъ сръбски патрулъ влиза въ Владичинъ ханъ. Въ голѣма паника, следъ кратка престрелка, цѣлата 18. пехотна бригада отстъпва на северъ. Всички опити да се спре масата сж напусто. Само 4. рота отъ Саксонската 12. резервна Йегерска дружина, подъ командата на подпоручикъ отъ запаса *Кюстеръ*, успѣва да събере на северния изходъ на селото нѣкорко офицери и Йегери и, по заповѣдъ на капитанъ *фонъ Метчъ*, да заеме ведно съ австрийски групи висотата при Владичинъ ханъ, която задържа до оттеглянето на бригадата. Едва на моста при Джепъ, кждето шосето по долината напуца лѣвия бръгъ на Морава за да се вие по-нанататъкъ на северъ по дѣсния бръгъ, чиститѣ могатъ да бждатъ събрани.

Тъ отстъпватъ на утрото на 6. октомврий назадъ до Предежане, подъ прикритието на единъ слабъ ариергардъ, който отбива напращитъ сърби на моста на Морава. Тукъ се намира 12. резервна йегерска дружина, чието командване, следъ едно падане на капитанъ *фонъ Метчъ*, е поелъ подпоручикъ *фонъ Рьомеръ*. Въ Предежане пристига сжщо и 17. пехотна бригада. По заповѣдъ на майоръ *Герщайнъ* германскитъ йегерски дружини изпращатъ своитъ ранени и болни назадъ къмъ Лесковацъ. Отъ отставашитъ 15 офицери и 42 оберйегери и йегери се образуватъ две роты, на които се предаватъ малкото още останали картечници отъ планинскитъ картечни отдѣления.

Също и позицията при Предежане не може да се задържи дълго отъ дивизията. Обхванати на лъвия флангъ, нейнитѣ остатъци се оттеглятъ на висотата при Палойци. Също и тукъ разбита, 18. пехотна бригада се оттегля презъ Гърделица назадъ, за да укаже нова съпротива на западния брѣгъ на Морава, подкрепена съ една разтоварена въ Лесковацъ дружина. До като ядрото на бригадата минава по моста на Морава при Гърделица, германскитѣ йегери отбиватъ напирашитѣ сърби по изнесената на изтокъ висота. Разбититѣ остатъци на бригадата задържатъ до падането на тъмнината позицията, западно отъ Гърделица и тогава, притиснати отъ врага, отстъпватъ назадъ въ мѣстността южно отъ Лесковацъ. При оттеглянето отъ Палойци отново биде загубена връзката между 17. пехотна бригада и придаденитѣ ѝ германски планински батареи.

До като тѣзи борби продължаватъ на 6. октомврий вдлжащъ по Морава, далечъ на западъ отстъпва презъ Дрѣновацъ — Букова глава едно странично прикритие, германската II. дружина отъ 21. резервнѣ пехотенѣ полкъ съ 211. планинско картечно отдѣление, подъ командата на капитанъ *Фьолкелъ*. Неговото назначение е да прегражда пѣтищата, водящи презъ западната планинска мѣстность къмъ Лесковацъ. Следъ като това странично прикритие на 5. октомврий задържа северно отъ Ужевци напирасия врагъ съ много жертви до вечерята, презъ нощта стига Букова глава, а на 6. следъ пладне, по заповѣдъ на щаба на корпуса, се отегля, при Стройковче. Тукъ го пресреща II. дружина отъ австроунгарския 30. пехотенѣ полкъ, която по заповѣдъ на своята дивизия, прегражда изхождащитѣ отъ югъ изъ планината пѣтища. Дветѣ дружини при настѣпване на тъмнината биватъ притеглени къмъ Лесковацъ, кждето по заповѣдъ на щаба на корпуса, трѣбва да се събератъ всички разполагаеми сили за отпоръ, дори и последния резервъ на командующия генералъ — III. дружина отъ 12. опълченски пехотенѣ полкъ, подъ командата на капитана отъ опълчението *Транетъ*, и 216. планинско картечно отдѣление.

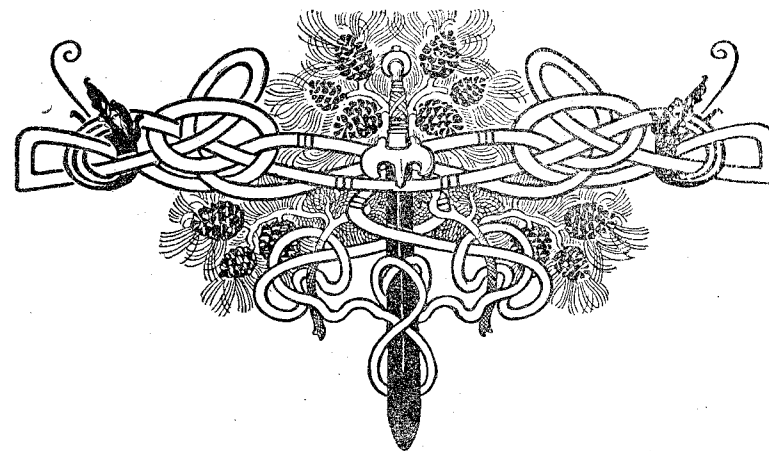
Утрото на 7. октомври вижда последното напрежение на австрийската 9. пехотна дивизия южно от Лесковац на висотата Хисаръ и прѣко на пътя за Враня въ победоносна отбрана, до като обхващането на нейния дѣсенъ флангъ принуждава дивизията да заповѣда оттеглянето на разположената северно отъ Лесковацъ позиция Винарче — Навалинѣ. Тукъ борбата се продължава до вечерята. Въ тъмнината дивизията, застрашена на дѣсния флангъ отъ кавалерия, отсплзва по висотитѣ при Печеньевче и Гърданица.

Застрашаването на фланга става по-голямо на 8. октомврий. Три събни дружини настъпват предъ простираща се отъ Голи ридъ на северъ гребенъ. Съ разрешение на щаба на корпуса дивизията отстъпва къмъ Пуковче, кж-

дето може да прегради идващия отъ Голи ридъ пътъ и излизащитъ отъ югъ долини. Когато следъ пладне противникътъ се спуща отъ Голи ридъ, насреща му се хвърля изпратената съ 211. планинско картечно отдѣление отъ дивизионния резервъ II. дружина отъ 21. резервенъ пехотенъ полкъ, подъ командата на капитанъ *Фьолкелъ*, се целъ да прикрие оттеглянето на дивизията, която скоро бива подета отъ охраненията на германската 219. пехотна дивизия. По нататъшниятъ маршъ отвежда австрийцитъ предъ Нишъ по лѣвия брѣгъ на Морава къмъ Греячъ, кждето пристигатъ сжщо и нейнитъ отдѣлени части, между които и притиснатата въ планината отвждъ Власотинче — Миликовче на източния брѣгъ на Морава 17. пехотна бригада. До сега придаденитъ германски части, доколкото тѣ не принадлежатъ на 217. пехотна дивизия и не си отиватъ къмъ нея, се отдѣлятъ за новосформиращата се 6. резервна дивизия.

Австроунгарската 9. пехотна дивизия въ шестъ бойни дни изостави на противника 110 километра отъ пътя на отстъплението. За числената слабостъ на дивизията ние поменахме вече по-рано. Къмъ това се притуриха студъ, дъждъ и недостигъ на предоволствие. Обаче, пълната немощъ на дивизията трѣбва преди всичко да се отдаде на неумѣнието ѝ да води подвижна война въ планинитъ. Въмѣсто да държи събрани силитъ си по голѣмитъ шосета и главни пѣтища, а да охранява другитъ важни пунктове посрѣдствомъ офицерски патрули, нейнитъ части заемаха, както въ позиционната война, пространни непрекъснати линии. Особенно въ първитъ бойни дни дивизията биваше цѣла разтеглена въ всѣка нова позиция, тѣй, че частитъ следъ дълги маршове изъ планинитъ достигнаха преуморени на своитъ мѣста. Заповѣди и контразаповѣди на по-малкитъ началници, посрѣдствомъ които частитъ се прашаха нагоре по планинитъ и пакъ се връщаха надолу, ги изтощаваха напълно. Безъ целесъобразно ешалонирани резерви цѣлиятъ фронтъ изпадаше въ колебание, щомъ биваше пробитъ или обходенъ отъ малки неприятелски сили. И така нейната сждба вземаше своя ходъ предъ далечъ превъзходящия, опитния въ планинската война, познаващия мѣстността и въодушевения отъ силно желание да напире напредъ неприятель.

Бойната дейность на генералъ *Сюрень* биде приключена съ отдръпването на неговитъ части отъ бойния фронтъ на XI. армия. Въ дългогодишни позиционни борби, въ усиленитъ бойни дни презъ май 1917. год. и отстъпателнитъ боеве въ есенята 1918. година, вредомъ изпѣкваше предвидливото и енергично командуване на щаба на 61. корпусъ. Генералъ *Сюрень* бѣ за българитъ „желѣзния генералъ“. Бързото отстъпление на австроунгарската 9. пехотна дивизия не можа да възпрепятствува на неговото командуване, въодушевляващо отъ силна енергия.



Отстъплението на XI. армия презъ Сърбия и Унгария

Маршътъ на XI. армия къмъ Нишъ и отстъплението задъ западна Морава

(скици 1. и 2.)

Разбититъ остатъци отъ издадената напредъ австроунгарска 9. пехотна дивизия преминаха преднитъ постове на XI. армия, преди тази последната да бжде готова за бой. Споредъ мѣркитъ на върховното командуване трѣбваше да се разчита, че предназначениятъ за новото настѣпление дивизии ще могатъ да бждатъ събрани на крайнитъ пунктове въ началото на октомврий. Обаче, въпрѣки очакването, превозванитъ презъ Унгария дивизии бѣха спирани тамъ на нѣколко пѣти, така, че дори и организационната способность на германската 7. военна желѣзопѣтна дирекция, ръководена отъ майоръ *Хербергеръ*, не можа да отстрани късното пристигане на дивизиитъ. Още при започването на борбата около Враня можеше да се прозре, че разтоварванията на 219. пехотна дивизия не можаха да се привършатъ преди 9., а тѣзи на Алпийския корпусъ преди 14. октомврий. Генералъ фонъ *Шойбенъ* се убеди скоро, че, съ огледъ на силния напоръ, който врагътъ указваше срещу австроунгарската 9. пехотна дивизия, той трѣбва да се откаже отъ възнамѣряваното изнасяне на армията му на линията Прищина — Враня. Поради това походътъ на армията биде продълженъ до южно отъ Нишъ.

До 8. октомврий Алпийскиятъ корпусъ бѣ изпратилъ напредъ на дѣсното крило на XI. армия три дружини и две

батареи отъ Прокупле презъ Топлика къмъ водящитъ на югъ пжтища презъ проходите. Този корпусъ, подъ началстването на командира му генералъ фонъ Тучекъ, изтегленъ не-давна отъ боеветъ на западния фронтъ, следъ подготовка, снаряжаване и въоръжаване, биде специално пригоденъ за планинска война. На нейния западенъ флангъ австроунгарскиятъ полковникъ фонъ Клемъ бѣ изнесълъ две дружини единъ ескадронъ и една батарея по водящия презъ дефилето отъ Куршумлие къмъ Прищина пжтъ до висотата при Преполлакъ, прикрити отъ слабия отрядъ на капитанъ Киригъ, който преграждаше пжтя далечъ на югъ въ задържнитъ боеве.

Източно отъ Алпийския корпусъ охраняваше доведената отъ генералъ фонъ Котчъ изъ Курландия Саксонска 219. пехотна дивизия съ петъ дружини и болшинството отъ нейнитъ батареи, прѣко на южна (Биначка) Морава по висотата при Цецина, като прикриваше водящитъ по долината на рѣката пжтища и по-нататъкъ на изтокъ преграждаше съ слаби части идващия отъ Мецграя пжтъ на една позиция при Драшкова Кутина.

Отъ разтоваряната при Пиротъ австроунгарска 30. пехотна дивизия бѣ пристигнала най-напредъ само 13. йегерска дружина. Другитъ ешалони на дивизията, следъ като България преустанови движението по линията Варна — София, бѣха стпавени презъ Букурещъ — Смедероно и трѣбваше да бъдатъ очаквани съ значително закъснение.

217. пехотна дивизия биде поради това оттеглена следъ 6. октомврий отъ София къмъ Бѣла Паланка и Пиротъ. Неи се падна охраната на лѣвото армейско крило, следъ като пристигналитъ въ София войски на генералъ Поселдъ бѣха една частъ предадени на XI. армия, а другитъ отправени въ походъ къмъ Ромъния*.)

Първитъ ешалони на идващата отъ дунавската областъ австроунгарска 59. пехотна дивизия и на притеглената отъ Украйна австроунгарска 4. кавалерийска дивизия се превозваха още далечъ на северъ. Съ тѣхното встѣпване въ борбата не можеше да се разчита на първо време.

Аеропланнитъ отдѣления, чийто материалъ бѣ твърде много пострадалъ вследствие на нѣколкократното премѣстване назадъ на аеродрумтѣ, бѣха засилени съ идващитъ отъ Дорпатъ и Дюнабургъ 22. и 230. аеропланни отдѣления. Всички аеропланни отдѣления получиха указание да причиняватъ на противника до колкото е възможно по-голѣми вреди посрѣдствомъ нападения на пжтища съ бомби и картеченъ огънь.

*) Тѣзи войсковы части, които преминаха Дунава при Ломъ и Русе попаднаха въ командния районъ на щаба Макензенъ.

Следъ завземането на Лесковацъ сръбската I. армия се разгъна по двата брѣга на южна Морава. Когато презъ течение на 9. октомврий нейнитъ дивизии, отчасти въ свръзка съ въоръжени чети, настѣпиха на широкъ фронтъ срещу XI. армия, тѣ срещнаха вредомъ по главнитъ пжтища решителна съпротива, кждето успѣха да се промъкнатъ отъ къмъ флангъ, биваха отблъсквани предимно посрѣдствомъ контраударъ.

На 10. октомврий сръбскитъ атаки зачестиха. Дѣсния флангъ на 219. пехотна дивизия трѣбваше предъ силния напоръ да се оттегли задъ Топлика, така, че презъ нощта сжщо и Алпийскиятъ корпусъ биде отдрѣпнатъ на нейния северенъ брѣгъ. Източно отъ южна Морава следъ пладне настѣпиха две сръбски дружини съ планински батареи презъ слабо заетия гребенъ на Зеличевица планина по посока на Нишъ, тѣй, че генералъ фонъ Щойбенъ оттегли на моста на Морава при Мраморъ своитъ намиращи се при Прокупле армейски резерви — три дружини и една батарея отъ Алпийския корпусъ.

XI. армия трѣбваше да очаква да бжде вкарана въ тежки борби преди привършването на марша. Да приеме при тѣзи обстоятелства едно решително сражение южно отъ Нишъ не отговаряше на задачата на армията. Поради това генералъ фонъ Щойбенъ разпреди да се подготви оттеглянето на намиращитъ се тамъ слаби части на линията Крайево — Крушавацъ — Княжевацъ, за да се подчакатъ тамъ слизащитъ подкрепления, отъ които австроунгарската 30. пехотна дивизия отъ 12. октомврий напосле трѣбваше да бжде разтоварена при Крагуевацъ, а преднитъ ѝ ешалони при Крушевацъ.

Деньтъ 14. октомврий донесе нови успѣхи за противника отъ дветъ страни на Морава, кждето той проникна до прикриващия отъ югъ селото Мраморъ участъкъ и до владѣющитъ отъ югъ града висоти. Скоро желѣзнопжтнитъ станции на Нишъ бѣха обстрелвани отъ огъня му и генералъ фонъ Щойбенъ трѣбваше да постави въ разпореждане на 219. пехотна дивизия намиращия се при Мраморъ резервъ.

Презъ нощта срещу 12. германскитъ дивизии започнаха оттеглянето въ новата позиция, която, подъ прикритието на ариергардитъ, биде достигната безъ врагътъ да попрѣчи. Преди да се отведатъ последнитъ части отъ ценнитъ складирани въ Нишъ запаси, трѣбваше Нишъ да бжде изпразненъ при усиленни боеве по улицитъ, въ които населението взе живо участие. На 15. октомврий XI армия стоеше северно отъ западна (Голийска) Морава и по-нататъкъ източно отъ Княжевацъ. На нейния дѣсенъ флангъ, намиращата се въ походъ австроунгарска 30. пехотна дивизия, бѣ достигнала съ най-преднитъ си части участъка на рѣката между Чачакъ и

Велика Дренова и привлече към себе си изнесените напред по пътя Калиево—Митровици отряди*)

По-нататък на изток охраняваше отряда *Клемъ* чак до висотите северозападно от Крушевацъ. До него Алпийският корпусъ прикриваше водящите въ долините на Морава към северъ пътища, като опираше лъвия си флангъ на Паслонска планина.

Непосрѣдствено на изтокъ 219. пехотна дивизия се бѣ окопала по командующите надъ долината висоти при Алексинацъ, опирайки своя лъви флангъ на виждащия се отъ далечъ връхъ Лесковикъ.

217. пехотна дивизия бѣ събрана при Княжевацъ, като бѣ поставила охранения по водящите къмъ югъ пътища.

Австроунгарската 30. пехотна дивизия и Алпийския корпусъ бѣха подчинени на недавна пристигналия отъ западния фронтъ щабъ на XXXIX. резервент корпусъ — генералъ *фонъ Щаабс*—, а 219. и 217. пехотни дивизии на предадения на разположение отъ главнокомандующия на изтокъ щабъ на 53. корпусъ — генералъ *Лимбургъ*.

Разформиранието на германския щабъ на армейската група Шолцъ и решението на австроунгарския армейски щабъ за оттегляне отвъдъ Дунава

(скици 1. и 2.)

Презъ времето до като се извършваха току-що описаните операции, между германското и австрийското командвания се водѣха преговори, за да се постигне съгласие относно по-нататъшните мѣрки върху балканския боевъ театъръ при създаденото вследствие измѣната на България положение. Ние вече и по-рано изложихме, че главната задача на сражаващите се на Балкана германски и австрийски войскови части бѣ да пазятъ Унгария и Ромъния. Австрийският армейски щабъ можеше поради това съ право да изисква, щото опредѣлените за защита на Унгария войски да бждатъ подчинени нему. По-нататъшните преговори доведоха до това, че отъ 10. октомврий биде формиранъ единъ австроунгарски армейски щабъ подъ началството на фелдмаршалъ *фонъ Кьовешъ*, комуто биде възложено командването на армейската група Албания, военното губернаторство Сърбия и Черна Гора, частитъ въ Босна и Херцеговина и XI. армия. Вследствие на това генералъ *фонъ Шолцъ* предаде командването на македон-

*) На Австроунгарския полковникъ *Живановичъ*, който трѣбваше да прегражда при Рашка съ шестъ роти и две батареи, и австроунгарския подполковникъ *Пивонка*.

ската армейска група, която той бѣ началствувалъ отъ пролѣтѣта 1917. год., ползващъ се до последния тежъкъ край отъ пълното довѣрие на своя върховенъ вождъ, на своя щабъ, който подъ негово ръководство бѣ работилъ въ всичките си поддѣления съ най-голяма преданностъ и на своите части, които вредомъ, дори и въ седмиците на нещастieto, чувствуваша ясната твърда воля и предвидливата грижа на своя командующъ генералъ. Генералъ *фонъ Шолцъ* биде изпратенъ съ друго важно поръчение въ Ромъния, където трѣбваше да ръководи отбраната на Дунава между Желѣзната врата и Силистра срещу напора на френците. Той се раздѣли на 9. октомврий отъ своите стари части съ следната заповѣдъ по армейската група, която подчертава неговия несломенъ куражъ:

„Отъ седмици насамъ германските части отъ армейската група водятъ най-усилени борби. Разпредѣлени на малки групи между българските войски, често пжти изоставени сами на себе си, при почване на неприятелското настѣпление, тѣ се опитаха по пълненъ съ пожертвувателностъ начинъ да подкрепятъ колебающия се фронтъ на нѣкога храбро сражаващия се съюзникъ и да му запазятъ плодовете отъ общите победи.

Но изоставени отъ предишния боевъ другаръ, лишени отъ съобщения и подвозъ, най-подиръ и германските части бѣха принудени да отстъпятъ предъ подавяващото превъзходство.

Обаче, тѣхниятъ, войнишки духъ никога не бѣ сломенъ! Въ упорито противостояне, вцепвайки се здраво задъ участъците и по висотите, тѣ не позволяваха на врага да се радва на лекъ успѣхъ.

Често безъ каквито и да е сведения, въ незнание на положението, при най-трудна и безъ пжтища мѣстностъ, началници и войски показаха, че германските войници не загубватъ куража дори и въ най-отчаяно положение, че довѣрието между началници и войски не се подкопава, че германската дисциплина е непоколебима! Предъ очите на всѣкого стоеше като предупредителенъ примѣръ съкрушаването на една преди храбра армия!

На всички, които презъ тѣзи последни седмици се сражаваха и проливаха кръвта си, които гладуваха и жадуваха, но при все това съ непоколебима вѣрностъ изпълниха дълга си, азъ изказвамъ моята най-топла благодарностъ и пълната ми признателностъ

Моята благодарностъ и моята признателностъ се отнася особено за отличилите се германски началници и щабове. Тѣ пожертвуваха всичко, често дори и на загубени пунктове като влагаха напълно своята сила безъ да жалятъ себе си. Тѣ иматъ заслугата, че съ своите храбри германски части забавяха до колкото бѣ възможно пълното съкрушение на българската армия и по този начинъ спечелваха време за да могатъ да се взематъ последующите мѣрки.

Поклонъ предъ паметъта на нашитѣ паднали другари. Тѣхнитѣ гробове по македонската земя ще останатъ навѣки единъ паметникъ на германското геройство и на германската войнишка добродетель.

А сега гответе се за новата борба, изпълнени съ куражъ и вѣра!“

Командването на XI. армия остана върху генералъ *фонъ Шойбенъ*. Отъ скоро той имаше за началникъ щаба подполковникъ *Кирхъ*, единъ офицеръ сведущъ на балканския боевъ театъръ и познаващъ напълно тамошнитѣ особености. Неговъ първи генералщабенъ офицеръ бѣ майоръ *Либманъ*, а оберквартирмейстеръ майоръ *Фрайхеръ фонъ Кобургъ*.

Съ поемане командването на балканския боевъ театъръ австрийскиятъ армейски щабъ прокара една основна промѣна въ операционния планъ. Той считаше, че не може вече да приема едно решително сражение предъ Сава и Дунава. Държането на една частъ отъ войскитѣ му ставаше все по-несигурно. А въ Унгария, чието сръбско и ромънско население бѣ вирнало глава вследствие победата на великосръбското оржие, застрашаващата революция разперваше своитѣ крила. Отстъпването задъ Сава и Дунава бѣ решено. Още на 11. октомврий отъ щаба на армията *Кьовешъ* бѣха изпратени необходимитѣ заповѣди до XI. армия и до австроунгарскитѣ командни мѣста за едно оттегляне по участъчно отъ позиция на позиция.

На щаба на 61. корпусъ, къмъ който бѣ предаденъ и дивизионниятъ щабъ *фонъ Ройтеръ*, се възложи задачата да подготви като „Дунавски щабъ“ прехвърлянето отвъдъ Сава и Дунава*.)

Отбранителнитѣ боеве на западна Морава

(скица 2.)

Ние оставихме XI. армия следъ уреждането ѝ въ района на Чачакъ — Крушевацъ — Княжевацъ. Простиращата се между Морава и Тимокъ пуста планинска мѣстность, приличаща на теренъ на високи планини, безъ пѣтища и населени пунктове, застави щаба на армията при отстъпването на Дунава да прибере фронта на армията толкова на западъ, че лѣвото ѝ крило можеше да извърши своитѣ по-нататъшни отстъпателни движения по долината на Морава. Поради това 217. пехотна дивизия получи на 15. заповѣдъ да се оттегли отъ Зайчаръ по долината на Църна къмъ Крививиръ. Докато

*) Следъ изпълнението на тази задача, генералъ *Сюрень* съ своя 61. корпусенъ щабъ пое командването на единъ участъкъ отъ организираната въ Ромъния отбрана на Дунава.

дивизията изпълняваше това движение, подъ охраната на частитѣ си, заели проходите южно отъ пѣтя на оттеглянето, 219. пехотна дивизия, държейки смѣтка за положението, зави фронта си назадъ по гребена на Буковикъ. Сръбскитѣ колони, които настѣпваха подиръ отстъпващитѣ въ долинитѣ на Морава и Расина ариергарди, се натъкнаха на 16. на решителния отпоръ на Алпийския корпусъ източно отъ Крушевацъ. Баварскиятъ пехотенъ гвардейски полкъ и Баварскиятъ 1. йегерски полкъ държаха здраво въ ржцетѣ си Дрѣнова глава. Въ бойно съприкосновение съ сръбскитѣ части дойдоха сжщо и останалитѣ по висотитѣ северно отъ Алексинацъ ариергарди отъ 219. пехотна дивизия и охраняващата северния брѣгъ на западна Морава австроунгарска 30. пехотна дивизия.

На 18. се започнаха разтоварванията на австроунгарската 59. пехотна дивизия при Парачинъ и Ягодина, тъй че останелитѣ до сега като армейски резерви задъ фронта остатъци отъ австроунгарската 9. пехотна дивизия можеха да бждатъ премѣстени сега въ района южно отъ Бѣлградъ, кждето, ведно съ пристигащата по желѣзница австроунгарска 4. кавалерийска дивизия, образуваха общия резервъ, поставенъ подъ командата на щаба на австроунгарския XI. корпусъ.

Фронтътъ на XI. армия се закрепваше. Обаче, отдавна вече щабътъ на армията поглеждаше загрижено къмъ изтокъ. Считаната отъ страна на германското командване като неутрална България, предостави на съглашението най-добрия случай да подведе голѣми сили презъ сръбско-българскитѣ погранични планини дълбоко въ фланга на армията. Особено зле можеше да се отрази направеното отъ врага отвъдъ Зайчаръ по посока на Пожаревацъ. Поставената отъ 219. дивизия на това шосе на 16. октомврий III. дружина отъ 21. опълченски пехотенъ полкъ можеше само съ слаби сили да се противопостави на едно настѣпление. Ето защо щабътъ на армията се реши да насочи на 18. въ котловината при Петровацъ 6. резервна дивизия, кждето тя прикриваше лѣвото крило на армията по минаващата въ долината на Млава шосе Петровацъ—Зайчаръ и при по-нататъшно оттегляне на армията бѣ готова да подържи лѣвото ѝ крило.

Още на 3. октомврий щабътъ на армейската група *Шолцъ* бѣ заповѣдалъ да се сформира отъ германскитѣ части на армейската група една нова дивизия, чието сформирание бѣ възложено на генералъ *Дитерихъ* съ щаба на 6. резервна дивизия. Къмъ тази нова дивизия се зачислиха, до колкото тѣ бѣха още способни за поржчения, всички калени въ борба германски части—саксонскитѣ йегери, бранденбургскитѣ опълченци, колездаци, картечнитѣ отдѣления, померанскитѣ хусари, баварскитѣ конници, артилерия, пионерни части, минохвъргачи, разузнавателни части, колони,—които до

тогава се бяха сражавали разпръснати на широко по всички части на македонския фронтъ.

Съ съставъ, попълненъ отъ оздравѣлитѣ отъ малария и други климатически болести, отъ излѣкуванитѣ отъ ранитѣ си войници, както и допълнения отъ родината, съ добри квартири и подкрепена съ редовно хранене, споена отъ нововъ здрави части, 6. резервна дивизия стоеше готова за бой въ срѣдата на октомврий. На 20. нейниятъ авангардъ, подъ командата на многоотличилия се въ боеветѣ на 62. корпусъ генералъ *Велъ* — щаба на 26. кавалерийска бригада — напусна дотогавашния си квартиренъ районъ Марковацъ — Свилянацъ и потегли за къмъ Петровацъ. Подиръ него на 22. тръгна ядрото на дивизията.

Между това фронтътъ на XI. армия отбиваше смѣло отъ день на день по-силно предприеманитѣ настѣпления на противника, като подготвяше и по-нататъшнитѣ остѣпателни движения. На най-важния пунктъ отъ боя, на Дрѣнова глава, където се събираха долините на западна и южна Морава, Алпийския корпусъ преграждаше твърдо на атакующитѣ сърби вратата къмъ северна Морава.

Особени мѣрки трѣбваше да се взематъ за охранение на свързкитѣ между щаба на армията съ корпуснитѣ щабове и дивизиитѣ срещу многочисленитѣ банди, които се бяха сформирали отъ части на разбитата презъ есента на 1915. г. сръбска войска и причиняваха чувствителни вреди на германската армия посрѣдствомъ нападения срещу желѣзнопътната охрана и колони, както и вследствие разрушаване на свързкитѣ. Дори на 19. тѣ хвърлиха въ въздуха желѣзнопътната линия Парачинъ—Крививиръ. Въ дивитѣ пресѣчени планински урви при Петровацъ тѣ, отчасти събрани на по-силни групи, развиха такава дейностъ, че 6. резервна дивизия се видѣ принудена да изпрати по пѣтя за Загубица едно йегерско отдѣление съ картечници и артилерия, което да пресрещне отстѣпващата отъ Зайчеръ III. дружина отъ 21. опълченски пехотенъ полкъ. Отрядътъ можа да мине презъ отдѣлящата планината на западъ Горнячка Клисура, единъ нѣколко километра дълъгъ, отъ дветѣ страни съ високи стрѣмни скали обграденъ тѣсенъ проходъ, въ борба съ комитаджиитѣ при голѣми трудности и жертви.

Най-много страдаха отъ бандитѣ кавалерийскитѣ патрули и коннитѣ ординарци, и не единъ храбъръ германски войникъ стана жертва на вѣроломнъ куршумъ.

Отстѣпленieto на XI. армия къмъ Дунава

(скица 2.)

На 21. октомврий бяха привършени приготовленията на щаба на армията за оттегляне на една нова позиция по-

назадъ, която се простираше отъ Чачакъ презъ Парачинъ до западнитѣ склонове на източно-сръбската планина. Презъ нощта срещу 22. дивизиитѣ, прикривани отъ ариергарди, започнаха да изпразватъ своитѣ стари позиции. До утрото на 23. тѣ постигнаха целитѣ си. Дивизиитѣ отъ западната група завзеха пресѣчената възвишена мѣстностъ, простираща се презъ Църни върхъ и върха Юхоръ, западно отъ Морава. Тѣзи отъ източната група заеха долината на Морава северно отъ Парачинъ и висотитѣ при Бошняни, които владѣятъ долината на Църница.

Противникътъ напираше силно следъ отстѣпващитѣ ариергарди и при Парачинъ премина отвъдъ Църница, тъй че 219. пехотна дивизия трѣбваше посрѣдствомъ една контръ атака да обезпечи владѣнието на новата си позиция. Атакитѣ отъ следния день, които бяха предприети сѣщо и въ длъжъ по водаящитѣ отъ Крайево и Крушевацъ къмъ Крагуевацъ пѣтица, заставиха преднитѣ части на австроунгарската 30. пехотна дивизия да отстѣпятъ на главната позиция, до като Алпийскиятъ корпусъ и 219. пехотна дивизия — последната съ контраудари — задържаха своитѣ позиции. Съ настѣпването на тъмнината, по заповѣдъ на комавдующия, биде продължено оттеглянето на следната позиция, която се простираше отъ Чачакъ презъ Крагуевацъ до Сумуровацъ. Австроунгарската 30. пехотна дивизия, силно притисната зае на 25. съ лѣвия си флангъ висотитѣ югозападно отъ Крагуевацъ. Алпийскиятъ корпусъ, облѣгнатъ до тогава съ лѣвия си флангъ на Морава, достигна висотитѣ югоизточно отъ Крагуевацъ, прикриванъ при диагоналното си движение отъ изданието напредъ отрядъ *Клемъ*. Две дружини отъ баварския 2. йегерски полкъ, които бяха пропаднали безъ вѣстъ при приключване на движенията, пристигнаха вечерта на следния день, следъ като сѣ си пробивали пѣтъ съ бой презъ сръбскитѣ части и банди.

Ариергардътъ на отстѣпващата по долината на Морава 219. пехотна дивизия преграждаше на линията при Багърданъ. Ариергардътъ на разположената въ долината на Рошава 217. пехотна дивизия държеше висотитѣ при Тропонъ и Златово. На лѣвото крило на армията охраняваше 6. резервна дивизия, сега вече подчинена на щаба на 53. корпусъ, като бѣ изпратила едно летящо отдѣление въ долината на Пекъ по висотитѣ при Ковдинъ и Сумуровацъ въ долината при Млава. Аеропланното разузнаване установи една дивизия въ походъ презъ Парачинъ и силно натрупване на войски въ населенитѣ пунктове по пѣтя Крушевацъ — Крагуевацъ. Започнатото вкарване въ боя на австроунгарската 59. пехотна дивизия биде изоставено, следъ като нѣколко дружини отъ сѣщата бяха се разбунтували при разтоварването имъ. Дивизията се събра при Зеблинъ и остана ведно

съ австроунгарската 9. пехотна дивизия, под командата на австроунгарския XI. корпус, като армейски резерв.

Отъ 26. октомврий напослед следваше непрекъснато и планомерно отстъплението на армията на Сава и Дунава: австроунгарската 30. пехотна дивизия къмъ Сабачъ и Купиново по долното течение на Сава, Алпийският корпусъ съ отряда *Клемъ* и 219. пехотна дивизия къмъ Бѣлградъ, 217. пехотна дивизия по западната частъ отъ долината на Морава къмъ Смедерево и 6. резервна дивизия източно отъ Морави и по долината на Млава къмъ Дубравица.

Противникътъ, който още на 26. бѣ пробилъ лѣвия флангъ на австроунгарската 30. пехотна дивизия, западно отъ Крагуевацъ, настѣпваше отъ 27. по цѣлия фронтъ само съ слаби части. Всички желѣзнопътни линии и голѣма частъ отъ искусственитѣ съоръжения по пѣтищата бѣха разрушени при оттеглянето на XI. армия толкова за дълго време, че противникътъ не можеше вече да намира съ голѣми сили при преследването.

Преминаването на Дунава и защитата на Дунава

(скици 1. и 2.)

Докато се изпълняваха тѣзи движения на дивизиитѣ, вѣтила на бойния фронтъ царѣше най-напрегната дейность. Предвиждайки на далечъ, трѣбваше да се запазятъ и пригодятъ за целта пѣтищата за отстъпление и безчисленитѣ мостове презъ планинскитѣ потоци и рѣкитѣ. Отвозването на събиранитѣ въ голѣмо количество припаси, на всичкия цененъ материалъ и на всичко това, отъ което войсковитѣ части нѣмаха нужда въ подвижната война, най-накрай и евакуирането на раненитѣ и болнитѣ трѣбваше да стане бързо. Отъ друга страна бѣ важно да се вземе на време грижата да се складира на близо всичко необходимо за армията следъ прехвърлянето ѝ отвъдъ Сава и Дунава*). Много трудности и търкания трѣбваше да се преодолеятъ. Дунавскиятъ щабъ приготви за переправа следнитѣ сръдства: на Сава — военни мостове при Купиново и Бѣлградъ, параходи при Шабацъ, Забрешъ и Бѣлградъ; на Дунава — параходи при Панчова, Смедерево и Дубравица.

Прехвърлянето на XI. армия отвъдъ Дунава ставаше на ешалони отъ лѣвото крило. Бойнитѣ части се приближаваха въ тежко настроение къмъ водната преграда. Тѣжкитѣ политически събития отъ последнитѣ седмици не можеха да не имъ повлияятъ. На 25. октомврий при Дубравица се за-

*) Дейността на етапния инспекторъ генералъ *Фрайхеръ фонъ Крапе*, на армейския интендантъ таенъ съветникъ *Писчекъ* и на главния амрейски лѣкаръ *Йоханесъ* заслужава тукъ особено да се спомене.

почна товаренето на обозитѣ на 6. резервна дивизия на нѣколко шлепа, съчетани въ две параходни превозки. Голѣмата частъ отъ войскитѣ на сѣщата дивизия следваше два дни по-късно, охранявана срещу сръбската кавалерия и бандитѣ посредствомъ единъ тетъ-де-понъ при Пожаревацъ, заетъ отъ саксонски ъегери, баварски конници, и батареи отъ 209. полски артилерийски полкъ. Баварскитѣ конници подъ командата на ротмистъръ *фонъ Пошингеръ*, чиято кръвъ кипѣше вследствие вредомъ дебнящитѣ ги засади, успѣха при една атака срещу една стреляща банда да заловятъ петъ комитаджии, които не се отърваха отъ заслужената си сѣдба. Залавянето имъ се дължи на единъ странично изпратенъ разездъ подъ командата на вицефелдфебеля *Ригеръ*. Сутренята на 29. октомврий напусна южния брѣгъ на рѣката ариергардътъ на 6. резервна дивизия, съ него и щабътъ на дивизията. Шлеповетѣ минаха покрай острова Темешъ-шчигетъ и на дѣсно се прозрѣ презъ сивата мъгла висотата при Паланкъ, отъ която висота преди три години генералъ фелдмаршалъ *фонъ Макензенъ* наблюдаваше прехвърлянето презъ Дунава на лѣвото крило на XI. армия. Застрашително отправиха седемъ монитори отъ австроунгарската Дунавска флотилия своитѣ огнени гърла къмъ югъ, а после отплуваха по течението нагоре за да прикриватъ переправата на 217. пехотна дивизия при Смедерево и Панчова. По нататъкъ на западъ 219. пехотна дивизия и Алпийскиятъ корпусъ се прехвърлиха на 31. октомврий и 1. ноемврий при Бѣлградъ, австроунгарската 30. пехотна дивизия се прехвърли презъ Сава при Забрешъ, Купиново и Шабацъ. Врагътъ напираше по-силно само южно отъ сръбската столица.

Една обширна рѣка, чийто лѣви брѣгъ можеше да се отбранява съ сравнително малко сили, отдѣляше сега германскитѣ и австроунгарскитѣ войски отъ неприятелитѣ. Преди последнитѣ да бждатъ въ положение да се прехвърлятъ презъ Дунава и Сава трѣбваше да измине дълго време, тъй като при оттеглянето, желѣзнопътнитѣ линии и мостоветѣ въ Сърбия бѣха силно повредени. Вече германското върховно командване можеше да мисли да изпрати една или друга отъ дивизиитѣ отъ Дунава на западния фронтъ, кждето непосилна борба следваше, но въ това време биде повалена и Австро-Унгария.

Въ Прага се обяви война срещу централнитѣ сили. Унгарското правителство оттегли безогледно своитѣ войски отъ фронта. Славония, съ своето предимно сръбско население, бѣше възстанала открито. Въ Банатъ бошуваше борбата за националноститѣ. Германцитѣ тукъ бѣха безпомощни и предоставиха на ромъни и сърби земята, която нѣкога тѣхнитѣ прадѣди съ трудъ и енергия обърнаха отъ блата въ една отъ най-плодороднитѣ земи на Унгария. Само тамъ, гдето имаше още германски войски, се считаха тѣ защитени. Така, когато

хусаритѣ на ротмистръ *Бартъ* изгониха отъ казармитѣ въ Вайскирхенъ (Фехертемплонъ) сръбскитѣ комитаджии, германското тамошно население ги посрещна като освободители. Западнитѣ разклонения на Трансилванскитѣ алпи, съ своитѣ високи гребени и дълбоки урви, бѣха особно пригодни за убѣжище, на все повече събиращитѣ се банди. Обаче, въ германскитѣ войскови части живѣеше все още бодрата смѣлостъ. Самотнитѣ планински долини край Дунава видѣха още нѣкое и друго геройство, но така сжщо и жертвитѣ на сражаващитѣ се тамъ въ малки отдѣления роти, колоездачи и конници отъ 6. резервна дивизия. Когато австрийскитѣ части се отказаха да държатъ опредѣленитѣ имъ участъци за охранение, на 219. пехотна дивизия се възложи охраната на долното течение на Сава, на 217. пехотна дивизия—отбраната на Дунава отъ срещу Бѣлградъ до Кевевара, на 6. резервна дивизия—непосрѣдствено на изтокъ до Оймолдова, а Алпийскитѣ корпусъ бѣ събранъ при Нойзацъ (Уйвидекъ*). За втори пѣтъ XI. армия бѣ напусната отъ единъ съюзникъ, съ когото въ тѣсно единение водѣше борбата. Сега, обаче, тя бѣ и отрязана отъ родината и изоставена само на собствениѣ си сили.

Условията на сключеното на 4. ноемврий съ съглашенieto примирие налагаха на Австро-Унгария да обезоружи германскитѣ войски и, ако тѣ до 20. ноемврий не изпразднатъ Унгария, да ги интернира. Тѣзи искания не направиха голѣмо впечатление на германскитѣ началници, защото тѣ имаха сигурното съзнание, че четири обградени дивизии представляватъ една сила, която ще може да си пробие пѣтъ за родината, въпрѣки всѣка съпротива. По-голѣма бѣ грижата какъ да се достави храна на хората и конетѣ, както и зимно облѣкло на частитѣ, преди всичко за тѣзи, воювали на Балкана, които въ по-голѣмата си частъ трѣбваше да поминатъ съ сжщото, сега вече съвсемъ изпокжсано лѣтно облѣкло, което бѣха носили въ жаркитѣ септемврийски дни. Тази грижа разстѣше съ огледъ на разплоха въ австро-унгарскитѣ желѣзници и отъ предстоящитѣ походи. Най-после се успѣ да се освободятъ находящитѣ се по задрѣстенитѣ линии на гара Уйвидекъ вагони и съдържаемиѣ се германски запаси да се подвезатъ на дивизиитѣ. Зимно облѣкло трѣбваше по възможностъ да се купува въ Унгария.

Следъ разформироването на щаба *Кьовешъ*, XI. армия бѣ подчинена на армейската група *Макензенъ*, която ѝ възложи задачата да прикрива дѣсния флангъ на отстъпаящитѣ окупационни войски отъ Ромъния, които минаваха презъ Седмоградско въ северозападна посока съ дѣсното си крило

* Подполковникъ *фонъ Нотцъ* прикриваше съ единъ слабъ отрядъ важния желѣзенъ пѣтъ Темешваръ — Крайона, който просичаше дунавската равнина между желѣзнитѣ врата и Турну Северинъ.

презъ Арадъ. За тази целъ бѣ необходимо да се държи колкото е възможно по-дълго дунавския фронтъ, следъ което XI. армия трѣбваше да отстъпи между рѣката Тхайцъ и желѣзнопѣтната линия Вайскирхенъ—Темешваръ.

Отстъпление и отпѣтуване на XI. армия отъ Унгария за родината

(скица 1.)

Унгарското правителство, възъ основа споразуменията му съ Съглашенieto, изискваше до 8. ноемврий по пладне да се изпраздни една 15 км. широка зона северно отъ Дунава. Заради това щабътъ на армията заповѣда, съобразно даденитѣ му директиви, отпѣтуването на армията въ района Нагибешкеретъ—Верзечъ. Много германски фамилии отъ заеманата до тогава отъ германскитѣ войскови части областъ се присѣдиниха къмъ армията, тѣй като се опасяваха отъ нови изстъпления отъ страна на сръбското и ромънско население. Противникътъ, който до сега бѣ могълъ да премине Дунава само съ малки отдѣления, вече преследваше съ по-голѣми кавалерийски части.

Щабътъ на XXXIX. резервнъ корпусъ достигна съ 219. пехотна дивизия, която бѣ започнала оттеглянето си още на 4. ноемврий, Нагибишкеретъ, подъ охраненията на рѣкитѣ Тхайсцъ и Бега, а въ това време Алпийскитѣ корпусъ, чието превозване за Бавария се възнамѣряваше, следваше похода си по-нататкъ за къмъ Сегединъ. Щабътъ на 53. корпусъ притегли 217. пехотна дивизия въ района северно отъ Верзечъ и заповѣда на 6. резервна дивизия да заеме Верзечкия каналъ и участъка южно отъ Верзечъ. По-нататъшното отдрѣпване на северъ продължаваше полека въ съгласуване съ движенията на окупационнитѣ войски отъ Ромъния.

Отъ седмица насамъ не се знаеше нищо отъ това що става въ родината. И изведнажъ, като свѣткавица отъ ясно небе, се разнесе вестъта за отричането на Кайзера отъ престола. Тази вестъ сътресе дълбоко армията. По това време изъ частитѣ попадна потокъ отъ унгарски революционни вестници, които описваха германската революция въ кървави краски. Грижитѣ за милитѣ у дома нарастнаха още повече. Ежедневнитѣ разговори на началницитѣ съ подчиненитѣ имъ войници засилваха взаимното довѣрие. Така се дойде до съзнанието, че само твърдостъта на частитѣ може да запази оттеглянето на другаритѣ изъ Ромъния и да спомогне да се извърши собственото отиване въ родината, защото иначе всѣки самъ останалъ би билъ загубенъ. Съ малки изключения частитѣ останаха здраво въ рѣцетѣ на началницитѣ.

На 11. ноември се преустановиха неприятелските действия от двете страни. Голѣмата борба се свърши. Условието на примирието превишаваха всичко, което най-тежката загриженост можеше да очаква. Обаче, и въпреки мрачните дни XI. армия запази своето добро държане и отличния дух, който придоби нова надежда със разпорежданията на фелдмаршал фон Хинденбург.

Сръбска кавалерия следваше по петите на изтеглящите се германски части. За сръбското правителство бѣ важно колкото е възможно по-скоро да се достигне на линията на р. Марошъ, за да може при по-нататъшните преговори да има козъ със пълното окупиране на Банатъ.

Дълго време за щаба на армията не бѣ ясно какъ ще може да отведе армията въ родината. Превозването по желѣзницата зависѣше отъ това, дали новите унгарско и чешко правителства ще разрешатъ да се използватъ желѣзопътните линии презъ тѣхните държави и дали въобще ще се успѣе да се събере нужното число вагони и дали ще пристигнатъ тренове съ камени въглища отъ родината. Водиха се дълги преговори, за да се добие съгласието. Трѣбваше да се положатъ безкрайни грижи, за да могатъ да се освободятъ германските локомотиви и вагони и да се оставятъ на разположение за превоза. Най-после силно желаното отпътуване за Родината можеше да започне.

Най-напредъ XI. армия, идвайки отъ линията на рѣка Марошъ, отива въ която частитѣ на мѣриха единъ сравнително добъръ приемъ, стигна въ района Сцолнокъ — Гиула, източно отъ рѣка Тхайсцъ, който районъ бѣ предвиденъ за началенъ пунктъ на превоза съ желѣзницитѣ. Отъ 19. ноември се превозваше Алпийскиятъ корпусъ, натоваренъ въ Сцегединъ. 10. йегерски полкъ отъ 6. резервна дивизия остана въ Арадъ, до като пристигналиятъ тамъ на 22. дѣсенъ флангъ на окупационните войски отъ Ромъния пое охраната на гарата. 12. опълченски пехотенъ полкъ (6. резервна дивизия) и 21. резервенъ пехотенъ полкъ (217. пехотна дивизия) бѣха изпратени напредъ за охрана на желѣзопътната линия презъ Будапеща къмъ Одербергъ и отъ тамъ стигнаха въ Родината. На 24. започнаха товаренията въ Гиула, а на 28. тѣзи въ Сцолнокъ.

Една голѣма частъ отъ XI. армия бѣ напуснала вече Унгария, когато на 29. ноември се получи една радиograma, която хвърли въ най-голѣмо безпокойствие останалитѣ назадъ части. Френцитѣ искаха обезоръжаването и интернирането на войскитѣ отъ армейската група *Макензенъ*. Една нова свърхчовѣшка жертва се изискваше отъ тѣзи германски войници следъ една близо четиригодишна война и то непосредствено преди отпътуването имъ за Родината. Подъ натиска на съглашението унгарското правителство веднага пре-

установи превозването, но поне се постигна, щото „лекоболните“ да могатъ да напуснатъ страната съ обикновенитѣ пжтнически тренове, а така сжщо да се изтеглятъ нѣколко лажаретни влакове. Поради липсата на вагони армията се бѣ освободила до сега само отъ бракуванитѣ коне и коли, но сега трѣбваше да се предадатъ и орждия и други материяли, а всичкитѣ коне да се продадатъ. Съ срамъ и гнѣвъ въ душата частитѣ приготвяваха сдаването на оржжието и изпълнени съ тъга офицеритѣ, ездачитѣ и коларитѣ гледаха да имъ се отвеждатъ конетѣ, върнитѣ другари въ бой и нужда, продадени поради масовото предлагане за посмѣшище на ниски цени. Грамадни загуби понесе държавата.

Изведнажъ на 4. декември една радиograma на върховното командване съобщи, че френцитѣ сж отменили заповѣдта за превозването въ Родината на армейската група *Макензенъ*. На загрижеността се тури край. Превозването за Родината трѣбваше да продължи съ всички срѣдства. Набързо бѣха изпратени команди за да откупятъ обратно поне най-скъпите коне. Унгарскитѣ власти правѣха нови трудности, тъй като тѣ не знаеха нищо за отминяването на интернирането. Въпреки това щаботъ на армията успѣ да нареди потеглянето на последнитѣ ешалони отъ армията. Сутренъта на 8. декември последниятъ влакъ — съ щабоветѣ на XI. армия и на 6. резервна дивизия — напусна Сцолнокъ. Така XI. армия отбѣгна интернирането, което застрашаваше отново следващата отъ подиръ окупационна войска отъ Ромъния.

Съ напускането на унгарската земя генералъ фонъ *Шойбенъ* приключи своята дълга честна военна кариера. Дори и презъ последнитѣ тежки седмици той умѣеше да ръководи операциитѣ въ широкъ мащабъ съ образцово спокойствие и съ сигуностъ.

Въ утрото на 11. декември влакътъ стига германската граница. Отново се диша германски въздухъ. Селата сж обитени съ германски знамена и борова зеленина. По-нататъкъ презъ Мюнхенъ — Регенсбургъ къмъ долината на Елстеръ. Изведнажъ на една силно спускаща се частъ отъ линията се прекъсватъ на две мѣста свърскитѣ на трена вследствие износеността на вагонния материалъ. При последвалото спиране става неизбежното сблъскване, което взема отъ разузнавателнитѣ части на армията още осемъ мъртви и осемъ тежко ранени. Една трагична съдба! Живитѣ пътуватъ по-нататъкъ и стигатъ въ своята по-тѣсна Родина.

* * *

Обаче, назадъ, извънъ родната земя, на македонския фронтъ при Битоля, на Соколъ, по брѣга на Черна, при Дойранското езеро и както още се наричаха бойнитѣ мѣста, останаха най-добритѣ отъ насъ, които трѣбваше да дадатъ

живота си предъ олтаря на отечеството. Разпръснати по равнини, диви планини и въ дълбоки долини, всрѣдъ една чужда страна сж тѣхнитѣ гробове. Не една мисль въ тиха вечеръ се подема въ вѣренъ споменъ отъ германското отечество и отлита натамъ. Тъгуващи родители, жени и деца трѣбва тогава да чувствуватъ горчиво жертвата, която Македония имъ взе. Македония — ахъ, тя е тѣй далечъ, тѣй безкрайно далечъ отъ насъ, че не съществува надежда, какво нѣкога германска ржка, която любовно тегли за къмъ тамъ, ще може да положи цвѣтя по онѣзи хѣлмове, които криятъ най-скжпото ѝ.

И тази книга най-после не е написана, за да умилистави сждбата. Действително, то бѣ една рѣдко тежка преживѣлица, която премина изъ тѣзи страници предъ насъ. Но за да се прецени тя напълно достойно, необходимо е самъ да си изпиталъ какво ще каже да воювашъ въ непозната страна, между хора, които говорятъ единъ другъ езикъ, при лишения отъ всѣкакво естество, и какво значи да останешъ непоколебимъ, когато всичко наоколо ти се сгромолясва. Но когато се прочете какъ тѣзи малки групи отъ омаломощени въ боя части, какъ оставенитѣ на само себе щабове на началницитѣ все отново намираха сила и срѣдства за отпоръ и винаги гледаха отново къмъ превъзходящия врагъ — тогава героизма на онѣзи македонски борци ще стане ясенъ и за стоящия далечъ.

* * *

Съ погрома на македонския фронтъ започва погромътъ на всички желѣзни валове, които Германия въ своята борба за животъ изгради съ човѣшки тѣла и години наредъ упорито защитава. Пробивътъ е направенъ! Сждбата на германскитѣ бойци въ Македония стана скоро следъ това сждба на Германия. За да се докаже на отечеството, че вие, германски македонски борци, сторихте всичко, за да предотвратите нещастieto, чиито размѣръ съвсемъ не бѣ трудно да се предвиди, биде написана тази книга! И съ припознаването на вашата слава нека да се утешатъ всички сърдца, които оплакватъ смъртта на нѣкой герой въ далечна Македония.

Въ Македония и Сърбия се намираха при последнитѣ боеве въ 1918. год. следнитѣ германски щабове, части и формации*)

Щабъ на армейската група Шолцъ
Щабъ на XI. армия.

*) Тѣй като въ боеветѣ сж изгубени множество военни документи и пр., моли се поправки и допълнения да се отправятъ до Държавния архивъ, отдѣление I. въ Потсдамъ.

Щабъ на XXXIX. резервенъ корпусъ (отъ 15. X.); 53. (отъ 1. X.); за особено употребление 61, за особено употребление 62; — щабове и части отъ Алпийския корпусъ (отъ 1. X.)

Щабъ на 6. резервна дивизия; — щабъ на 302. дивизия; — щабове и части отъ 217. пехотна дивизия и отъ 219. пехотна дивизия (отъ 1. X.).

Щабъ на обучението на генералъ фонъ Ройтеръ.

Щабъ на 22. пехотна бригада.

Щабъ на 26. кавалерийска бригада.

Артилерийски командиръ 138.

II. дружина отъ 375. пехотенъ полкъ.

I. дружина отъ 256. резервенъ пехотенъ полкъ.

12. опълченски пехотенъ полкъ.

II. дружина отъ 8. опълченски пехотенъ полкъ.

Опълченската пехотна дружина отъ Зондерсхаузенъ.

Опълченската пехотна дружина отъ Лайпцигъ.

Опълченската пехотна дружина отъ Байротъ.

Допълняющата дружина Хаймбургъ (депата за новобранци въ Враня и Алексинацъ).

Дружината Айзенлоръ (сфоимирана отъ етапни части).

Йегерски полкови щабове 9. и 10. Саксонски.

Първата Саксонска 12, йегерска дружина.

Саксонската 12. резервна йегерска дружина.

Саксонската 13. резервна йегерска дружина.

161. колоезачна рота.

Щабъ 1. (баварски) на планински картечници

Планинскитѣ картечни отдѣления №№: 210., 211., 212., 214., 216., 217., 219., 220., 222., 224., 225., 230., 231., 232., 248. (баварско) и 250. (вюртембергско).

3. допълняюще планинско картечно отдѣление.

Щабъ на първия Саксонски 12. хусарски полкъ на Кралъ Албертъ.

4. ескадронъ отъ 3. коненъ гренадерски полкъ на Фрайхеръ фонъ Дерфлингъ (Ноймеркски).

2 ескадрона отъ 11. другански полкъ отъ Ведель (померански).

3. ескадронъ отъ 5. хусарски полкъ на Князь Блюхеръ отъ Валцатъ (померански).

2. ескадронъ отъ Баварския 1. резервенъ кавалерийски полкъ.

209. полски артилерийски полкъ.

Допълняющата батарея Пропетхаймъ (леки полски гаубици), сформирана отъ материалния резервъ и етапенъ персоналъ.

3. планинско артилерийско отдѣление (9., 10. (баварска) и 18. планинска батареи) и планинско артилерийско отдѣление (14., 15., и 16. планински батареи).

914. опитна планинска гаубична батарея.
 Тежко артилерийски полкови щабовете 108. и 210.
 II. отделение отъ 4. тежки артилерийски полкъ Енке (магдебургски) — щабъ, 5. и 6. батареи.
 III. отделение отъ Шлезвигъ—холщайнски 9. тежки артилерийски полкъ (щабъ, 5. и 8. батареи).
 6. батарея отъ Баварския 2. тежки артилерийски полкъ.
 I. отделение отъ 8. резервнъ тежки артилерийски полкъ (щабъ, 1., 2. и 9. батареи).
 118. и 159. тежки артилерийски отделения.
 Баварското 14. тежко артилерийско отделение.
 16. и 20. тежки батареи (15 см. оръдия).
 Запасната батарея Лукавицъ (тежки полски гаубици), сформирани отъ материалния резервъ и етапенъ персоналъ.
 Тежки артилерийски муниционни колони 61., 62., 63., 215., 236., 251. (саксонски).
 Тежки артилерийски планински ешалони 1., 6., 8., 19. Стѣглоизмѣрвателни команди № № 22., 77., 112., 113., 167.
 Звукоизмѣрвателни команди № № 4., 5., 7. (вюртембергски), 29., 53. (баварски), 65., 125.
 7. и 21. измѣрвателни отделения.
 Щабъ офицери отъ пионеритъ № 73.
 2. и 4. роти отъ първата Алзаска 15. пионерна дружина.
 101. пионерна рота.
 Баварската 106. пионерна рота.
 3. опълченска пионерна допълняюща рота отъ X. армейски корпусъ.
 Корпусенъ мостовъ тренъ № 8.
 Дивизионенъ мостовъ тренъ № 101.
 Баварскитъ 9. и 13. пионерни паркови роти.
 19. опълченска пионерна паркова рота.
 1. и 2. пионерни придружаващи команди.
 171. и 172. планински минохвъргачни роти.
 201. и 254. прожекторни взводове.
 205. планински прожекторенъ взводъ.
 500. тежъкъ прожекторенъ взводъ.
 4., 5. и 35. тежки крепостни прожекторни взводове.
 10., 13. и 14. (баварски) ржчни прожекторни команди.
 Командиръ на авиатори 11.
 Аеропланни отделения 20., 22. (отъ 9. X.), 30., 34. (саксонско), 38. (A), 230. (A) (отъ 9. X.), 246.
 25. и 38. бойни ескадри.
 132. балоненъ взводъ.
 Командиръ на противаеропланнитъ оръдия при армейската група Шолцъ.
 2 офицери за противаеропланнитъ оръдия (за XI. армия и за българскитъ I. и II. армии).

Запрегнати противаеропланни батареи 523., 549. (вюртембергска, единъ взводъ), 550., 556.
 Запрегнати противаеропланни взводове 97. (саксонски)
 119. (баварски), 148. (баварски), 165.
 9. см. противаеропланна батарея 338. (саксонска).
 Автомобилни противаеропланни оръдия 38. и 85.
 Машинни противаеропланни взводове 14. (O). 22., 725. (O).
 Армейски метеорологически станции 11
 Фронтни метеорологически станции 253., 254., 278., 279., 291.
 Полски метеорологически станции 120., 126.
 Армейски разузнавачески началникъ 11.
 Групови разузнавачески началници 202., 661., 662.
 Дивизионни разузнавателни началници 101., 302., 406., 902., 903.
 Баварска команда телфонни надзорници 2.
 Армейски телефонни отделения 11., 22.
 Групови телефонни отделения 661., 662.
 Дивизионни телефонни отделения 101., 302., 406.
 Планински телефонни взводове 811., 812., 813., 814., 815.
 816. (всички саксонски),
 Телефоненъ строителенъ взводъ 974.
 Телефоненъ станционенъ взводъ 1177.
 Телефонни експлоатационни взводове 1003., 1031.
 Армейски безжицно-телеграфни отделения 11., 22. (баварско).
 Групова безжицно-телеграфна станция 514.
 Дивизионни безжицно телеграфни отделения 78. (саксонско), 79. (саксонско).
 Леко безжицно-телеграфни станции 301., 302., 309. (баварска).
 Планински безжицно телеграфни отделения 1., 3., 4., 5., 7., 9. (баварско).
 Баварския 40. хелиографенъ взводъ.
 Планински хелиографни взводове 29. (саксонски), 30., 31., 32., 42.
 Подслушвателни станции 474., 611., 612., 613., 614., 615., 641., 642., 643., 644., 645., 646.
 Пощенско-гължбни станции 185., 1001., 1002., 1003., (баварска).
 Брониранъ взводъ IV.
 Командиръ на муниционитъ колони и обози № 37.
 Груповъ ешалоненъ щабъ № 48.
 Ешалонни щабовете 2. (баварски), 23. (баварски) 133., 134., 196., 213.,
 Полски лазарети 13. (баварски), 27. (баварски), 96. (резервнъ), 120. (вюртембергски), 181., 182., 210., 314. (саксонски), 357., 358., 359.

Санитарни роти 101., 203. (планинска), 235., 416., 641. 503. пехотна муниционна колона.

Леки муниционни колони №№ 433., 461., 462., 464.

Артилерийски муниционни колони №№ 435., 436., 437., 504. (тежка), 505. (тежка), 506. (тежка), 507. (тежка), 508. (тежка).

Етапна муниционна колона 315.

Продоволствени колони 34., 39., 43., 46., 71. (саксонска), 74. (саксонска), 121., 122.

Подвижни паркови колони 54., 59., 60., 749., 833., 834., 835., 836., 837.

Магазини подвижни паркови колони 66., 179., 218. (саксонска), 432., 584.

Етапни подвижни паркови колони 25., 120., 155., 260., 261., 263., (вюртембергска), 910.

Товарни колони 2,3,4. (вюртембергска), 5. (баварска) 6. (баварска); 10.

178. армейско-конско депо.

101. конско депо.

53. етапно конско депо.

Конски лазарети 247., 266., 281., 282., 283., 284., 354.

Колони на полски фурни 17. (баварска), 101., 119.

Етапна колона фурни 13.

Полски скотобойни отдѣления 104., 105., 106., 154.

11. армейски автомобилень ешалонъ.

11. моторно отдѣление.

Армейски автомобилни колони 4., 22., 61., 83., 91., 93., 210., 219. (вюртембергска), 235., 239. (саксонска), 240. (саксонска), 243., 257. (саксонска).

Дивизионни автомобилни колони 590., 672.

11. санитарно автомобилно отдѣление.

9. моторни лодки въ Преспанското и Охридското езера.

11. етапна инспекция съ подчиненитѣ формации.

7. военна желѣзнопътна дирекция.

17. резервна желѣзнопътна строителна рота.

Желѣзнопътни експлоатационни роти 5., 6. (баварска), 9., 13. (баварска), 15., 16., 27., 50., 53., 54., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 64., 67.

Тѣсноколейни експлоатационни роти 114., 115., 125. (саксонска).

36. тѣсноколейно експлоатационно отдѣление.

Тѣсноколейни експлоатационни групи, 6., 8., 9., 11., 11. 12., 20., 21., 22., 23., 24., 25., 26., 34., 35., 36., 41., 42., 45., 46., 50., 53., 56., 57., 62., 63., 65., 68., 69., 70., 71., 72., 74., 75., 76.

Експлоатационни отдѣления за въздушна линия 1. (баварско), 2. (баварско).

Експлоатационни групи за въздушна линия 61. (вюртембергска), 72.

23. електрическо отдѣление (електрически взводове 236., 273., 274., 275., 276.)

Домикински роти 320., 321., 322., 323., 324., 325., 326. 329., (саксонска).

